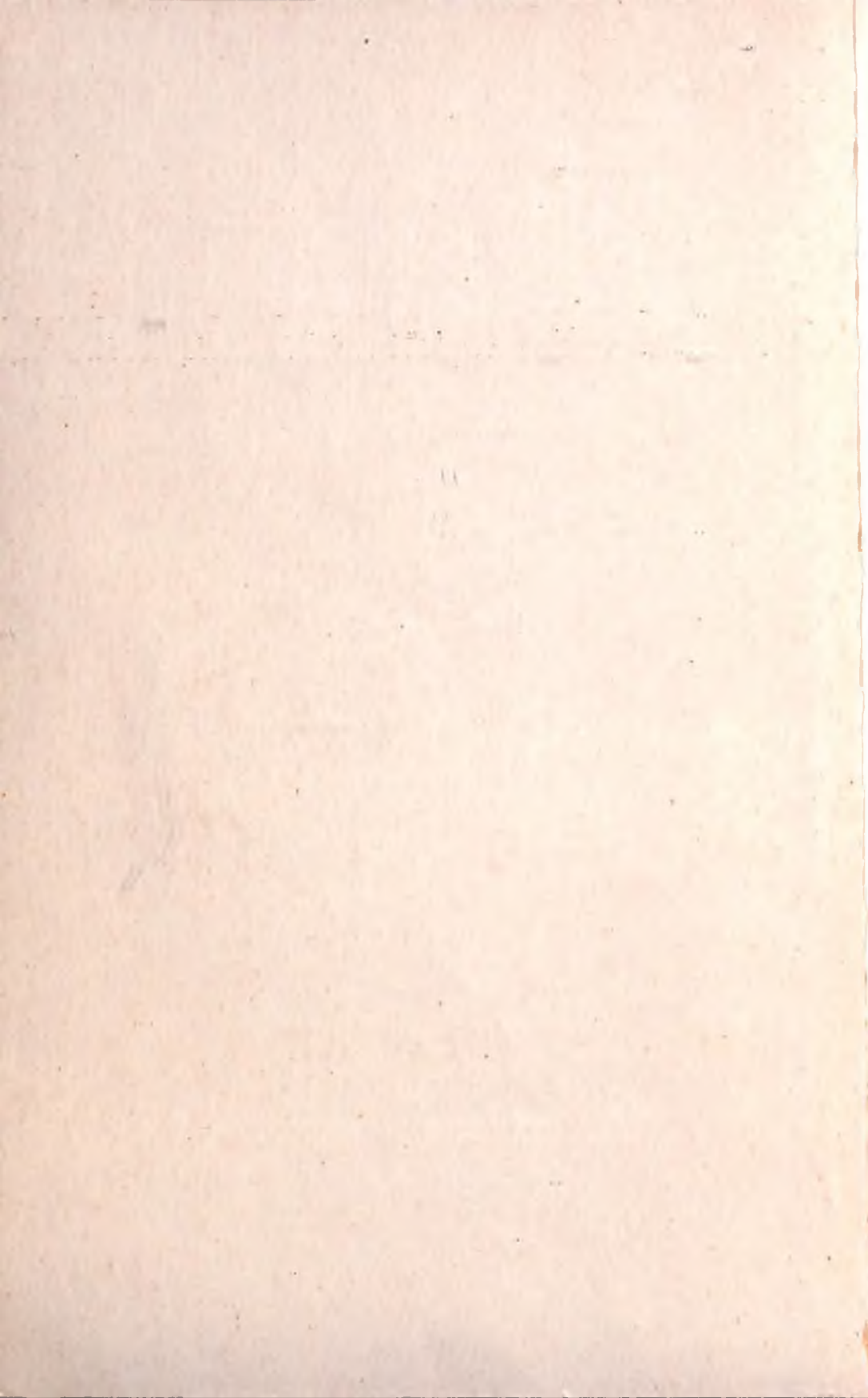

sveske

INSTITUT ZA PROUČAVANJE NACIONALNIH ODNOSA

7-8
1984

**stvaralaštvo jevreja
u kulturnoj baštini
i razvoju
bosne i hercegovine**

s v e s k e

Broj 7-8 ● Godina II

I Z D A V A Č

Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog
studijskog centra CK SKBiH »Veljko Vlahović«

Izdavački savjet: Ivan Cvitković, Ratko Dunderović, Nijaz Duraković, Sulejman Grozdanić, Nikola Filipović (predsjednik), Predrag Finčić, Mustafa Imamović, Čedo Kisić, Vojislav Maksimović, Ante Markotić, Fuad Muhić, Rudi Stojak, Stojan Tomić, Milan Šipka i Marko Šunjić

Glavni urednik: Čedo Kisić

Odgovorni urednik: Nijaz Duraković

Redaktor i lektor: Milan Šipka

Tehnički urednik i korektor: Mile Dubroja

Štampa: OOUR »Grafičar« Tuzla

Za štampariju: graf. inž. Muharem Zahirović

sadržaj

I. STVARALAŠTVO JEVREJA U KULTURNOJ BAŠTINI I RAZVOJU BOSNE I HERCEGOVINE

Pozdravna riječ

Čedo Kisić, direktor Instituta — — — — — 9

Nijaz Dizdarević

Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine (Uvodno izlaganje) — — — — — 11

Nisim Albahari

Osobnosti istorijskog razvoja bosanskohercegovačkih Jevreja — 19

Moni Finci

Jevreji u zajedništvu naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine — 25

Vojislav Maksimović

O kulturnom identitetu Jevreja u Bosni i Hercegovini — — — 31

Muhamed Nezirović

Književnost na jevrejsko-španjolskom u Bosni i pretpostavke za njeno buduće istraživanje — — — — — 35

Moric Romano

Kulturna baština Jevreja u Makedoniji — — — — — 41

Azra Begić

Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine u XX stoljeću — — — 45

Miodrag Bogičević

Prokletstvo zlu, rekvijem ljudskosti — — — — — 49

Džemal Čelić

Sarajevski Jevreji i njihova uloga u urbanom razvoju Grada — 55

Tome Momirovski

Kulturno nasleđe Jevreja u Makedoniji (o korenima, stvaralaštvu i oblicima kulturnog učešća Jevreja u Makedoniji) — — — 61

Lamija Hadžiosmanović

Knjiga i biblioteka kod bosanskohercegovačkih Jevreja u vrijeme osmanske vladavine — — — — — 69

Mitar Papić

Prošlost i kulturno zajedništvo — — — — — 75

Branka Berberijan

O dramskom stvaralaštvu Jevreja u Bosni i Hercegovini — — 79

Jela Božić

Sakračna arhitektura Jevreja u Sarajevu — — — — — 83

Snježana Mutapčić

Staro jevrejsko groblje na Borku u Kovačičima — — — — 89

Minka Memija

Udio Jevreja u počecima novinarstva u Bosni i Hercegovini — 95

I

STVARALAŠTVO JEVREJA U KULTURNJOJ BAŠTINI I RAZVOJU BOSNE I HERCEGOVINE*)

*) Razgovor o ovoj temi Institut je organizovao u Sarajevu 17. maja 1984. godine. Istog dana svečano je predstavljen i reprint izdanja sarajevske »Hagade«, uz riječ Hrvoja Ištuka, člana Predsjedništva CK SKBiH, koju objavljujemo u ovom broju.

POZDRAVNA RIJEC

Čedo Kisić, direktor Instituta

Poštovani drugarice i drugovi,
dragi gosti i prijatelji,

Dozvolite da otvorim razgovor o temi »Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine«. Čast mi je da vas, u ime Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, njegovog Savjeta i Naučnog vijeća, najsrdačnije pozdravim.

Naš Institut priprema naučnoistraživački projekat »Nacionalni odnosi, bratstvo i jedinstvo i socijalističko samoupravno zajedništvo u Bosni i Hercegovini«. Savjet i Naučno vijeće pridaju veliki značaj ovom projektu, koji treba da bude cjelovita i kompleksna studija o narodima i narodnostima i nacionalnim odnosima, o klasno-nacionalnoj emancipaciji na ovom tlu. Smatrali smo da, u okviru ovog projekta, valja s dužnom pažnjom naučno osvijetliti i izuzetno značajan stvaralački doprinos bosanskohercegovačkih Jevreja kulturnoj baštini i razvoju naše zajednice. Uvjerili smo se iz dosadašnjih iskustava da ozbiljnim i značajnim projektima, kao što je ovaj o kome je riječ, treba da prethode dobre pripreme, širi razgovori i sadržajne razmjene mišljenja.

Duga je povorka likova bosanskohercegovačkih Jevreja, stvaralaca i revolucionara, kojih ćemo se danas s poštovanjem sjetiti. Zaista, impresivan je njihov doprinos našoj zajednici, borbi za slobodu, revoluciji i našoj kulturi. pisci, slikari, muzičari, filozofi, estetičari, prirodnjaci, prosvjetni radnici, ljekari, privrednici, graditelji, borci, revolucionari, naši Jevreji dali su plodonosan i veoma cijenjen doprinos našoj kulturnoj baštini i ugradili u ovaj naš mozaik bratstva i jedinstva i zajedništva mnogo divnih dragulja kojima se ponosimo. Golem je njihov martirij naročito u drugom svjetskom ratu, u olujama fašističkog divljanja i progonstava. Dirljivo i potresno o tome govori i spomenik na Vracama i brojna druga svjedočanstva. Kao i uvijek i svuda, najviše je stradala sirotinja. Žrtve naših Jevreja tu su sjedinjene sa žrtvama svih drugih naših naroda i narodnosti.

Živimo u jednom svijetu, na žalost, još prilično opterećenom nepovjerenjem, predrasudama, egoističnim interesima, netolerancijom, čak i rasističkom isključivošću. Na te prepreke boljeg odgovora nema i ne može biti nego što je: nepokolebljivo slijediti put stalnog zblizavanja, prijateljstva i saradnje svih naroda, istrajno

se boreći protiv svakog nasilja, tlačenja, šovinističkog mraka, a za mir i napredak u svijetu.

Naša zajednica s poštovanjem i bez predrasuda, u humanističkom duhu, gleda na priloge napretku čovječanstva svih kultura i civilizacija, nosile one geografske ili druge predznake, zvale se kulture velikih ili malih naroda. U filozofiji je nesvrstanosti to široko gledanje na stvaralačke, multiformne, doprinose naroda svijeta i njihovih kultura univerzalnoj duhovnoj riznici.

I u ovim našim jugoslovenskim socijalističkim baštama mi želimo — u duhu bratstva i jedinstva i Titovih ideja — njegovali sve cvjetove stvaralačkog duha i imaginacije, sve cvjetove humanizma, iznikle u bilo kojem razdoblju, iz duše svakog i svih naroda i narodnosti.

Nadamo se da će i današnji razgovor doprinijeti ostvarivanju tog plemenitog cilja.

STVARALAŠTVO JEVREJA U KULTURNOJ BASTINI I RAZVOJU BOSNE I HERCEGOVINE

(Uvodno izlaganje)

Nijaz Dizdarević

Prije nepune dvije decenije, ovdje, u ovom gradu, održana je jedna izuzetna svetkovina. Grad i republika proslavljali su 400. godišnjicu dolaska Jevreja u Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu. Nije mi poznato da li je slična proslava održana drugdje u svijetu.

Tom prilikom, a i kasnijim znanstvenim ocjenjivanjem i vrednovanjem cjelokupnog kulturnog i civilizacijskog nasljeđa, dati su i razlozi za ovakvu proslavu. Da ih kratko sažmem.

Jevreji su, iako malobrojni, dali veliki doprinos humanističkom, kulturnom i ekonomskom razvitku ove mnogonacionalne zajednice. Oni su donijeli tekovine bogate kulture i vrijednosti iz Španije i iz cijelog svog milenijskog nasljeđa. Bili su u dugom periodu, posebno za vrijeme Otomanskog carstva, u neku ruku internacionalni činilac povezivanja ove sredine sa svijetom, posebno sa zapadnim zemljama, od Italije do Holandije. Izrazito je njihov učešće kao urbanog elementa u ekonomskom životu i razvoju u svim periodima — otomanskom, austrougarskom i jugoslovenskom. Ovoj sredini dali su prve akademski obrazovane građane na raznim područjima: u privrednim naukama, pravu, zdravstvu i si. Njihovo učešće u nauci i umjetnosti veoma je istaknuto: od prvih kulturno-umjetničkih društava koja su se ovdje stvarala i kulturnih institucija u ovom gradu do izuzetnih učesnika u razvoju progresivne misli kod nas i značajnih umjetničkih stvaralaca. Izvinjavam se što ih ne spominjem i poimenično, ali bi bio dug spisak imena koja bi ovdje trebalo spomenuti. Njihov najnapredniji, naj-revolucionarniji dio učestvovao je u stvaranju radničkog pokreta na početku ovog vijeka i u njegovoj aktivnosti u borbi za pobjedu socijalističkih Marksovih ideja. Kao i na širem društvenom planu, tako isto među jevrejskom sirotinjom i proleterijatom, koji je rastao sa pojavom kapitalizma i klasne diferencijacije od austrougarske okupacije, snažan podstrek za prihvatanje tih ideja i borbu za njih dala je pobjeda oktobarske revolucije i stvaranje i djelovanje Komunističke partije u okviru novostvorene države Jugoslavije. U cijelom kasnijem periodu, uprkos progona, u modernom proleter-skom pokretu kod nas vidno je učešće radnika i progresivnih intelektualaca Jevreja, od kojih su neki igrali izuzetnu ulogu u Partiji, Skoju, Sindikatima i drugim naprednim organizacijama, kao i kasnije u narodnooslobodilačkoj borbi i izgradnji. Fašizam, koji je ugrožavao cijelo čovječanstvo, posebno se zvjerski okomio na Jev-

reje težeći njihovom istrebljenju. Učešće sve većeg broja Jevreja u širokom antifašističkom pokretu koji je stvarala KPJ, kao i u narodnooslobodilačkoj borbi, žrtve koje su zajedno s pripadnicima drugih naroda dali, sve to predstavlja neprocjenjiv doprinos oslobođenju naše zemlje od okupatora i pobjedi socijalističke revolucije. Na žalost, nacistička lomača u toku okupacije naše zemlje uništila je na najsvirepiji način 90% jevrejskog stanovništva: od oko 14.000 Jevreja u BiH preživjelo je samo oko 1.600. Sjećanje na te nenadoknadive žrtve trajno je obilježeno u svijesti generacija, a podstiču ga: spomenik na Vracama, Muzej revolucije, Muzej Jevreja u Starom Hrasnu, spomenik na jevrejskom groblju u Sarajevu, kao i mnogi naučni i publicistički radovi izdati poslije II svjetskog rata kod nas i u inostranstvu. Nacistički vandalizam uništio je ili opljačkao mnoga kulturna dobra, oskrnavio ili uništio dragocjene spomenike koje su stvarali naši sugrađani Jevreji. Ostali su nam samo malobrojni spomenici u Sarajevu: Stari hram, Novi hram, izuzetno vrijedan i, po mišljenju naučnika, jedinstven kompleks jevrejskog groblja u Kovačićima, Veliki hram koji je Jevrejska općina darovala gradu i u kojem je danas Radnički univerzitet, sadašnji (nekada eškenaski) hram. Jedan od najdivnijih dragulja u ovom nasljeđu jeste sarajevska Hagada, o kojoj su napisane brojne studije kod nas i u svijetu osvjetliviši, čini mi se, u potpunosti i njen kulturnoistorijski i njen umjetnički značaj i vrijednost. Na žalost, drugi veoma značajan kulturnoistorijski spomenik, stari Pinakes (popis), koji je Sarajevska jevrejska općina vodila od svog osnutka, odnijeli su gestapovci odmah 1941. i do sada nije pronađen. Ne bi trebalo posustati u nastojanju da se on nađe i vrati u Sarajevo. Ostao nam je sakupljen i folklor sefardskih Jevreja, divne romanse i mudre poslovice, koje su oni donijeli iz Španije ili ih ovdje stvarali. Obogatili su nas i samim pretklasičnim španskim jezikom, koji je i danas predmet istraživanja hispanista, kao i herbejskim, nekad samo liturگیjskim, sada ponovo i živim jezikom, koji će se ugasiti ako u okviru našeg visokoškolskog studija (orijentalistike i semitistike) ne budemo imali i studij hebrejskog.

Ovaj letimični i uopćeni pregled nemoguće je podrobnije razraditi u ovakvom izlaganju. O tome postoje brojne knjige i studije u kojima je doprinos naših sugrađana Jevreja detaljno opisan. Dovoljno je ovom prilikom da spomenem samo neke: »Spomenicu — 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566—1966)«, kao i »Spomenicu Saveza jevrejskih općina Jugoslavije (1919—1969)«, zatim studije, kao što je ona Vojislava Bogićevića o pismenosti i školama u Bosni i Hercegovini, zbornik »Progresivna misao u Bosni i Hercegovini od 1918 do 1941«, već pomenute brojne studije o sarajevskoj Hagadi, izdanja kulturnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, zbornik »Sarajevo u revoluciji«, izdanja o ratnim zločinima fašističkih okupatora, mnoge monografije o radničkom pokretu i o istoriji BiH, kao i NOB-u, ratnu memoaristiku, brojne jedinice u Enciklopediji Jugoslavije i u drugim izdanjima Leksikografskog zavoda itd. Kada već spominjem izdanja Leksikografskog zavoda, mislim da bi trebalo ispraviti

jednu netačnost u prvom izdanju Enciklopedije Leksikografskog zavoda, a i u ponekim drugim napisima. Tamo se, pod natuknicom Geto, navodi da su postojala geta u Dubrovniku i Splitu, »a vjerovatno i u Zagrebu, Skoplju i Sarajevu«. Naučnici, i Jevreji i drugi, dokazali su da to nije tačno. Sarajevski Jevreji nisu imali samo jednu nastambu u tzv. Sijavušpašinoj Velikoj avliji, nego su stanovali i u drugim stambenim jedinicama grada, izmiješani sa drugim stanovništvom. Oni su također utvrdili da nije tačno da je Velika avlija sa hramom bila geto, jer je institut geta bio prisilna jevrejska nastamba zapadnoevropskih gradova s ograničenom mogućnošću kretanja stanovništva, odvojena od kršćanskog dijela, s odvojenim komunalnim životom, bez prava i mogućnosti učešća u širem gradskom naselju, dok su u Sarajevu Jevreji stanovali i drugdje, a u Velikoj avliji bio je samo dio jevrejske sirotinje, i to do prve prilike i mogućnosti za neki drugi stan. Konačno, pitanje njihovog učešća u privredi grada nije ovdje, kako kaže A. Bejtić, »nikada čak ni potezano«. To vrijedi kao ocjena za cijeli osmanski period u nas. Takve tvrdnje su i nepravda koja se nanosi pripadnicima drugih naroda među kojima su Jevreji ovdje živjeli. Jer Jevreji su vremenom postali nerazdvojni dio stanovništva Sarajeva kao i svih gradova koje su postepeno naseljavali. A geto, kao jedan od surovih vidova diskriminacije i antisemitizma, izdvajao je Jevreje u zapadnoevropskim gradovima od ostalih stanovnika na osnovu crkvenih koncilskih odluka već u 11. i 14. vijeku, na osnovu, dakle, ideološke isključivosti crkve i kršćanskih država Evrope. Jer, kako Marks kaže, »jevrejstvo je teološko pitanje u državi koja priznaje kršćanstvo kao svoju osnovu«. Među mnogobrojnim svjedočanstvima o ovome, navešću samo dva citata iz pomenute »Spomenice — 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu«. Autor Moni Finci kaže: »Teško je mimoći i još jednom ne potvrditi konstataciju da se ona (tj. jevrejska zajednica) tokom cijele istorije od četiri vijeka razvijala bez naročitih smetnji, uz impresionantnu toleranciju, bez većih ograničenja i diskriminacija, bez geta i progona. Treba konstatovati da su u cjelokupnoj prošlosti rijetki ekscesi prema ovoj zajednici bili stvar osionih pojedinaca mahom sa strane. Fašizam je donio njenu kataklizmu 1941. godine i došao kao diktat i uvoz sa strane.« Akademik Julije Hahamović, pak, iznosi tvdnju, mislim tačnu, da je jedan od razloga što su Aškenazi za vrijeme austrougarske okupacije doseljavali u ove krajeve, pojačani antisemitizam u nekim zemljama Evrope i nekim krajevima monarhije, što znači da ovdje organizovanog antisemitizma nije bilo. Netačnost i nepravdu o kojoj je riječ treba, dakle, u drugom izdanju ispraviti, kako u pogledu Sarajeva, tako isto i u odnosu na druge naše gradove, na osnovu utvrđenih rezultata naučnih istraživanja. Da se razumijemo. Činjenice govore da su španski Jevreji došli krajem XV i u XVI vijeku u Otomansku imperiju donoseći sve sposobnosti koje su razvili tokom stoljeća zajedničkog stvaranja s iberskim, gotskim i arapskim sugrađanima u Španiji, u tehnologiji, nauci, ekonomiji, filozofiji, umjetnosti, u državnim poslovima i vojnim vještinama. Oni su bili mnogostruko korisni i potrebni otomanskoj imperiji. Samo da na-

vedem, u potvrdu rečenog, tvrdnju akademika Jorja Tadića. On kaže da »niko nije uradio na trgovini Otomanske imperije sa Zapadom kao Jevreji«. A ta trgovina prolazila je kroz ove krajeve, kroz Sarajevo, Mostar, Banjaluku, Travnik, prema Dubrovniku i Splitu, i to prevashodno kroz ruke ovdašnjih Jevreja. Oni su već u prvim decenijama poslije naseljavanja na Balkan stvorili sebi uslove rada i zarade. To im je pružilo mogućnosti da izgrade i učvrste svoje ekonomske i društvene pozicije koje su uglavnom sačuvali u naredna tri vijeka. Naravno da je, prilikom duge deklinacije i raspada Otomanskog carstva, posljedice toga trpilo cijelo stanovništvo, pa i Jevreji u BiH. U uslovima kakvi su tada vladali, konfesionalna podvojenost dovodila je i do izdvajanja jevrejske zajednice u grupe i kolonije, čijem su zatvaranju doprinijeli, osim vjere, još jezik, običaji, folklor. To odvajanje očuvalo je bosanske »Španjole« od asimilacije, ali po cijenu opadanja izvjesnih svojstava, naročito potkraj otomanskog perioda.

Tek s austrijskom okupacijom dolazi do jačeg prodora kapitalizma i liberalizma i otvaraju se veće mogućnosti privredne i svake druge aktivnosti. Uz Aškenaze, koji se tada masovnije doseljavaju. Sefardi su sudionici u tom novom zamahu. Iako je zaostalost i konzervativizam vodećeg sloja »Španjola« ometao prilagođavanje novinama, ipak je to bilo ublažavano mogućnostima slobodnijeg razvitka, građanskom tradicijom i praktičnim njihovim smislom. Tako se postepeno odvijao, da tako kažem, izlazak iz »duhovnog geta«. Jevreji su učili i jezik okupatora i srpskohrvatski jezik zbog posla, brzo se mijenja nošnja, način života i običaja, Španjolska se oslobađa tradicionalnih stega itd. Već od Hatišerifa u Gülhani (1839), a još više nakon austrougarske okupacije, Jevreji učestvuju u političkom životu. Međutim, bitan činilac društveno-političkog angažovanja postaje proces formiranja proletarijata, koji počinje s okupacijom i zahvata sva privredna područja. U tom proletarijatu sve je više radnika Jevreja. Pod dejstvom veće organizovanosti radničkog pokreta, klasna solidarnost najeda sa svoje strane kompaktnost svih zatvorenih vjerskih zajednica, pa i jevrejske. To je moralo prolaziti kroz teške borbe, jer su se uporno održavale određene predrasude prema Jevrejima, čak i među proletarijatom, a njih je pothranjivala konkurencija unutar buržoaskc klase, podržavajući otpore prema Jevrejima. Uostalom, to je bila opća karakteristika djelovanja gornjih, eksploatatorskih slojeva svih naroda radi korištenja vjerskih osjećaja u političkim akcijama za svoj prosperitet. Sve te prepreke će se borbom i sve snažnijom organizacijom proletarijata postepeno savladati nakon austrijskog perioda, u Jugoslaviji, da bi potpuno iščezle pobjedom NOB-a i socijalističke revolucije. Tek tada se u potpunosti ostvaruje ona Marksova postavka da »demokratska država, zbiljska država ne treba nikakvu religiju kao svoje političko upotpunjavanje« (tj. »država se emancipuje od religije kada se emancipuje od državne religije«). Sa razvojem samoupravljanja, idući preko političke ka ljudskoj emancipaciji, taj proces oslobađa odnose u društvu svih predrasuda niklih na tlu konfesionalnosti države, nacionalističkih i vjerskih antagonizama i eksploatacije.

Moglo bi se, a i trebalo bi, opširno govoriti o nacionalnom pitanju Jevreja u svijetu i kod nas, kroz istoriju i danas, jer je ono, kao i svako nacionalno pitanje, uvijek živo. Trebalo bi podrobnije izučiti i razvoj cionizma, sadašnje njegovo stanje i kako je on bio prisutan u nastajanju moderne nacionalne svijesti Jevreja kod nas i u svijetu. Isto tako i o antisemitizmu kroz vijekove do Hitlerove lomače i o današnjim njegovim izvorima i dejstvima na međunarodnom planu i u pojedinim državama. Ali, u ovom izlaganju to nije moguće. Zato ću se zadržati samo na nekoliko konstatacija i ocjena, koje su neizbježne, iako ne spadaju u temu u doslovnom smislu.

Počeu s poznatom istinom da građanstvo umjesto vjerske pripadnosti postavlja pojam nacionalne pripadnosti. Taj proces je počeo s pobjedom francuske revolucije i postepeno zahvatao druge nacije. Jevreji su se u tom procesu postepeno oslobađali ograničenja i osvajali građanska i ljudska prava. Taj proces se i u svijetu i kod nas izražavao kroz mučno probijanje moderne nacionalne svijesti Jevreja u sukobu s naslijeđenim stanjem i s dvije izražene tendencije: jedna tzv. asimilaciona, a druga tzv. separatistička ili izolacionistička. Kao da se postavilo pitanje na sljedeći način: ili ravnopravnost pod uslovom da se napusti sopstveni nacionalni, religiozni i kulturni identitet, ili sačuvati, razviti nacionalni identitet pod uslovom povlačenja u duhovni geto ili traženja pune afirmacije izvan date zajednice. Obje tendencije bile su pothranjivane kapitalističkim sistemom ili apsolutističkim vladavinama. Asimilacija, pojedinačna, tekla je stalno i teče u pojedinim zemljama i danas kao lična stvar. Za jačanje druge, za tu tendenciju i u cionizmu, koji nastaje krajem prošlog vijeka, od velikog značaja bila su dva osnovna činioca: česti pogromi Jevreja u carskoj Rusiji i Draffusova afera u Francuskoj, s jedne, i milenijima održavani san o povratku u Palestinu kao ognjište Jevreja, koji se konačno uobličio u Herclovoj knjizi »Jevrejska država« i cionističkom pokretu, da bi Balfurovom deklaracijom (1917) dobio podršku i počeo se ubrzanije sprovoditi naseljavanjem Jevreja u Palestini, s druge strane. Ova struja snažno je pojačana dolaskom Hitlera na vlast u Njemačkoj, nimbberškim antijevrejskim odredbama, nacističkim progonima i politikom istrebljenja Jevreja.

U periodu austrougarske okupacije već se osjeća djelovanje tog pokreta među Jevrejima u BiH. To dejstvo je dosta kompleksno. Ono podstiče prilagodavanje potrebama modernog vremena, kulturni, prosvjetni razvoj i uopće stimulira snažnije uključivanje u savremene tokove života uz postepeno suzbijanje isključive konfesionalne zatvorenosti kod Jevreja kao i kod drugih. I na našem tlu se, na specifičan način, pojavljuju i pomenuta dva ekstrema: »asimilacija« i »separatizam«, i to u uslovima postojanja razlika između jedne, da kažem — autohtone, sefardske, i novodoseljenje aškenaske jevrejske zajednice. Nastojanja koja će dovesti do rezultata tek u novostvorenoj državi Jugoslaviji, poslije prvog svjetskog rata, usmjerene su ka jedinstvu ove dvije zajednice. Dugo će ovaj proces pratiti i težnja da se organizacija jevrejskih općina (prevas-

hodno na bazi konfesionalne solidarnosti) pojavljuje kao opći reprezentant Jevreja u društvenom, političkom i kulturnom životu. Istovremeno je taj prodor moderne nacionalne svijesti bio praćen već pomenutim pogledima na Palestinu kao »nacionalno ognjište« Jevreja. Dva su faktora posebno u jugoslovenskom periodu, odigrala krupnu ulogu u ovom procesu. Prvo, to je već istaknuta tolerancija prema Jevrejima; ona je stvorila takvu situaciju da su se Jevreji sve bolje osjećali u bosanskohercegovačkoj sredini, koja ih je, kako kaže Todor Kruševac, »čudesno zanosila i privlačila«. Drugi je faktor borba radničkog pokreta, demokratskih snaga, a posebno KPJ protiv antisemitizma. Tu borbu KPJ je vodila dosljedno i uporno, odgajajući svoje članstvo na marksističkoj analizi tog rastičkog fenomena. Brojni su napisi o tome u partijskoj, a i drugoj štampi i publicistici između dva rata. Navešću samo jedan citat iz članka I. Krndelja iz 1935. godine. Podsjećajući na carističke pogrome Jevreja u Rusiji, na nacističku genocidnu politiku, on upozorava da se i kod nas pojavljuju »razni mračnjaci, vjerski fanatici i vjerski ludaci, koji, u službi pravih pljačkaša, fabrikanaata, veleposjednika, bankara, nastoje da skrenu nezadovoljstvo hrvatskog naroda na krivi put i da tako spasu prave lopove i narodne izjelice. Svi fašistički elementi, nastavlja on, počam od Ljotića, Hodžere pa do jednog dijela frankovaca furtimaške Hrvatske straže, vode stalnu i podmuklu kampanju pod parolom 'Čifuti su krivi svemu zlu', 'Udri po čifutima'.« Krndelj poziva da se narod ne da zavarati i da prepozna prave uzroke zla, pljačkaše, izrabljivače, špekulante i bogataše »bez razlike da li se krste, klanjaju ili idu u sinagogu«. (Možemo s ponosom utvrditi da je radnički, komunistički pokret u Jugoslaviji, kao rijetko koji, ostao do kraja principijelan i dosljedan u borbi protiv ovoga, kao i svih drugih vidova rasizma i da to predstavlja svijetlu tradiciju i dostignuće, koje je sa pobjedom revolucije postalo, Programom SKJ i Ustavom, određena politika SFRJ — kako na unutrašnjem planu, tako i u spoljopolitičkoj djelatnosti.) Razumije se da se prevazilaženjem zabluda, kolebanja i nejasnoća u komunističkom pokretu kod nas u odnosu na nacionalno pitanje uopće, iskristalisala ona strategija koja je našla svoj izraz u obezbjeđenju pune ravnopravnosti svih naroda i narodnosti i u njihovom zajedništvu. Primijenjeno na jevrejsko nacionalno pitanje u nas, to znači u teoriji i praksi punu njihovu nacionalnu afirmaciju na bazi navedenih principa integracije u samoupravnom socijalističkom sistemu, protiv asimilacije i denacionalizacije kao politike, ali i protiv tendencija Jevreja iz zajedničkih napora za oslobođenje rada i čovjeka s jednakim pravom i odgovornosti svakoga. To je plod naše revolucije, u kojoj su, kako je već istaknuto, u svim fazama, najbolji sinovi jevrejskog naroda, ogromna većina tog naroda, to izborili u zajedničkoj borbi s pripadnicima svih drugih naroda u Jugoslaviji, pa i u Bosni i Hercegovini.

Ovdje moram reći nešto o takozvanoj »dvojnjoj« pripadnosti Jevreja, o kojoj se široko raspravlja od osnivanja Izraela u svim jevrejskim zajednicama u svijetu. Od osnivanja Izraela pa do danas u svjetskom cionističkom pokretu polarizovale su se, uprošćeno govoreći, dvije tendencije. Jedna, vladajućih krugova u novoj

državi Izraela, koja smatra da cijelo jevrejstvo u svijetu mora bespogovorno da podržava politiku Izraela, ma kakva ona bila, kao i koncepciju te države kako se realizovala tokom njenog postojanja poslije Hitlerovog genocida i u uslovima ratova protiv Arapa, negiranja prava Palestinaca i njihove diskriminacije, jednostrane spoljne politike itd. Ta tendencija ima svoj krajnji izraz u shvatanju da je svaki Jevrejin u svijetu potencijalno, ali i po obavezama, u stvari potčinjen vlastima Izraela, da je tako reći građanin Izraela. Druga tendencija bila je stalno prisutna i u Svjetskom jevrejskom kongresu. Nju je na najintelektualniji i najprodubljeniji način predstavljao dr Nahum Goldman, dugogodišnji predsjednik SJK, poznat, cijenjen i rado viđen u našoj jevrejskoj zajednici. On je do kraja svog aktivnog života bio u stalnom kontaktu sa našom zemljom, sa Titom i našom spoljnopolitičkom službom, putem razmjene poruka i brojnim posjetama našoj zemlji i razgovorima sa njenim zvaničnicima. Umjesto prepričavanja, posluživu se citatima iz knjige dr Goldmana »Kuda ide Izrael«, objavljene u Parizu 1975. godine. Najbolje bi bilo, kada bi mi vrijeme dozvoljavalo, da citiram u cjelini bar zaključni dio, ali za ovu priliku izabraću samo nekoliko pertinentnih navoda. Goldman kaže:

»Jedna činjenica je očigledna: ni sa stanovišta spoljne situacije jevrejskih zajednica u svijetu, ni sa unutrašnjeg stanovišta, Izrael nije riješio jevrejski problem; on ga je štaviše komplikovao. Sa spoljnog stanovišta, on nije eliminisao opasnost antisemitizma, već je izazvao antisemitska stanovišta u obliku silovitog anticionizma.«

Poslije objašnjenja te tvrdnje, prelazeći na unutrašnji aspekt, on kaže:

»Kibuci ne igraju više tako reći nikakvu ulogu, idealisti su često ismijavani, cionizam je postao negativna oznaka, a velike ličnosti koje omladina želi da oponaša su ili generali ili milioneri.« I dalje: »Život u Izraelu danas nije u suštini različit od onoga u kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope ili Amerike...«, da bi izvukao sljedeću poantu: »Hiljadama godina jevrejskim životom nisu upravljali ni kraljevi, ni pobjedonosni generali, ni bogati Jevreji, nego rabini, intelektualci, pisci i naučnici.« Sa žaljenjem on konstatuje da je najtragičniji aspekt situacije koja se do danas razvijala — »sve veća izolovanost Izraela u svijetu«, da bi dodao da je »mnogo podržavalaca Izraela u svijetu, osim SAD, među reakcionarnim i militarističkim grupama i režimima koji u Izraelu vide avangardu borbe protiv komunističkog svijeta, ili žele da uspostave ravnotežu prema bogatstvu i rastućoj snazi Arapa. Država Izrael, izolovana u svijetu, imajući kao jedinog stvarnog prijatelja Sjedinjene Države Amerike — i to ko zna koliko još vremena — na dugi rok se ne može održati. Država Izrael u miru sa svojim arapskim susjedima, koja ne predstavlja stalnu opasnost za mir u svijetu, koja ne uznemirava druge države nego se posvećuje u cjelini kulturnom, religioznom i socijalnom stvaralaštvu — ima razumnu šansu da preživi i da joj svjetsko javno mnjenje garantuje opstanak.«

Mislim da ovim navodima ne treba komentar. Suštinski, oni se u mnogim tačkama susreću sa stavovima koje naša zemlja ima, iako se naše polazne ideološke i teorijske pozicije razlikuju od Goldmannovih. Poznati su ti stavovi. Učestvovali smo u OUN u stvaranju države Izrael i uvijek bili protiv ugrožavanja njenog postojanja i tendencije njenog uništenja. Preko polovine preživjelih Jevreja, krajem četrdesetih godina, po slobodnoj volji, i uz pomoć i dužnu pažnju naše države, odselilo je u Izrael. Bezbrojni su naši istupi u kojima smo tražili od naših arapskih prijatelja da priznaju Izrael i taj je stav postepeno probijao sebi put i kod arapskih zemalja i jedinstveno prihvaćen u Pokretu nesvrstanih i njegovoj politici. Ono što Jugoslavija osuđuje, jeste dosadašnja politika vladajućih krugova Izraela, agresivna prema susjedima, opasna po svjetski mir i, u krajnjoj liniji, protiv interesa jevrejskog naroda u Izraelu i Jevreja uopće. Tražimo da Izrael prizna pravo palestinskom narodu okupiranih teritorija i izbjeglicama da imaju svoju državu, što je u duhu rezolucije OUN iz 1947. o podjeli Palestine. Naše je ubjeđenje da je samo sa priznavanjem istih prava i Palestincima moguće riješiti bliskoistočnu krizu i uspostaviti mirnu koegzistenciju između Izraela i njegovih susjeda i obezbijediti drugačije, sigurnije garancije za miran, neometan razvoj svih, uključujući i Izrael. Posebno je opasan put diskriminacije Arapa od strane Izraela, konfesionalizacija države, što je protivno cijelom modernom razvoju od francuske revolucije, sprega sa rasističkim režimom u Južnoj Africi i reakcionarnim režimima Centralne Amerike i drugim, služenje blokovskom interesu i antikomunizmu, umjesto saradnje sa svim zemljama, a naročito onim gdje postoje jevrejske zajednice. Čitavo iskustvo jevrejskog naroda, koji je trpio od diskriminacije i rasizma, mora da se suprotstavi toj dosadašnjoj politici vladajućih krugova Izraela.

Da zaključim. Jevreji u Jugoslaviji svojim civilizacijskim i kulturnim doprinosom ovoj zajednici, svojim učešćem u revoluciji, kao prelomnom istorijskom činu koji je donio nacionalnu ravnopravnost i socijalističko uređenje na bazi samoupravne demokratije, nisu u Jugoslaviji u »galutu«, u izgnanstvu, nego su zajedno sa svim narodima i narodnostima, svim radnim ljudima gospodari svoje i zajedničke sudbine, svojih uslova života i rada. Kao vjerska zajednica, imaju, poput svih vjerskih zajednica, punu Ustavom i zakonom utvrđenu autonomiju u regulisanju svih unutrašnjih religijskih pitanja i u saradnji sa svim jevrejskim zajednicama u svijetu. Oni to pravo u potpunosti ostvaruju. Kao građani i narodnost, imaju sva prava proistekla iz naše politike nacionalne ravnopravnosti, pravo saobraćanja sa svijetom, slobodnog cirkuliranja, posebno saobraćaja sa svojim rođacima i drugim iseljenicima iz naše zemlje, u Izraelu kao i drugdje gdje su se nastanili. To je principijelno rješenje cjeline nacionalnog pitanja Jevreja u nas, a ne, dubiozne, neprihvatljive teorije o »dvojnomo« pripadničtvu, koje ogromna većina naših Jevreja odbacuje.

Jevreji su došli u ovu zemlju kao izgnanici. Oni to više nisu. To je velika revolucionarna civilizacijska i kulturna tekovina njihova i rezultat teške borbe koju su svi naši narodi i narodnosti vodili i doveli do pobjedonosnog završetka.

OSOBNOSTI ISTORIJSKOG RAZVOJA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH JEVIJEJA

Nisim Albahari

Utvrđiti koliki je i kakav doprinos što su ga dali Jevreji u razvoju Bosne i Hercegovine, traži odgovarajuća istraživanja. Međutim, taj doprinos je objektivno postojao i neophodno ga je posmatrati u sklopu razvoja cijele društvene zajednice Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, a sigurno je da bismo pali u grešku ako bismo etničku skupinu Jevreja posmatrali izdvojeno i ocjenjivali kao neku separatnu cjelinu, odnosno kao segment zajednice naroda i narodnosti koji su živjeli u ovoj republici. U tom smislu potrebno je rukovoditi se naučnim principima i odgovarajućom metodologijom. Iako postoji odgovarajuća dokumentacija i arhivska građa, iako postoji i odgovarajući interes kod znatnog broja ljudi, pa čak i mladih istraživača kod nas, zasada još nemamo pouzdanih radova koji bi mogli služiti za pravilan oslonac i orijentaciju. Zato mislim da je ova inicijativa, koja je danas pokrenuta, potrebna i za svaku pohvalu.

Za našu prošlost, odnosno za namjenu koju smo današnjom temom utvrdili — o stvaralaštvu Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine, možemo se orijentisati uglavnom na tri osnovna perioda:

- period turske vladavine do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine,
- period od austrougarske okupacije sa razdobljem između dva velika svjetska rata i
- period fašističke okupacije, uključujući i vrijeme narodno-oslobodilačke borbe i proces poslijeratne socijalističke izgradnje zemlje.

Na osnovu globalnih i opštih saznanja, kako mi to najčešće dosada govorimo, a ponekada mnogi naši ljudi i sa dozom sentimenta i saosjećanja zbog kataklizme koja je Jevreje zadesila u posljednjem svjetskom ratu, često zanemarujemo objektivni prilaz ovom problemu jevrejske narodnosti i adekvatnom tretiranju svih vrijednosti u ocjenjivanju naše baštine, a to se posebno odražava u određenom vidu i na dezorijentaciju i među samim Jevrejima, od kojih neki pojedinci nisu u stanju i u mogućnosti da razumiju i shvate sve postojeće peripetije koje se danas, naročito u svijetu, pletu i odigravaju u vezi sa sudbinom ovoga naroda.

Pored svega, možemo konstatovati da su Jevreji poseban narod, da su svoju posebnost sačuvali kroz cjelokupnu svoju istorij-

sku prošlost, bilo kroz elemente religioznog osjećanja, koje su često identifikovali sa svojim društvenim bićem (iako to uvijek nije bilo tako), bilo preko hebrejskog jezika, koji je bio u upotrebi u širem smislu samo u molitvama i knjigama iz oblasti judaistike, putem kulturnog i idejnog stvaralaštva, naročito u oblasti filozofije, putem visokog smisla za društveno organizovanje u vlastite opštine, kulturna, karitativna i druga udruženja i na kraju preko umjetničkog stvaralaštva u raznim periodima, na različitom stepenu, ali uvijek u kontinuitetu. Kod nas, u Bosni i Hercegovini, moguće je utvrditi egzistenciju svakog od ovih oblika djelatnosti jevrejske zajednice, a posebno i u onim vidovima djelatnosti na koje su ih upućivala pojedina zanimanja što ih je dovodilo u živu komunikaciju sa svim narodima i sredinom koju su na ovom tlu zatekli. Iako je njihova adaptacija ovoj sredini, razumljivo, morala potrajati nešto duže, oni su, ne samo radi sebe, iznašli vidove svoga plodotvornog djelovanja, što će u posljednja dva vijeka u Bosni i Hercegovini dobiti izraza i u književnosti i umjetnosti i doprinijeti time zajedničkim tekovinama ovog našeg podneblja.

Jevreji su doselili u Bosnu i Hercegovinu polovinom XVI vijeka, prvo u Sarajevo, a potom u Travnik i druga mjesta. Turska imperija je Jevrejima Sefardima u vrijeme progona iz Španije dala neku vrstu azila. Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini u to vrijeme ne može se smatrati getom, iako su prve porodice bile smještene u zajedničku zgradu, ali su potom bile raseljavane i u druge kvartove Sarajeva, gdje su živjeli s ostalim stanovništvom. Međutim, bilo je povremenih nasrtaja na Jevreje, naročito od nekih silnika i paša. Pošto je položaj i drugih dijelova stanovništva iz redova pravoslavne i katoličke konfesije bio također u podređenom položaju, a ponekad i samog muslimanskog stanovništva, ne može se govoriti o nekoj ravnopravnosti naroda i konfesija. Ali, ipak, Jevreji u Bosni i Hercegovini nisu bili tretirani kao u zapadnoevropskim zemljama.

Turski režim imao je određeni interes da u okupiranim zemljama, gdje je opšti ekonomski i kulturni stepen razvitka bio na nižem nivou, koriste Jevreje za rad u različitim zanimanjima koja su za tursku državnu administraciju imali određeni značaj. To su bila zanimanja koja su popunjavala one pore tadašnjeg društva za koje je bilo vrlo malo, ili gotovo nikako, osposobljenih ljudi, pa su zato Jevreji dobro došli da rade na poslovima raznih zanata, trgovine, koja je u to vrijeme tretirana u neku ruku kao ponižavajući posao, zatim zanimanja kao što su sarafi, odnosno mjenjači, kao poznavaoци zapadnih jezika (španskog i italijanskog) i još više kao poznavaoци robe i valute zemalja sa kojima je vršena robna razmjena. Nešto docnije sretamo Jevreje i kao pravne savjetnike, prisuditelje, vještake i tumače pri državnoj administraciji, što je u neku ruku izražavalo i priznanje za dobar rad, ali i stepen dostignute društvene afirmacije Jevreja u turskom periodu.

Još prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine Jevreji su iz svojih redova regrutovali prve učene ljude — ljekare, apotekare, ekonomiste i komercijaliste, koji su unapređivali život u

Bosni i Hercegovini. Djeca bogatijih roditelja išla su na školovanje u Veneciju, Mletačku republiku, u Beč i druga mjesta na Zapadu. Kako je trgovina sve više dobivala na značaju, to su trgovinske veze s ovim zemljama bivale sve jače, a posebno sa Dubrovnikom. U Sarajevu postoje još uvijek pojedine radnje i magaze koje u tome zorno svjedoče. To je poslije, naročito u austrijskom periodu, otvaralo vrata prvi oblicima industrijske proizvodnje, u kojoj će Jevreji uzeti značajan udio, u eksploataciji šuma i ruda, ili kao vlasnici pojedinih preduzeća, pilana, rudnika ili novih preduzeća, kao što su bile Pivara i Tvornica čarapa u Sarajevu. Razumije se da je u takvim preduzećima znatan dio osposobljenog stručnog i poslovnog kadra bio iz redova Jevreja.

Organizovanost jevrejske zajednice potiče, može se reći, još od prvih godina njihovog doseljavanja. Oni stvaraju jevrejske opštine koje ih povezuju i etnički i crkveno. Preko tih opština oni ostvaruju određene veze i uopšte komuniciraju sa državnom vlasti, biraju svoje rabine i nadrabine, posebno — otvaraju i grade hramove, jevrejske škole, karitativna društva, a zatim i kulturna i sportska društva na relativno visokom nivou. U pogledu pisma služe se sa »ladino« pismom koji je nastao kao primjesa latinice, hebrejskog, a djelimično i bosančice. Stepenn njihove društvene organizovanosti bio je velik i na zavidnom nivou.

Velika je šteta što je pljačkom čuvenog PINKASA od strane njemačkih okupatora odmah po ulasku u Sarajevo odnesen taj dokument — protokol knjiga — zapisnik sa svim podacima o razvitku i radu Jevreja i jevrejske opštine u turskom periodu. Taj protokol imao je veliku vrijednost ne samo za izučavanje života Jevreja Sefarda u Bosni i Hercegovini nego se svojim bogatim i izvornim podacima označavao i mnoge činjenice o tokovima razvika Bosne i Hercegovine i društvenim odnosima toga vremena uopšte.

Kao što je poznato, Jevreji Sefardi donijeli su sa sobom mnoge elemente španske kulture, španski jezik, kojim su najčešće govorili u međusobnoj komunikaciji i u porodici. To je bio, u stvari, jezik kojim su Španci govorili u vrijeme kada su Jevreji inkvizicijom prognani, pa su tako tokom 400 i više godina ovdje taj govor konzervirali. Na tom jeziku pjevane su brojne španske romanse koje se i danas cijene kao odabrana lirska poezija i izuzetno lijepa vokalna interpretacija, često uz ples i kolektivnu igru. Poznate su i mnoge pjesme koje se pjevaju prigodom religioznih i drugih praznika. Veoma su interesantni nadgrobni spomenici — stećci koji su nastali u Bosni i Hercegovini, kakvih nema u drugim zemljama — predstavljaju posebnu vrijednost sakralne kulture i zato je Jevrejsko groblje na Kovačičima u Sarajevu stavljeno pod zaštitu države. Među umjetničkim vrijednotoma posebno mjesto ima čuvena SARAJEVSKA HAGADA, koja svojim ilustracijama i minijaturama plijeni pažnju svakoga ko je imao priliku da je vidi. Kao raritet sa posebnim akcentima svjetskog značaja postala je predmet umjetničkog i naučnog interesovanja.

Najpoznatiji hispanolog i poznavalac jevrejske kulture u Bosni i Hercegovini bio je dr Kalmi Baruh, profesor i književnik,

marksista i politolog, čija su literarna djela i neki traktati iz književnosti dobili priznanje i van granica naše zemlje. Međutim, on nije bio jedini, ali ovdje nije mjesto da se o tome šire govori.

U tom smislu treba pomenuti istaknutog književnika iz redova bosanskih Jevreja dr Isaka Samokovliju, koji je svojim književnim opusom najdublje ušao u dušu jevrejskog naroda kod nas. Slično se može reći i za neke slikare kao što su bili »DANILUS« (Kabiljo), Danko Ozmo i drugi.

Pored mnogih običaja, navika, folklora i nošnje donesenih iz Španije, Jevreji su sa sobom donijeli i tzv. špansku kuhinju, koja je u priličnoj mjeri prelazila i u kuće ostalog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Sa austrougarskom okupacijom u Bosnu i Hercegovinu dolazi znatan broj obrazovanih stručnjaka Jevreja Aškenaza, koji se umnogome razlikuju od ranije doseljenih Sefarda. To su Jevreji koji su najvećim brojem doselili iz Austrije, Mađarske, današnje Čehoslovačke, Poljske i Njemačke. Pod većim uticajem asimilacije, a i drugačijeg života u tim zemljama, njihova kultura, jezik, pa i zanimanja, razlikovali su ih i od Sefarda. Oni formiraju svoje hramove i svoju opštinu, kao i društva i udruženja. Međutim, zajednički život sve je više potiskivao te razlike. Afirmacija Jevreja u društvenom životu sa narodima Bosne i Hercegovine postaje sve značajnija. Broj jevrejskih stanovnika u gradovima još je više porastao. U Sarajevu, gdje je taj broj bio najveći, iznosio je oko jednu sedminu cijelog stanovništva. U zanatskoj djelatnosti, u drvnoj i tekstilnoj industriji, u trgovini, u bankarstvu i u okviru prehrambenih preduzeća uzimaju najčešće udjela. Zašli su u sve pore društvenog rada i kao radnici i kao intelektualci, pa za Jevreje u Bosni i Hercegovini, a i u cijeloj zemlji, i prije rata kao i danas nije postojao problem društvene emancipacije kao npr. kod Roma, za koje i danas činimo napore da ih uvedemo u sveukupni zajednički život.

Jevreji po svojim etničkim posebnostima formiranim u dužem istorijskom procesu predstavljaju narod u dijaspori. Kod nas oni čine sastavni dio naše društvene zajednice, osjećaju se autohtonim građanima ove zemlje, jer se razvila svijest o sudbinskoj povezanosti sa narodima i narodnostima Jugoslavije. U socijalističkoj Jugoslaviji uživaju punu ravnopravnost. Međutim, kao važan faktor koji treba imati na umu, jeste psihološko opterećenje i strah koje je među Jevreje unijela prošlost obilježena antisemitizmom i pogromima, što u njihovom životu predstavlja poseban fenomen. Velika stradanja i kataklizme koje su doživjeli u II svjetskom ratu od fašističkih osvajača i njihovih kvislinških pomagača ostavili su dublji i još uvijek svjež pečat u svijesti, pa je tako nastala posebna osjetljivost na svaku manifestaciju fašističke i antisemitske propagande, uvrede ili ponižavanja. Mada ove pojave, jačanjem naše socijalističke zajednice, sve više iščezavaju, treba sa njima kao realnošću računati. Rekao bih da ono što važi za sve naše ljude, važi i za Jevreje: treba raditi na tome da se svaki pojedinac uključuje u opštedruštvenu aktivnost, jer se u praksi najefikasnije rješavaju ovi problemi u svijesti o zajedništvu i bratstvu i jedin-

stvu svih naroda i narodnosti. U praksi se pokazalo da su Jevreji koji su se za vrijeme rata ili poslije rata iselili iz naše zemlje najčešće to učinili opterećeni strahom od progona, iako taj razlog nije bio jedini.

Pojavom cionizma, odnosno cionističkih organizacija, naročito između dva rata, a poslije formiranja države Izrael, odselio se jedan broj Jevreja, ne baš tako veliki, u tu zemlju. Sa stanovišta nacionalnog određenja, cionistički pokret, pored ostalih nacionalističkih i separatističkih uticaja, unio je u svojoj propagandi tezu o državi Izrael kao matičnoj zemlji svih Jevreja u svijetu. S takvom orijentacijom i negativnom političkom tendencijom da izoliraju Jevreje u dijaspori od ostalih radnih ljudi i socijalističkog pokreta, oni unose i izvjesnu nestabilnost u shvatanja društvene pripadnosti i kod naših Jevreja. I kod najdobronamjernijih to stvara izvjesnu zbunjenost. Mislim da takva aktivnost cionističkog pokreta nije za potcjenjivanje, jer on vrlo vješto koristi vjerska i druga osjećanja za svoje ciljeve.

Kada govorim o ovom pitanju, onda ne mislim da u sadašnjoj praksi treba da zanemarimo činjenicu o realnosti postojanja izraelske države i potrebi da se njene unutarnje snage usmjere na demokratski razvitak i dobrosusjedske odnose s arapskim narodima i zemljama, ali sve to u okvirima i u granicama odluka Organizacije ujedinjenih nacija. Jevreji — komunisti u našoj zemlji, a i drugi progresivno i demokratski orijentisani pojedinci još i prije osnivanja izraelske države, ukazivali su na agresivnost cionističko-nacionalističke politike, koja seobom i navodnim otkupom zemlje stvara nasilje prema palestinskom narodu, koji je već tada bio prinuđen da napušta zemlju koju obrađuje i odlazi u zbjegove.

SFRJ nema diplomatske odnose s Izraelom zato što Izrael neprestano vrši agresiju i ugrožava svjetski mir. Izrael ne poštuje nikakvu odredbu i odluku Ujedinjenih nacija i već u nekoliko ratova sprovodi osvajačku politiku, jer je u svojoj koncepciji uzeo kurs na obnavljanje nekadašnje jevrejske države od prije više milenija godina, i to u razmjerama najvećih granica. Cionisti napadaju nepostojanje diplomatskih odnosa Jugoslavije i Izraela, tumačeći to kao nedemokratski postupak nesvrstane Jugoslavije; oni govore kako »valjda ima nešto pozitivno i vrijedno i u Izraelu«, da mi u Jugoslaviji sve ignorišemo, ako je jasno da Jugoslavija nikada nije pokazala ni jednim gestom neku ignorantsku politiku prema Jevrejima, niti je negirala njihovu tešku istorijsku prošlost. Reakcionarne cionističke snage u svojoj propagandi prelaze okvire i najminimalnijeg poštovanja svega onoga što je nova Jugoslavija učinila za svoje narode i narodnosti, uključujući i Jevreje, pa je time dobila priznanje kod demokratske javnosti cijeloga svijeta. Dakle, nije u pitanju odnos prema Jevrejima, nego odnos prema agresivnoj i beskrupuloznoj politici, koja povremeno ispoljava i elemente genocida, od kojeg je sam jevrejski narod najviše pretrpio. Cionisti govore »kako su se nekada komunisti i cionisti međusobno svađali, a da sada za to nema potrebe jer svi mislimo i osjećamo isto«. Ja bih na to odgovorio da cionizam i marksizam ne

mogu opstojati u istoj vreći, odnosno da je svaki nacionalizam opasan, a mi u Jugoslaviji smo tu istinu vrlo dobro iskusili.

Jevreji u Bosni i Hercegovini uzeli su značajno mjesto u revolucionarnom radničkom pokretu od prvog stupanja radničke klase na društvenu pozornicu. Naročito između dva rata veći broj bio je hapšen, osuđivan i proganjan. Jevrejski proletarijat i napredna omladina kao i inteligencija proporcionalno su bili zastupljeni iznad prosjeka i u redovima članstva KPJ dao je nekoliko poznatih revolucionara. U NOB-u to je došlo posebno do izražaja: i Jevreji su uzeli zapaženo učešće u organizaciji ustanka, posebno u sarajevskoj oblasti, davali rukovodni kadar, hrabre borce i nekoliko narodnih heroja. Nekoliko stotina ih je dalo živote u toj borbi.

Od jevrejskih organizacija koje su imale posebne rezultate na polju kulture pomenuo bih »La Benevolenciju«, čiju arhivu bi bilo korisno istražiti jer se ovo društvo bavilo socijalnim, književnim i drugim kulturnim aktivnostima među Jevrejima. U oblasti muzike zavidan domet imalo je društvo »LIRA«, a u radničkom pokretu s uspjehom je djelovalo omladinsko društvo »Matatja«. U sportu su bila poznata društva »BARKOHBA« i »MAKABI«.

Od cionističkih organizacija, koje inače nisu imale širi značaj, postojale su organizacije VIZO i omladinske »Ahdut haolim« i »Hašomer haair«. Ova posljednja organizacija, tzv. lijeve cionističke omladine, nije se saglašavala s time da jevrejska omladina uzima učešća u aktivnom radničkom pokretu u zemlji, da se učlanjuje u sindikalne organizacije i uzimala je oštar kurs protiv komunista koje su nazivali — »šatvanim« (crveni). Ovo navodim zato da bi se uočila demagogija navodnog lijevog opredjeljenja, a u suštini vodio se izraziti nacionalistički kurs.

JEVREJI U ZAJEDNIŠTVU NARODA I NARODNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Moni Finci

Prije svega, želim da pozdravim inicijativu Instituta i uvodnu riječ druga Nijaza, koji je rekao mnogo i iznio dosta dobrih misli. Ja sam spremio neke podatke koji, mislim, da mogu biti od interesa za ovu našu današnju raspravu, a i neke elemente o stvaranju zajedništva, što je i dio tema naše rasprave — zajedništvo između Jevreja i domaćeg stanovništva u našoj BiH. Ali, prije toga, dozvolite mi da dam jednu napomenu u vezi sa Španijom.

Naime, nije se slučajno sultan, mislim da je bio Bajazit, u Carigradu, čudio upravljačima u Španiji koji se lišavaju izgonom iz zemlje visokostručnih i sposobnih ljudi kojima je njegova carevina široko otvorila vrata, garantujući im miran život i rad u novoj domovini. Radi historijske istine i pravde, valja napomenuti da su Španci, doduše kasno, sagledali svoju zabludu. Oni su pozivali početkom 20. vijeka bosanske i sarajevske Jevreje natrag u Španiju. Mnogi naučnici iz Španije održavali su žive veze još prije prvog svjetskog rata sa Sarajevom i dolazili u Sarajevo. Naročito je naš uvaženi hispanolog i poliglot prof. Kalmi Baruh bio cijenjen i rado priman u naučnim krugovima Španije. Ja sam slučajno posjećivao jedan kurs španskog jezika koji je on održavao. Sjećam se kako nam je o tim svojim posjetama pričao. Kaže, prilikom posljednje posjete izlazi u novinama na prvoj stranici veliki naslov »Ariva Senjor Kalmi Varuh« — dolazi prof. Kalmi Baruh. Jedna zvanična delegacija sarajevskih Jevreja prisustvovala je proslavi obilježavanja 800-godišnjice istaknutog filozofa, naučnika i ljekara Majmonidesa u Kordobi, koju je organizovala zvanična Španija. Na čelu delegacije Sarajeva proslavi je 1935. godine prisustvovao ugledni sarajevski nadržabin dr Moric Levi i tamo na starom čistom španskom jeziku održao snažan govor.

Sarajevski nadržabin dr Moric Levi, koji je posjedovao dva fakulteta, teološki i filozofski, najzaslužniji je za osvjetljavanje prošlosti bosanskohercegovačkih Jevreja do austrijske okupacije svojim naučno utemeljenim djelom. »Die sefardim in Bosnien« objavljenom 1911. godine, koje mu je poslužilo kao doktorska disertacija. Ovo je djelo značajno ne samo po naučnom prilazu nego i po velikim istraživačkim nalazima u našoj najstarijoj, Gazi Husrefbegovoj, biblioteci — u poznatim sidižilima. Još je veći njegov značaj, mislim do sad neprevaziđen, u činjenici da je u njemu citiran dio dokumentacije iz starog pinkasa, ljetopisa, hronike sarajevske sefardske opštine, koji je odnijet 1941. godine.

Dr Moric Levi je na osnovu zapisnika sarajevskog šerijatskog suda, tzv. sidžila označio u svom djelu 1565. godinu kao godinu u kojoj se najranije registruje prisustvo Jevreja u gradu Sarajevu. Tu godinu preuzeli su i drugi. Npr. istoričar Vladimir Skarić uzima tu godinu, pa i proslava koju smo spominjali danas, 400-godišnjica dolaska Jevreja u BiH održana je 1966. godine, držeći se ovoga datuma. Međutim, manje je poznato da je isti taj dr Levi i pod istim naslovom — »Sefardi u Bosni« — 1919. godine objavio članak u tadašnjoj »Židovskoj Svijesti«, u kome je ustvrdio kako je istorijski dokazano da su Jevreji došli u Bosnu najkasnije oko 1550. godine. To će nesumnjivo potvrditi i dalja istraživanja i nalazi, ja ću samo spomenuti nalaz inž. Alije Bejića, poslije II svjetskog rata, koji je pronašao jedan sidžil iz 1557. godine u kome se također pominju Jevreji. Prema tome, treba korigovati tu godinu.

Drugo, o pitanju malobrojnosti.

Zaista je interesantan podatak da je Austrija zatekla u BiH svega oko 3.500 Jevreja, najviše u Sarajevu, preko 2.000, i ostalo u nekoliko gradova, prvo Travnik, zatim Banja Luka, i nešto u Mostaru. Znači da se u toku 300 godina populacija razvila na svega 3.500. To nije bilo usljed toga što je bio loš tretman prema njima. S pravom je istaknuto i u onoj maloj, lijepoj ediciji koju je sada jevrejska opština štampala povodom Olimpijade, da su česti požari od 1560. do 1879. godine uništavali čaršiju i nastambe, pa i stanovništvo. U Sarajevu je bilo za to vrijeme 8 velikih požara. Zatim epidemije, razne bolesti, naročito kuge, pogadale su sve gradsko stanovništvo bez razlike, prema tome i Jevreje. Ali, jedan zanimljiv, do sada manje poznat podatak iznesen je u komentarima u djelu istoričara Gilferdinga. To je knjiga o putovanju po Hercegovini, Bosni i Srbiji. Zahvaljujući njegovom prevodiocu, vrijednom kulturnom radniku Branaku Čuliću, saznajemo za jednu bilješku iz ljetopisa sarajevske stare srpske pravoslavne crkve u vezi s tim, koja se odnosi na dolazak Eugena Savojskog, austrijskog princa francuskog porijekla. Zapis glasi: »Godina 1697. oktobar 13. dođoše Nijemci i božijom kaznom opljačkaše Sarajevo i zapališe cio grad, a hrišćane i katolike protjeraše preko Save. U ropstvo odvedoše sve Jevreje i malo Turaka«. Taj podatak se do sada nigdje nije spominjao. Da li je zaista tako, to treba provjeravati i vidjeti šta je s tim, ali to takođe može da bude jedan od momenata koji su uticali na smanjivanje broja jevrejskog stanovništva u Sarajevu. Međutim, od dolaska Austrougarske do 1941. godine porast broja stanovništva daleko je veći — preko 10.000. Ja sam kazao da se tu ni u kom slučaju ne radi o odnosu vlasti, a pogotovu ne domaćeg stanovništva, pa ću zbog toga sada navesti nekoliko činjenica i podataka, koji kazuju o stvaranju čvrstih spona između Jevreja i domaćeg stanovništva. Takođe ću se osloniti na istorijske izvore.

Poznati naučnik i akademik Jorjo Tadić, koji je napisao više radova o povezanosti Jevreja s Dubrovnikom, utvrdio je kako je još početkom 17. vijeka, dakle poslije 1.600 god. »glavni trgovački centar Bosne, a prema tome i splitskog zaleđa Sarajevo, imalo jaku jevrejsku koloniju, veoma aktivnu i čvrsto povezanu sa ostalim

Jevrejima i u Turskoj i u Italiji«. Taj izvanredni poznavalac dubrovačkog arhiva je, međutim, saopštio i jedan novi svoj nalaz: »Sačuvana je jedna predstavka sarajevskih trgovaca od oktobra 1607. godine zainteresovanih za uređenje nekih pitanja u vezi s trgovinom preko Splita koju su potpisali 21 muslimanski i 18 jevrejskih trgovaca«.

Znači, prvo, tu je veoma razvijeno poslovanje sarajevskih Jevreja sa Mlecima i Zapadom preko Splita još 1607. i, drugo, muslimanski i jevrejski trgovci Sarajeva istupaju *zajednički 1607. godine*.

Sada, jedan citat iz rečenog djela dr Levija, koji je, možda, i zahvaljujući tome i drugim činjenicama, kazao ovo:

»Turci, oklevetani s intolerancije, nisu se nikada oglasili željama drugih konfesija ukoliko su iste prema tadašnjim prilikama bile opravdane... Domaći Muslimani bili su prilično skloni Jevrejima... Nije se ni u tadašnjim civilizovanim državama zapadne Evrope sa Jevrejima bolje postupalo nego u Turskoj.«

Evo dva karakteristična primjera o tome. Jedan se odnosi na spor koji je vođen u dva maha po izdatoj sultanovoj naredbi, pred sarajevskim šerijetskim sudom 1779. godine, o čemu postoji zapisnik u Gazi Husrefbegovoj biblioteci. Na zahtjev Vakufskog zastupnika, pred kadijom su se našli Jevreji, stanari poznatog Sijavuš-pašinog hana, optuženi da već više godina ne plaćaju kiriju i da ga žele, pošto su ga sami nakon požara obnovili, za sebe trajno zadržati. U krajnje objektivno vođenoj raspravi ustanovljeno je, pored ostalog, citiram, to je stav suda: »da su kirajdžije većinom stari, siromašni ljudi, koji su već od požara mnogo pretrpjeli, pa stoga zaslužuju da se s njima blago, milosrdno postupa«. I ovlašteni zastupnik tužitelja saopštio je da se on već posredstvom pravovjernih Muslimana izravnao sa Jevrejima. Uz veoma značajne učinke ustupke, on je pred kadijom i svjedocima izjavio da neće nikada Jevrejima otkazati, niti u tom pogledu zameriti s njima raspravu. Ako bi to ipak učinio, neka onda sud taj proces uopšte ne uvaži. Na kraju je vakufski upravitelj četrnaestorici Jevreja, zastupnika tuženih stanara, predao i posebno sačinjenu ispravu u duhu naprijed rečenog, potpisanu od osam uglednih prisutnih svjedoka.

Skrećem ovdje pažnju na sljedeći podatak. Za spor, koji je iz sličnih razloga i ranije pokretan, karakteristično je, pored izloženog, upravo to da je njemu osim navedenih 8 svjedoka prisustvovalo i 28 drugih Muslimana, iz 22 gradske mahale. Oni su došli iz gotovo cijelog grada da potpomognu stvar svojih siromašnih sugrađana Jevreja, što se vidi ne samo iz njihovog sastava (uglavnom zanatlije i janjičari) nego i iz toka i samog ishoda procesa.

Drugi primjer mnogo je dramatičniji. To je događaj vrijedan da se ovdje pomene a dogodio se krajem 1819. godine po dolasku u Bosnu i Sarajevo novog sultanovog namjesnika — valije, Seid Mehmed Ruždi-paše, porijeklom iz Lepanta. O ovom događaju ostalo je dosta tragova i legendi. Potanko je opisan u posebnoj istoriji koja se zove Megila. Zabilježili su je sarajevski Jevreji, koji su je svake godine na odgovarajući dan u mjesecu oktobru čitali. Slučaj je bio povod jednoj značajnoj peticiji koju je, tužeći tog valiju,

Ruždi Mehmed-pašu, na sultana uputilo 249 najuglednijih Muslimana, od narodnih prvaka, vjerskih vjerodostojnika i trgovaca, do predstavnika vlasti i vojske, janjičara i drugih. O ovom događaju objavio je 1933. godine dr. M. Levi širi rad uz faksimil i puni prevod predstavke — peticije, čiji se original nalazi u Gazi Husrefbegovoj biblioteci. Pri tome je naglasio da ova peticija predstavlja istorijski dokument koji jasno izražava osjećaj pravičnosti Muslimana grada Sarajeva i takođe da je važna po svom političkom značaju jer ilustruje politički stav Muslimana u Bosni prema namjesniku sultana — valiji i prema samoj Visokoj porti.

Na osnovu poznatih izvora i opisa može se objektivno sagledati cijeli slučaj, koji baca jako svjetlo na tadašnje prilike u Osmanskoj carevini i posebno u njenoj udaljenoj provinciji — vilajetu Bosni i Hercegovini. U to nesređeno vrijeme, početkom 19. stoljeća, karakteristično po lošem stanju u Evropi i bezglavosti u Carigradu, u Bosni su se smjenjivali veziri jedan za drugim. Pokušavajući da zavedu red, oni su se služili svim sredstvima, a neki su i nastojali da se za kratko vrijeme svog boravka, ucjenama, hapšenjima i na drugi nedozvoljen način, olako domognu novca i brzog bogaćenja. Takvu tešku ucjenu sarajevskih Jevreja, bacajući u zatvor njihovog vjerskog poglavicu Rav Moše Denona sa 10 drugih odličnika, stavio je po svom prispjeću u Sarajevo taj novi sultanov valija, opisan kao lakom na novac, nagao i srdit čovjek, pomenuti Ruždi-paša. Uvijek osjetljiv na nepravdu i ljubomorno čuvajući svoja prava i slobodu na vlastitom tlu, Bosanci i Hercegovci, naročito Sarajlije, pružali su stalan i žilav otpor svakoj sili i nezakonitom postupku. Sarajlije su bile naročito ogorčene postupcima nekih valija u posljednje vrijeme. Ovaj put su odlučili da silom oružja oslobode svoje pohapšene sugrađane Jevreje. Uz učešće oko 1.000 naoružanih janjičara i 2.000 ostalog golorukog svijeta, nakon okršaja u kojem su, prema nekim podacima, imali 5 mrtvih i 7 ranjenih, u tome su i uspjeli. Taj događaj, koji je izazvao razumljivo uzbuđenje, bio je razlogom da se sastavi i u Carigrad dostavi po kuriru velika kolektivna tužba — peticija. Koliki je značaj pridat ovom događaju i samoj tužbi, kako izvještava austrijski konzul iz Travnika, govori sama činjenica da su prilikom njenog sastavljanja i potpisivanja sve radnje u Sarajevu bile puna 3 dana zatvorene. Rezultat toga je bio da je Visoka porta već u mjesecu decembru dostavila ukaz o smjenjivanju Seida Mehmed Ruždi-paše, pa je on napustio Travnik 27. 1. 1820. godine.

To su primjeri iz malo dalje istorije.

Sad bih htio da ukážem na jedan primjer iz najnovije istorije, pošto je već prošlo onih 30 arhivističkih godina, jer se radi o 1938. godini. To je vrijeme kada je u zemlji na vlasti bio dr Milan Stojadinović, vrijeme profašističke orijentacije režima, s pojavama antisemitizma, kada su se počele pojavljivati nekakve smeđe košulje itd. i kad je režim vodio zaista dvoličnu politiku prema Jevrejima u Jugoslaviji.

Najšire narodne mase su se opredjeljivale postepeno protiv takve politike, protiv režima i vlade dr Stojadinovića. Stvorila se i Udružena opozicija. Kad su raspisani izbori 1938. godine, posta-

vilo se zaista pitanje kako će se opredijeliti jevrejske biračke mase, koje su uvijek sa svojom jevrejskom opštinom na čelu, glasale, kao lojalni građani, za režim. Međutim, zahvaljujući svemu onom o čemu je govorio drug Nijaz i drug Nisim, zahvaljujući orijentaciji jevrejskih masa u pravcu radničkog pokreta, socijalizma i demokratije, naročito demokratije, jer su se opredijelili i mnogi građanski političari, recimo dr Braco Poljokan i dr., a posebno zahvaljujući aktivnosti jevrejske radničke omladine. Jevreji su u Sarajevu, pa u dobroj mjeri i u BiH, hametom glasali za opoziciju i stali na stranu naroda. Tu se na svoj način afirmisalo zajedništvo, zajednička borba za ovu zemlju, za budućnost naroda, društva i ove zemlje.

Ja sam našao i jedan značajan dokument koji se odnosi na ovo. Stojadinović je štampao svoje memoare — knjigu koja je i kod nas izašla. Ni rat ni pakt — i u njoj on negira sve ono što je radio, a posebno tvrdi da je prema Jevrejima imao uglavnom pozitivan odnos. U državnom arhivu BiH našao sam taj dokument i imam njegovu kopiju. Poslije 3 dana od izbora došlo je naređenje Drinskoj banovini od Ministarstva unutrašnjih poslova vlade dr Stojadinovića da se hitno pošalje izvještaj *kako su glasali Jevreji* na prošlim izborima. Ne postavlja se pitanje kako su glasali, na primjer, Muslimani ili Srbi, ili neki drugi, nego samo Jevreji. Iz ovog dokumenta vidi se da su dobili dostojan odgovor. U njemu piše da je od ukupno upisanih 2.234 Jevreja pravnih birača (žene nisu imale pravo glasa) u gradu Sarajevu, i pored sve agitacije, za vladu glasalo samo 403. Nije uopšte izašlo na biralište 707, a protiv vlade je glasalo 1.124 birača. To je u dokumentu. I ovo je jedan od primjera, na koji se način kovalo zajedništvo u Bosni i Hercegovini.

Samo nekoliko ovih elemenata — istorijskih činjenica, iznio sam jer je to i u duhu tematike koju istražuje naš Institut, organizator današnje rasprave.

O KULTURNOM IDENTITETU JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Vojislav Maksimović

Ako me ovom prilikom ne vara sjećanje nikada do sada na našim prostorima nije omogućen ozbiljan razgovor o nacionalnom i kulturnom identitetu Jevreja u BiH. Maslim na onaj oblik razgovora koji bi — bez predrasuda i zagrijanosti — pokušao da osmotri osnovne tokove kulture jednog naroda, čija je istorijska sudbina bila vijekovima vezama za južnoslovensko i posebno za bosanskohercegovačko područje. Ne treba zaboraviti da — osim rijetkih studija koje su Jevreji u BiH sami napisali o sebi — u našoj istorijskoj, kulturnoj i književnoj nauci nema mnogo radova studioznog karaktera koje bismo bili dužni da zapamtimo i pokazemo kao primjer pristojnog i principijelnog odnosa, kakav je, uostalom, uobičajeno prisutan u svakom naučnom radu.

U ovom trenutku, kada su se razne naučne grane veoma široko zainteresovale za mnoge oblike duhovnog djelovanja naših naroda, Jevreji u Jugoslaviji, pa i oni koji su svoje stanište odavno imali u Bosni i Hercegovini, ostali su uglavnom po strani. Tu, naravno, mislim na njihov doprinos opštoj kulturi i književnosti balkanskog podneblja. Jevreje, naime, vidim rasprostranjene na znatno širem prostoru nego što je BiH i naša zemlja uopšte. Vidim ih takođe kao nedovoljno odredljiv segment jevrejskog naroda uopšte, čija je sudbina nama dovoljno poznata i koja treba da bude u osnovama opštih i posebnih istorijskih ocjenjivanja i izučavanja.

Mada imam u viziji cjelokupnu istoriju jevrejskog naroda u Bosni i Hercegovini, od njegovog doseljenja u naše krajeve u drugoj polovini XVI vijeka do danas, mene u ovom trenutku, prije svega, zanimaju kulturni i književni tokovi, kao i oni duhovni plodovi koji su davali posebne i univerzalne odrednice i ovom narodu i sredini u kojoj je on živio i radio. Ako se ovako odnosimo prema kulturi i istorijskoj sudbini Jevreja u BiH, onda mi se čini da ćemo lako biti oslobođeni nekih ovještalih i grubih zablude, koje i inače imamo, kada su u pitanju Jevreji i njihova kultura i književnost. Ma koliko naše zablude mogu biti naivne i naučno neutemeljene, ipak se može reći da naša sredina — Bosna i Hercegovina — nije, izuzev tragičnih događaja u posljednjem ratu, imala ekstremna ponašanja, koja bi se mogla izjednačiti sa antisemitizmom. Sve ili mnoge naše zablude o Jevrejima u Bosni i Hercegovini temeljene su na našem poslovičnom neznanju svojih i drugih is-

torijskih i društvenih odnosa i na nesposobnosti da se jevrejskom biću približimo bez unaprijed podignutih ograda.

Za mene, koji sam se jevrejskom književnošću i kulturom u Bosni i Hercegovini bavio niz godina, pa i decenija, uvijek su se postavljali neki suštinski problemi, od kojih bih želio da bar neke ovdje naznačim. Naime, život i sav kulturni i uopšte društveni jevrejski aktivitet u Bosni i Hercegovini bio je neodvojiv od onih istorijskih uslovljenosti koje su se ticale svih naroda našeg područja, bez obzira na dosta različit njihov politički status u raznim vremenima od XVI stoljeća do danas. Ako od tih, nazovimo ih »sudbinskih« odredenja krenemo u pomnije utvrđivanje posebnih kulturnih doprinosa i posebnog identiteta Jevreja u nas, onda se moramo potruditi da — u istraživanjima i ocjenjivanjima — ne budemo uski, isključivi i nepouzdana. Ne smijemo dozvoliti da — u nekim idejnim i religijskim oblicima koji nam nisu prihvatljivi — ne vidimo suštinu bića i psihe naših Jevreja, da ne vidimo one kvalitete koje je njihova kultura porodila i ostavila kao neodvojiv dio naše baštine.

Dosadašnji, uglavnom parcijalni i uzgredni, tekstovi koji su se ticali tokova novije kulture Bosne i Hercegovine, a napose njene književnosti, nisu dostigli onaj nivo koji bi trebalo bezrezervno poštovati. Prema tome, i Jevreji u Bosni i Hercegovini nisu tretirani u onom vidu koji bi zadovoljio savremena naučna i druga traženja. Nedostatak opšte, kulturne i književne istorije Bosne i Hercegovine prirodno se negativno odrazio i na istraživanja jevrejske sudbine u Bosni i Hercegovini. U ovom trenutku, i pored svih napora da se prisjetim nekih relevantnih naučnih radova, ne bih mogao da stanem iza bilo kojega teksta koji se tiče naših Jevreja.

Bio bih zaista nepravičan ako ne bih rekao da period između dva svjetska rata znači i najintenzivnije vrijeme naučnih studija o Jevrejima na Balkanu, pa i o onima koji su u svoje obitavalište imali u Bosni i Hercegovini. Iako neki zaključci o duhovnim i kulturnim odredenjima naših Jevreja ne mogu danas izdržati nove idejne i političke ocjene, u vremenu o kome je riječ nastalo je dosta tekstova istraživačkog karaktera, koji nam i sada mogu biti polazište za nove studije i zaključivanja. U izučavanju vlastite sudbine i istorijske prošlosti znatan udio imali su i jevrejski naučnici iz BiH, od kojih bar neke treba izdvojiti i pomenuti — Kalmi Baruh i Moris Levi, na primjer. Neki njihovi radovi istraživačko-istorijskog karaktera mogu i danas dobro poslužiti ne samo u našim razmišljanjima o Jevrejima u Bosni i Hercegovini nego su i inicijalne naznake kojim bi putem trebalo dalje krenuti.

Kulturni identitet Jevreja u Bosni i Hercegovini je samo jedan od elemenata njihovog etničkog bića, ali je njegov značaj u svakom narodu izrazito prisutan, pa mu i u ovoj prilici treba dati onaj tretman koji je neophodan. Pošto smo svjedoci da se danas u Bosni i Hercegovini ne javljaju i zasebni oblici jevrejske književnosti i kulture, svako razmišljanje na ovu temu odvođa nas u prošlost. Tamo su, naravno, i istorijska i kulturna odredenja Jevre-

ja, koja se danas baštine kao nešto što je dovršeno i petrificirano. Kada se tako odnosimo prema kulturnim plodovima Jevreja u Bosni i Hercegovini, ne možemo izbjeći određenu i neminovnu uskost. Jer, svaka kultura, bilo kada da je nastala, ne samo da je dio opšte istorije nekog naroda, nego je ona i agenus za savremeni aktivitet i ponašanje. Uprošćeno rečeno, Jevreji u Bosni i Hercegovini su — diktatom istorijskih uslova — upućeni na svoju kulturnu prošlost, a nemaju evidentnih oznaka kulturne savremenosti. Naime, njihova sadašnja kultura, umjetnost i književnost tvrdo je integrisana u opšte stvaralačke tokove Bosne i Hercegovine i Jugoslavije kao cjeline.

Zbog svega ovoga što sam do sada rekao, neminovno se ograničavam da — i ovog puta kao i ranije — govorim samo o onome što su Jevreji u Bosni i Hercegovini stvorili do naših dana. Uz malo jači napor, moguće je odrediti i osnovne elemente periodizacije u jevrejskoj kulturi na našem tlu. Tu periodizaciju, zapravo, uslovljavaju neke istorijske datosti, a ne i stvarna kulturna obilježja. To, naravno, nije slučaj samo sa Jevrejima nego i sa svim ostalim narodima u Bosni i Hercegovini.

Pošto svaka periodizacija u kulturi ima samo, manje ili više, formalan značaj, ona je potrebna za određenije markiranje konkretnog vremena i zbivanja u njemu. Istorijska zbivanja u Bosni i Hercegovini stalno su i neminovno uticale na kulturni rad naših Jevreja, kao i na rad ostalih naroda. U vremenu od masovnog doseljavanja u balkanske krajeve, koje se podudara sa njihovim izgonom iz Španije i Portugalije, pa do socijalističke revolucije, Jevreji u BiH su prošli više etapa, koje imaju očitih zasebnosti. Neminovno je razlikovati, na primjer, doba turske od austrougarske vladavine, kao što je nužno razdvojiti od svega toga jevrejski kulturni rad u Jugoslaviji nakon 1918. godine.

U svakom uzgrednom i uopštenom prosuđivanju kulturnih rezultata neminovna su ovlaš izrečena mišljenja. To je i ovom prilikom nemoguće izbjeći. Zato se i zadovoljavam samo nekim naznakama kulturnog identiteta bosanskohercegovačkih Jevreja, ostavljajući da nekada o svemu ovome kažu svoju serioznu riječ istoričari kulture. A da bi ovo moje razmišljanje bilo koliko-toliko svedeno i opredmećeno, moram izreći i neke sudove za koje i nije — bar mi se tako čini — potrebno dati i novih naučnih dokaza. Nesumnjivo je, naime, da su Jevreji u Bosni i Hercegovini vjekovima stvarali neke elemente osobene kulture i da je ta kultura bila i ostala integralni dio naše opšte baštine. Greška je nekih savremenih interpretatora, koji svoja prosuđivanja temelje na parcijalnim i površnim saznanjima, što svu pažnju usredsređuju na one kulturne spomenike koji predstavljaju opšte jevrejsko kulturno dobro, a ne bave se onim što su Jevreji stvorili na našem tlu i u našim društveno-istorijskim uslovima. Ovim se, svakako, ne umanjuje značaj tih dragocjenih kulturnih spomenika, kao što je, na primjer, sarajevska Hagada. Naprotiv, uz svu njihovu afirmaciju, koja je neophodna kada su u pitanju opšta ljudska kulturna dostignuća, ima uvijek mjesta i za pomna i uža ocjenjivanja i poka-

življanja onoga što je jedan narod stvorio kao neophodni dio svoga stvaralačkog bića. Zato je zadatak naših naučnika da se ovim temama o bosanskohercegovačkim Jevrejima oduže zahtjevima našeg vremena koje traži puniju i pravedniju valorizaciju kulturnog nasljeđa u cjelini. Volio bih kada bi današnji razgovor bio bar mali podsticaj za buduća naučna traganja i ocjenjivanja koja se tiču kulturnog identiteta Jevreja u Bosni i Hercegovini i u našoj zemlji uopšte.

KNJIŽEVNOST NA JEVREJSKO-ŠPANJOLSKOM U BOSNI I PRETPOSTAVKE ZA NJENO BUDUĆE ISTRAŽIVANJE

Muhamed Nezirović

Upravo je sada vrijeme, ikada se razmišlja i govori o projektu Historije književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, da se zapitamo da li će u njoj biti zastupljena i književnost Jevreja, ali ne ona koja je pisana na srpskohrvatskom, čiji je najveći predstavnik Isak Samokovlija, koja je to mjesto tu već davno izborila, nego ona koja je stvarana na ovim prostorima na jevrejsko-španjolskom idiomu. Ta književnost njegovana u većem ili manjem obimu u pojedinim sefardskim glasilima u Bosni, izvođena na sarajevskim scenama ili izdavana u posebnim, istini za volju, rijetkim knjigama od konca prvog svjetskog rata pa sve do 1941. godine nije do sada bila predmetom posebnih i dubljih istraživanja, dijelom zato što je većina sefardskog bosanskog stanovništva bila fizički uništena, dijelom zato što se mlađi Sefardi rođeni poslije drugog svjetskog rata, kao ni ostali istraživači, nisu njome bavili jer nisu dovoljno poznavali jezik na kome je ona bila donesena, tako da je ta situacija donekle nalikovala na onu u kojoj se našla stara rumunjska književnost pisana ćirilicom: Rumunji je nisu ispitivali jer je bila napisana na jednom za njih nepoznatom pismu, a Srbi su je zanemarivali jer nisu vladali ovim romanskim jezikom.

Ova književnost, skromna po obimu kao što je bio skroman i broj govornika koji se služio ovim jezikom — u aprilu 1941. godine u Bosni i Hercegovini živjelo je nekih jedanaest hiljada Sefarda od ukupno četrnaest hiljada Jevreja — sva je okrenuta toj zajednici i u njoj nalazi svoje nadahnuće i iz nje crpi svoje motive. Tu književnost karakterizira, međutim, i jako izražena ljubav prema Bosni, jer bosanski Sefardi druge domovine nisu ni imali¹⁾ tako da se može slobodno reći da je ona pisana na jevrejsko-španjolskom, ali da se u tom stranom jezičkom ruhu krila bosanska duša.

Poslužio bih se sa nekoliko ovlaš izvađenih odlomaka iz pojedinih pripovijedaka da to i pokažem. Laura Papo-Bo-

¹⁾ Tu ideju je lijepo izrazila Laura Papo-Bohoreta u svom djelu *La Mužer sefardi de Bosna*, napisanom 1931. Pišući da Sefarde Španjolska, tada republika, poziva da se vrate jer su dio iberijskog stabla, ona, na strani 2. svoga neizdatog djela, veli: »ali kao grana pustili smo korijenje u drugim zemljama gdje smo dobro a stara se stabla ne premještaju.«

horeta, svakako jedna od najvećih predstavnika ove književnosti, napisala je pripovijetku *Morena*, koja je u nekoliko nastavaka bila objavljivana tokom 1924. i 1925. godine u tada vrlo čitanom tjedniku *Jevrejski život*, glasilu bosanskih Sefarda. U njoj se govori o Reubenu i Moreni, mladom sefardskom paru iz Sarajeva koji se upisao na jedno njemačko sveučilište, na kojem je već tada bio uveden numerus clausus za studente jevrejskog porijekla. Pojedini njemački studenti nosili su već u to doba u zapučku bijele cvjetove, simbole antisemitizma. Prilikom jednog susreta sa jednom takvom bahatom grupom Morena se veoma uplašila pa je Reuben morao da je smiruje riječima punim onog tako nama znanog prkosa.

— *Ke se espanta? Ke vengan, veremos! Jo vo azer lo mio. De baldes no nasi jo en Bosna! Batir los vo komo la lana.* (Što se plašiš? Neka dođu, vidit ćemo! Nisam se ja uzalud rodio u Bosni. Isprbijat ću ih kao vunu.)²⁾

Na drugom mjestu u istoj pripovijeci Morena ovako razmišlja o svom rodnom gradu. »*Lindo nuestro Saraj. En el centro tramvajes, autos, un poko mas longje el Levante kon sus ermozuras enkantaderas, sus mahales kijetas. Todo esto kale un azeno ke mos aklare la vista para admiraldo.*» (Lijepo naše Sarajevo. U centru tramvaji i automobili, malo dalje Orijent sa svojom očaravajućom ljepotom, svojim tihim mahalama. Potreban je jedan stranac da nam otvori oči da bismo se tome divili.)³⁾

Nekoliko godina kasnije pojavila se u *Jevrejskom glasu*, novom sedmičnom listu jevrejske bosanske zajednice, nastalim lužijom *Jevrejskog života* i *Narodne židovske svijesti* na samom početku 1928. godine, jedna kratka priča pod naslovom *Tardi di vijarnis* (Petkom poslije podne) potpisana imenom Josefiko, u kojoj dvije žene iz naroda, dvije tipične predstavnice sefardske bosanske žene, kuma Đintil i kuma Rufkula, razgovaraju o novim, nepoznatim i dalekim mjestima novostvorene domovine Jugoslavije. U jednom trenutku kuma Đintil spontano kaže, govoreći o svom sinu: »*Intrimentis, mi tija Rufkule, kuandu stuvu al su dadu, aji in Sabatica, kreja mi ki no se komu si jaman estus lugari di pur aji, miri mas ermozu nombri di Saraj no aj.*» (Eto, moja Rufkula, kad je bio vojnik tamo u Subatici, vjeruj mi ne znam kako se zovu ta, tamo mjesta, jer vidi, ljepšeg imena od Sarajeva, nema.)⁴⁾

Ono što je dosada rečeno moglo bi se potvrditi brojnim navodima iz članaka objavljenih u prijeratnom jevrejskom tisku i na srpskohrvatskom jeziku, koji su, svakako, izražavali i raspoloženje najvećeg dijela bosanskih Sefarda. Kada je zakonom od 3. oktobra 1929. uvedena upravna podjela na banovine, kojom su se brisale historijske granice pojedinih jugoslovenskih zemalja, pojavio se u *Jevrejskom glasu* od 21. februara 1930. uvodni članak iz pera Benjamina Pinte, u kome se na to ovako reagiralo: »Sva

²⁾ *Jevrejski život* 38 (1924), 3.

³⁾ *Ibidem* 35 (1924), 2.

⁴⁾ *Jevrejski glas* 45 (1931), 7.

su naša provincijska mjesta međusobno, a napose sa Sarajevom, usko povezana, danas ne više teritorijalnim granicama, zbog novog razgraničenja, već kao i prije, jakim, bliskim familijarnim vezama. Te su čvršće i izdržljivije od mnogih sistematskih i političkih raspodioba, i one će učiniti, za dugo vrijeme, da će za nas Jevreje, biti još uvijek bivša pokrajina Bosna jedan jedinstveni teritorij, "sa posebnom kulturno-nacijonalnom bojom i mentalnom građom«.

Ni tadašnji jevrejski svijet, osobito sefardski, nije ostajao neosjetljiv na aktivnost koju su na kulturnom polju razvijali sarajevski i bosanski Sefardi, svakako jedna od najdinamičnijih grupa među balkanskim Jevrejima. Jedan od sefardskih vođa, Manuel Ortega, predsjednik Federacije jevrejsko-sefardskih udruženja Maroka, ovako veli, na čistom kastiljanskom, u jednom pismu objavljenom u *Jevrejskom glasu* od 7. marta 1930: »*Precisamente el grupo de Sefardies de Sarajevo es uno de los que mas nos han preocupado en todo momento por su situacion privilegiada en el eje de las corrientes culturales del Oriente europeo, donde tan alto colocan el pabellon de la cultura hispana que ellos formaron en su mayor parte*«.⁵⁾

Od tog Manuela Ortege iz 1930. godine, preko Tomasa Navarre, poznatog španjolskog naučnika iz Historijsko-filološkog instituta u Madridu, koji je 1935. godine tvrdio sarajevskom nadrabinu i poznatom historičaru sefardske bosanske zajednice Moricu Leviju da bi tadašnja španjolska vlada rado tiskala nadrabinovu — danas, na žalost, zauvijek uništenu — zbirku sefardskog folklora »jer ovo predstavlja veliku vrijednost«⁶⁾, preko američkih profesora Samuela G. Armistead i Josepha H. Silvermana, koji su još 1971. objavili vrlo interesantnu kolekciju sefardskih balada iz Bosne, sa svim potrebnim komentarima⁷⁾, sve do Haima Vidala Sephihae, koji u svojoj knjizi *l'Agonie des Judéo-Espagnols* govori o starom sarajevskom jevrejskom groblju na Borku — toliko poznatom iz Andrićeve pripovijesti — kao pravom dragulju⁸⁾, zanimanje za naše Sefarde i njihovu kulturu se nije smanjilo do naših dana.

U pripovijetkama pisanim na bosanskom jevrejsko-španjolskom idiomu ima i takvih koje slobodno možemo staviti uz djela velikih pripovjedača. Takve su, na primjer, *Un dialogo kon la kuerda* (Monolog sa užetom) Samuela Romana, pisca i dječjeg pjesnika, koji je objavljivao i na našem jeziku i kojega su gdjekad nazivali i »jevrejskim Zmajem«. U atmosferi stare, oronule i uvijek pune bosanske kafane, pisac nam slika nosača Haima, koji, ne hajući

⁵⁾ »Upravo su sarajevski Sefardi ti koji su nas u svakom trenutku najviše zanimali zbog svog povlašćenog položaja na osi kulturnih strujanja evropskog Istoka, gdje tako visoko pobađaju zastavu hispanске kulture, kojoj najvećim dijelom i pripadaju.«

⁶⁾ *Jevrejski glas* 16—17 (1935), 5.

⁷⁾ *Judeo-Spanish Ballads from Bosnia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1971.

⁸⁾ Haim Vidal Sephiha, *l'Agonie des Judéo-Espagnols*, éd. Entente, Paris, 1979. Naš podatak se nalazi na strani 79.

za svu buku oko sebe vodi nijemi razgovor sa konopcem što mu je pomogao da prehrani svoju djecu i da dostojanstveno korača kroz život. Takva je i Bohoretina pripovijest *Dulce de rosas* (Slatko od ruže), u kojoj je donesen lik majke koja tuži nad sudbinom svoje bolesne kćeri osjećajući da otkidanje svake ružine laticice liči na otkidanje jednog daha tuberkulozne djevojke. Slična je i *Trista spozorio* (Zalosna ženidba) Avrama Romana — Bukija, jednog od najplodnijih i najdarovitijih pisaca na ovom jeziku⁹⁾. U njegovom kazivanju, pred nama se pojavljuje, prolazi i ponovno vraća sitni, jadni svijet jednog jevrejskog geta u atmosferi učmalosti, tjeskobe i patnje.

Može se tako nabrojati dvadesetak pisaca koji se ogledaju u kratkoj priči, crtici, drami i poeziji, koji pišu pod punim imenom ili još češće pod pseudonimom. Neki se od njih javljaju često, počev od nestora ove književnosti Abrahama A. Cappona, preko već spomenutog dubrovačkog a zatim bitoljskog rabina, rođenog Sarajlije. Avrama Romana — Bukija, Benjamina Pinte (pripovjedača i prevodioca), Laure Papo-Bohorete (dramskog pisca, pisca i pjesnika), Monija Fincija, Samuela Romana, Banjalučanina Mike Altarca, pa sve do onih koji su se javili samo jednom, opet pod pseudonimom, poput onog koji se potpisao sa *Uno di Bilava* (Jedan sa Bjelava) i čije ime kao i tolikih drugih, vjerovatno, nećemo nikada ni saznati¹⁰⁾.

Vrijednost sefardskih bosanskih glasila koja su donosila takve književne priloge na jevrejsko-španjolskom znali su cijeniti i Sefardi iz drugih jugoslavenskih sredina, pa su se neki u njima i oglašavali, poput Josefa M. Socca iz Beograda, koji, za razliku od ostalih, piše na čistom kastiljanskom, ili Moafija iz Splita.

Tako je ova književnost na jevrejsko-španjolskom korak po korak kretala naprijed, prvo preko knjiga poezije Abrahama A. Cappona, pa onda prijevodima pripovijedaka Shaloma Aleichema i J. L. Pereza Hirschbeina sa jidiša, koji su često nalazili mjesta na stranicama *Jevrejskog života* i igrokaza što su se odvodili na sarajevskim scenama (djela Laure Papo-Bohorete, Sabataja Daena i Bukija Fincija),¹¹⁾ do kratkih priča znatne vrijednosti iz pera domaćih Sefarda koje su izlazile s vremena na vrijeme u *Jevrejskom glasu* sve do onog kobnog trenutka kada je upad nacističkih vojski jednim potezom i zauvijek zbrisao svaku dalju mogućnost literarnog stvaranja na ovom jeziku, uništio mnoga kulturna

⁹⁾ Bukijeva pripovijetka *La Madre* (Majka) objavljena u *Jevrejskom životu* 53 (1925) pojavila se dvije godine kasnije na engleskom jeziku u poznatoj *Slavonic Review* u prijevodu profesora Jopsona.

Jevrejski glas u svom broju 4 (1930), 5, govoreći o njemu, podvlači: »On ima tim svojim radovima neobično mnogo zasluga za očuvanje našeg jezika naših običaja i našeg narodnog života uopće koji se pomalo gubi i koji slabo nalazi čovjeka koji bi ga makar u pismu sačuvao.«

¹⁰⁾ Bjelave su stara četvrt Sarajeva gdje je prije drugoga svjetskog rata živio znatan broj Jevreja. Ostali su se javljali pod pseudonimima: *Bepo, Cadić, Jafi, Jakoviku, Jehu, Jemin, Josefiko, MMP, Mi* itd.

¹¹⁾ Sabataj Djaen, rabin, došao iz Bugarske, napisao dvije drame *Jeftan* i *Debora*, kasnije otišao u Francusku. Buki Finci, Sarajlija napisao dramu *Esperansa*.

dobra i ljubaviju prikupljane zbirke narodnih umotvorina ove zajednice, pa i sam njen fizički opstanak ozbiljno doveo u pitanje.

Međutim, ono što je ostalo, leži danas zapretno i neistraženo. Prije svakog razmatranja šta treba dalje uraditi, mora se konstatirati da se u ovom času radi samo o ostacima ovog jezika — ponegdje se navodi da u Sarajevu ima samo deset ljudi koji govore ovaj jezik¹²⁾ — i da jevrejsko-španjolski, kao govorni jezik nema budućnosti¹³⁾. Potrebno je, znači, revalorizirati ono što je preostalo, to jest znatnu kulturnu baštinu čiji jedan, i to ne najmanji, dio sačinjava i književnost na ovom jeziku. Prije pristupanja ovoj revalorizaciji moramo znati kakvim instrumentarijem raspolažemo na koji se možemo osloniti u daljim strażivanjima.

Postoji, prvo, doktorska disertacija Kalmija Baruha *Die Lautstand des Juden-spanischen in Bosnien*, koju je on odbranio 1923. godine na Bečkom sveučilištu. Ova teza, na žalost, nikad nije bila objavljena u cijelosti ili prevedena na naš jezik i danas se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Naš najveći hispanista je, međutim, 1930. godine objavio jedan njen dio na španjolskom jeziku pod naslovom *El judeo-español de Bosnia* u XVII tomu vrlo ugledne *Revista de filología española*, koja i danas izlazi u Madridu. Ovaj dio preveden je kod nas tek nakon četrdeset i više godina po njenom objavljivanju u Španiji¹⁴⁾. Krajnje je vrijeme da se ova Baruhova radnja integralno prevede i objavi kod nas. Moramo, međutim, reći da se ova radnja bavi, na žalost, samo fonetikom i donekle morfologijom jevrejsko-španjolskog u Bosni. Tu njenu lapidarnost primijetio je još te ste, 1930. godine sarajevski profesor Eliezer Levi, koj to komentira na sljedeći način: »Odmah udara u oči konciznost, kratkoća i sažetost radnje... i ja sam, čitajući ovu studiju, ne jedanput požalio njenu zbijenost«¹⁵⁾.

Nema, dakle, cjelovite studije o morfologiji i sintaksi ovog jezika, ali se nešto može rekonstruirati pomoću tekstova, te kazivanja i svjedočenja izvornih govornika.

Imamo, međutim, drugu radnju, koja, i pored niza manjkavosti, predstavlja izvanredno vrijednu građu, a za koju zna mali broj ljudi. Prije drugog svjetskog rata, tačnije 1933. godine, Sarajlija Samuel Romano, o kojem je već bilo riječi, odbranio je na Zagrebačkom sveučilištu, pod rukovodstvom Petra Skoka, svoju doktorsku radnju *Dictionnaire du judéo-espagnol parlé-français-allemand avec une introduction sur la phonétique et sur la formation des mots dans le judéo-espagnol*, koja ima preko tri stotine stranica. Ovaj rječnik je od osobite važnosti jer donosi govorni jezik

¹²⁾ Prema madridskom listu *El País* od 5. marta 1984.

¹³⁾ Profesor Abraham Haim, u intervjuu madridskom listu *Ya* od 11. septembra 1983: »*el judeo-español como idioma hablado no tiene futuro*«. Abraham Haim je inače poznati naučnik sa Instituta »Misgav Yerushalayim« iz Jerusalema.

¹⁴⁾ Baruhova studija pojavila se pod naslovom *Jevrejsko-španjolski jezik u Bosni* (u prijevodu autora ovog članka) u časopisu *Radio-Sarajevo* — Treći program 15 (1976), 281—312.

¹⁵⁾ Eliezer Levi, Kalmi Baruh, *El Judeo-español de Bosnia in Jevrejski glas* 36—37 (1930), 8.

koji se danas u cijelosti ne može više uopće rekonstruirati. Ni ova disertacija nije do danas objavljena i čuva se u trezoru Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Samo se po sebi razumije da bi i nju trebalo objaviti, ako se mislimo u budućnosti baviti sefardskim studijama.

Za upoznavanje života bosanskih Sefarda u posljednjih stotinu godina od izuzetne je važnosti djelo Laure Papo-Bohorete *La Mužer sefardi de Bosna* (Sefardska žena iz Bosne), koje, kako mu sam naslov kaže, obuhvata život bosanske žene od *la faša su la moršaža* (od kolijevke pa do groba), kako kažu naši Jevreji, ali ona, u stvari, obuhvata mnogo šire područje, jer govori o cjelokupnom bitisanju sefardske bosanske zajednice. I ovo djelo, od nekih stotinu stranica, završeno 1931, ostalo je u rukopisu i danas je pohranjeno u Arhivu grada Sarajeva. To su, dakle, tri osnovice na koje se, uz ostale razasute fragmente o ovim pitanjima, može oslanjati budući istraživač. Pri ovome, svakako, ne treba zaboraviti i korist koju može pružiti i monumentalni rječnik *Dictionnaire du Judéo-espagnol* Josepha Nehame, objavljen 1977. godine, u kojem se daje leksički fond solunskog jevrejsko-španjolskog govora, ali koji može vrlo dobro poslužiti da se ispune praznine i nedostaci u rječniku Samuela Romana, o kojem smo ranije govorili.

Međutim, da bi sve ovo književno blago napisano na bosanskom jevrejsko-španjolskom bilo dostupno današnjem stranom čitaocu i stručnjaku — jedna antologija kratke priče na ovom jeziku bi svakako dobro došla — ono treba da bude transliterirano sa naše latinice (na kojoj je isključivo napisana) na takozvanu *transcripcion normalizada* (normaliziranu transkripciju), što ju je ustanovio 1978. Jacob Hassan, direktor Instituta Benito Arias Montano iz Madrida, koji danas predstavlja glavni centar sefardskih studija¹⁶).

Ostvarenjem ovih pretpostavki, uz solidno znanje iz hebrejske, romanistike, orijentalistike i slavistike, moglo bi se pristupiti proučavanju sefardskog dijela naše zajedničke baštine, a rezultati tih ispitivanja svakako bi ispunili neke praznine u ovoj oblasti, koje je stjecaj nesretnih historijskih okolnosti, osobito po jevrejsku, bosansku i jugoslavensku zajednicu, ostavio je nepopunjene.

¹⁶) Ova transkripcija jevrejsko-španjolskih tekstova pojavila se u madridskom *Estudios sefardies* 1 (1976), 148—150, koji je glasilo ovog instituta.

KULTURNA BAŠTINA JEVREJA U MAKEDONIJI

Moric Romano

Neke globalne karakteristike aktivnosti Jevreja u Makedoniji mogu da predstavljaju doprinos širem sagledavanju stvaralaštva Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine kao i u drugim centrima i područjima naše zemlje. Slični istorijski uslovi, poreklo i struktura doseljenog jevrejskog stanovništva, veliki uticaj Carigradske i Solunske jevrejske opštine na naše prostore, isti položaj Jevreja između dva svetska rata i okupacije i, najzad, zajedničko učešće u NOB-u i izgradnji socijalističke samoupravne nesvrstane Jugoslavije, pružaju nam mogućnost da se što realnije oceni veličina i značaj doprinosa bosanskohercegovačkih Jevreja za ovu Republiku.

Ističem značaj korelacije stvaralaštva Jevreja iz naših dveju republika, uveren da bi pristup u oceni kulturne baštine Jevreja Makedonije u razvoju naše republike, bez lociranja u tome i doprinosa Jevreja iz Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih područja, bio u najmanju ruku nepotpun. Upravo zato u daljnim naučnoistraživačkim projektima, po pojedinim segmentima stvaralaštva, treba da podstičemo i zajedničke radove.

Iako istorijska nauka nije dala konačan odgovor na pitanje od kada datira dolazak Jevreja na Balkansko poluostrvo, vredno je istaći podatak iz Enciklopedije Jugoslavije da su najstarije naseobine Jevreja na jugoslovenskim prostorima ponikle u Makedoniji 332. godine pre naše ere. Po mnogim autorima, Jevreji spadaju među najstarije etničke grupe na makedonskom tlu. Arheološke iskopine antičkih gradova u Makedoniji — Stobi i Herakleja iz IV veka — pružaju tačan opis sinagoga i drugih podataka o prisustvu Jevreja. Za »oca« sinagoge u Stobiju smatra se Tiberius Klaudios Poliharius. Sinagoga je velelepna zgrada, bogato ukrašena, no i skoro potpuno uništena naletima varvara. Naseljavanje španskih Jevreja na svim prostorima Makedonije između 15. i 19. veka koncentrisano je u najvećim gradovima. U tom periodu na području Vardarske Makedonije formiraju se dve značajne jevrejske opštine u Bitolju i Skoplju i jedna manja u Štipu. Činjenica da se naseljavanje španskih Jevreja u ove krajeve odvijalo uglavnom preko Carigrada i Soluna, geografsku poziciju Bitolja i Skoplja čine specifičnim i veoma zapaženim u ukupnim migracionim procesima Jevreja.

Jedan od najbitnijih faktora za naučna istraživanja stvaralaštva Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Makedonije, pa i šire, na

svim našim područjima gdje su se naseljavali i živeli sefardski Jevreji tokom minulih pet vekova, jeste ogromna uloga Soluna kao velikog privrednog i kulturnog centra, u kome je 1909. godine od ukupno 120.000 stanovnika grada živelo 60.000 Jevreja. Uticaj solunskih Jevreja na bitoljsku, skopsku, štipsku i širu balkansku sredinu, sa velikim brojem biblioteka, štamparija na hebrejskom i španskom jeziku u drugim kulturnim institucijama, vredi posebno istraživati. Koliki je značaj kulturnog (i ne samo kulturnog) zračanja Soluna naročito između 16. i 18. veka na život i razvoj ukupnog i posebno jevrejskog življa, govori, između ostalog, i knjiga Vasila Hadži-Kimova iz 1921. godine »Retrospektivna bibliografija Makedonije«, u kojoj je jedan deo posvećen jevrejskom doprinosu u bibliografiji Makedonije. Taj doprinos dokumentovan je sa 116 bibliografskih jedinica štampanih u Solunu na hebrejskom i španskom jeziku od autora Jevreja od 1506. do 1799. godine. U bibliotekama jevrejskih opština Bitolja i Skoplja veći deo ovih knjiga je big prisutan. Da napomenem da su u Arhivu Makedonije u Skoplju skuplja građa o jevrejskom doprinosu bibliografiji Makedonije u 19. veku.

U jevrejskim školama iz 15—16. i 17. veka koje su obično bile uz sinagoge deca su dobijala znanja gramatike, matematike, medicine i astronomije.

Jedan od značajnih momenata iz perioda zajedničkog življenja Makedonaca i Jevreja je učešće Jevreja u ilindenskom ustanaku 1903. godine i u radničkom i socijalističkom pokretu Makedonije do 1918. godine. Jevrejsko stanovništvo delilo je sudbinu sa makedonskim narodom, iako prema brojnosti, učešće Jevreja u političkoj borbi makedonskog naroda nije masovno. U ilindenskoj epopeji izrasla je figura Rafaela Kamhija iz Bitolja (rođen 1870. godine), saborca Goce Delčeva, Dame Grujeva, Đorče Petrova i drugih velikana istorije Makedonije.

Veliki doprinos Jevreja u radničkom i socijalističkom pokretu Makedonije detaljno opisuje Dimitar Vlahov u svojim memoarima iz 1970. godine. Plejada solunskih Jevreja i pod tim uticajem jedan ne tako veliki broj bitoljskih i skopskih Jevreja aktivno učestvuje u tom pokretu.*) Jevreji su zajedno sa makedonskim progresivnim ljudima zastupali opredeljenja da makedonski narod nije ni bugarski, ni grčki, ni srpski. Treba posebno podvući da su i Jevreji Makedonije bili protiv podele Makedonije Bukureštanskim dogovorom iz 1913. godine između Grčke, Srbije i Bugarske, i to iz ekonomskih, kulturnih i familijarnih razloga. Time se objašnjava i šire prihvatanje u jevrejskoj sredini ideja KPJ i uspeh komunističkih poslanika Skoplja, koji su 1920. godine dobili i jevrejske glasove. Hajzad, veliki broj komunista, skojevaca i simpatizera u redovima bitoljske, skopske i štipske jevrejske omladine između dva svetska rata i učešće u NOB-u 1941—1945. godine kon-

*) Jedan od najistaknutijih aktivista i protagonista socijalističkih ideja među Makedoncima, Jevrejima i Grcima početkom 20. v. (1908. god) bio je štamparski radnik Avram Benarova.

tinuitet je u ostvarivanju zajedničkih vekovnih ideala makedonskog i jevrejskog naroda. O tim idealima veoma dokumentovano piše Aleksandar Matkovski u 4-tomskom delu »Otpori u Makedoniji«, izdatom 1983. godine. U drugom tomu Matkovski piše o formama duhovnog otpora u Makedoniji posebno u hrišćanskim, muslimanskim i jevrejskim sredinama.

Kulturni život kao odraz društveno-ekonomskog položaja Jevreja u Makedoniji, posebno dvadesetih i tridesetih godina, ovog veka veoma je sličan, a ja bih dodao i uzajamno zavisian, sa stvaralaštvom Jevreja u kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine. Iz preostalog malog broja knjiga i zapisa jevrejskih opština iz Skoplja, Bitolja i Štipa u sadašnjim arhivama ovih gradova, kao i iskaza preživelih Jevreja Makedonije, vidi se bogata lepeza kulturnih aktivnosti. U sva tri grada u tom periodu rade klubovi Jevreja i naprednih omladinskih jevrejskih organizacija sa svojim školama, bibliotekama, horovima, kamernim sastavima, scenskim grupama, kružocima, štampom i sportskim klubovima. Za vreme religioznih praznika, izleta i u drugim prilikama održavani su koncerti, opere (u Skoplju je 1937. godine izvedena tri puta opera »Jevrejka« od Halevija), male scenske, književne, sletske i druge priredbe. Samo u Skoplju je delovalo 14 obrazovnih muzičkih umetnika.

U mnogim pomenutim aktivnostima stvaralačkog života Jevreja Makedonije bilo je materijala, knjiga, nota, nekada i pojedinih umetnika iz Beograda i Sarajeva. Dovoljno je uzeti napise iz »Jevrejskih novina« i »Židova« o kulturnim (i ne samo kulturnim) zbivanjima u Makedoniji, pa da se dobije ukupna predstava o širini i intenzitetu ovog stvaralaštva.

U svemu tome treba posebno istaći da se kulturni život Jevreja u Makedoniji odvijao kako u samoj jevrejskoj sredini, tako i šire, obostranim učešćem umetnika, članova upravnih odbora i stanovništva na kulturnim manifestacijama. Imam nezaboravne utiske iz susreta u Čileu koje sam imao sa bitoljskim Jevrejima iseljenim dvadesetih godina u Santijago i Temuko, koji su (i starije i mlađe generacije) pevale stare makedonske pesme, isto toliko oduševljeno kao što sam u krugu makedonskih iseljenika u SAD i Kanadi slušao stare španske romanse na jevrejsko-španskom ladino jeziku, davno nekada pevane u Bitolju, Skoplju i Štipu.

Ovde treba naglasiti da se u folklornom institutu Makedonije priprema materijal za izdavanje knjige, nota i tekstova starih pesama na jevrejsko-španskom jeziku.

Aleksandar Matkovski u knjizi »Istorija Jevreja Makedonije«, izdatoj 1983. godine, šesto poglavlje posvećuje učešću Jevreja u NOB-u i revoluciji u Makedoniji, i to posebno u vardarskom delu Makedonije, u Egejskoj i u Pirinskoj Makedoniji. Krajem 1941. i početkom 1942. godine nekoliko desetina Jevreja iz Bitolja, Skoplja i Štipa članovi su KP, a više stotina članovi SKOJ-a i simpatizeri pokreta. U tom periodu izrasla je figura Rafaela Batina rođenog 1910. godine u Bitolju, člana KP Meksika od 1930. godine, a od 1935. godine živi i aktivno radi u Bitolju i Skoplju. Osuđen je na 5 godina robije, gde je u Sremskoj Mitrovici pre-

vodio »Kapital« na Makedonski jezik i pripremao građu za makedonsku gramatiku. Rafael Batina, organizacioni sekretar KP za Sandžak, hrabro je poginuo 1942. godine.

Krajem 1942. godine Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju uputio je poziv »Jevrejima Makedonije«, u kome se, između ostalog, kaže:

»Ima samo dva puta. Jedan je put pokornosti i traženja milosti. To je put samoubistva. Drugi put je put borbe i osvete, put pobeđe i slobode«.

I dalje:

»Stotinama godina žive zajedno makedonski i jevrejski narod i oni su braća po nevolji, muci i sudbini. Makedonski narod je video da zulumi počinju nad vama, a završavaju nad njime. Dušmani su nam isti i zajednički — ista i zajednička treba da nam bude borba protiv njih.

— Dole značke i sramotni geto!

— Dole koncentracioni logori Gabrovskeg!

— Da živi bratstvo između jevrejskog i makedonskog naroda!«

Te 1942. godine oko 20 Jevreja iz Makedonije učestvuju u partizanskim odredima, od kojih je veći deo poginuo, a preko 30 omladinaca članova KP i skojevaca osuđeno je od okupatora na dugodišnje kazne zatvora. Knjige boračkih organizacija Bitolja, Skoplja i Štipa detaljno opisuju učešće Jevreja Makedonije u NOB-u.

Godine 1943, 11. marta, deportirano je i likvidirano 7.240 Jevreja, i to iz Bitolja 3.351, iz Skoplja 3.313, iz Štipa 551 i iz drugih mesta 25 lica. Među partizanima i likvidiranim Jevrejima iz Makedonije bilo je nekoliko učesnika i porodica iz Srbije i iz Bosne i Hercegovine.

Savremeni makedonski pisci, pesnici i istoričari i nekolicina preživelih jevrejskih autora, doprineli su da u makedonskoj književnosti i istoriji ostanu poslednji tragovi Jevreja Makedonije. Makedonska akademija nauka i umetnosti u Skoplju 1978. godine raspisala je konkurs iz oblasti literature sa tematikom o Jevrejima Jugoslavije i nagradila je 7 autora romana, pripovedaka i zbirki pesama. U ovoj godini Akademija je objavila konkurs iz oblasti nauke. Evo prilike da ovaj institut iz Sarajeva, za proučavanje nacionalnih odnosa, sa prilogom na temu »Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine« učestvuje na konkursu Makedonske akademije nauke i umetnosti.

Knjige »Poslovice, izreke i priče« na jevrejsko-španskom jeziku iz BiH i Makedonije (izdate u 1978. god.) frapantan su primer visokog stepena povratne sprege u govornom jeziku Jevreja iz dveju naših republika, što nesumnjivo predstavlja izazov za naučne radnike.

U interesu marksističkog osvetljavanja pitanja nacionalnih odnosa, dužni smo da neprekidnim naučnoistraživačkim radom produbljujemo saznanja i o Jevrejima na svim prostorima naše zemlje posebno, i za celu SFR Jugoslaviju zajedno. Na tom putu, današnja inicijativa ovog Instituta zaslužuje puno priznanje i podršku.

UMJETNICI JEVREJI BOSNE I HERCEGOVINE U XX STOLJEĆU

Azra Begić

Dugačka lista prijava za diskusiju najbolji je znak do koje mjere je tema jevrejskog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini pasionantna i koliko smo svi mi zahvalni našem Marksističkom centru koji ju je pokrenuo. Mislim da je dobro što nisam napisala svoj govor, jer ovdje, zacijelo, ima materijala za višednevni simpozij i neke stvari, zbog ograničenosti vremena, moguće je samo ovlaš dotaknuti. Najavila sam da ću govoriti o bosanskohercegovačkim umjetnicima Jevrejima u XX stoljeću i govoriću sa pozicija institucije u kojoj radim, dakle Umjetničke galerije BiH. Historija novije umjetnosti Bosne i Hercegovine (od kraja XIX stoljeća do naših dana) predstavlja predmet posebnog interesovanja naše kuće i u toj historiji Jevreji imaju svoje mjesto. Moram, međutim, odmah naglasiti da u nas nema mjesta podjeli umjetnosti na srpsku, hrvatsku, muslimansku i jevrejsku, iz prostog razloga što je jezik likovnih umjetnosti internacionalan, a utjecaji tako izukrštni, stilski i tematski, da bi svaki parcijalan pristup značio vještačko izdvajanje nečega što je prirodno sraslo i uraslo jedno u drugo. Do tog zaključka došli smo baveći se ovim predmetom dugi niz godina i zbog toga ga nikada nismo dijelili prema nacionalnoj pripadnosti stvaralaca. Jedan jedini put učinili smo izuzetak. Bilo je to 1966. godine, prilikom proslave 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, o kojoj je malo prije govorio drug Dizdarević, kada je, u zajednici sa Jevrejskom opštinom, naša galerija priredila izložbu pod nazivom »Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine«, obuhvatajući njome djela Berte Baruh, Danijela Kabilja Danilusa, Josipa Monsino Levija i Danijela Ozme. Izložbu je radila dr Smiljka Šinik. Ona je napisala i dobru uvodnu studiju u katalogu, čiji su zaključci i danas naučno relevantni. Posebno je zanimljiva bila ideja dr Šinikove da u izložbu uključi ne samo Jevreje već i druge umjetnike koji su se bavili jevrejskom tematikom. Ispostavilo se da je ova druga lista mnogo duža od prethodne i ja ću vam je pročitati: Vojo Dimitrijević, Đorđe Mihajlović, Ismet Mujezinović, Roman Petrović, Karlo Afan de Rivera, Petar Šain, Vilko Šeferov, Ivo Šeremet, Petar Tiješić i Čiro Truhelka. Na samoj izložbi neupućen gledalac, ma koliko se trudio, nije bio u stanju otkriti ko je tu Jevrej, a ko nije, jer su temama iz jevrejskog života ostali naši umjetnici bili zaokupljeni isto koliko i sami Jevreji. Tako se dogodilo da nam je najbolji

potret Danijela Ozme iz međuratnog perioda ostavio Ismet Mujezinović, Danka Kabilja — Vilko Šeferov, Josipa Monsina — Petar Tiješić. Prijateljstva koja se u to vrijeme grade, veze koje se uspostavljaju u umjetničkim krugovima među Jevrejima i pripadnicima ostalih naših naroda veoma su čvrste i trajne. Štaviše, ne postoji formiranje umjetničkih grupa na nivou nacije ili religije, već se grupacije stvaraju prema ideološkoj ili stilskoj pripadnosti učesnika. Može se slobodno reći da je za jednog Danijela Ozmu bitnija ideološka opredijeljenost za liniju KPJ od njegovog jevrejskog porijekla. Pa ipak, najstariji među našim jevrejskim umjetnicima — Danijel Kabiljo — razmatrao je 1924. godine »mogućnost stvaranja židovskog stila« u umjetnosti i došao do pozitivnog zaključka »na temelju naše (tj. židovske — A. B.) kolektivne psihičke osebnosti«. Po Danilus, »Židov više nego drugi uzima svoje teme iz sveta svoje nutarnosti«, a »židovsko umetničko delo u likovnoj umetnosti ide dalje od običnosti; naime da sa svojom intenzivnom duševnosti sve shvati do racionalne jasnoće i vidljivosti«. Međutim, posve je evidentno da do stvaranja »židovskog stila« na našem tlu nije došlo, čak je i sam Danilus, na žalost, bio više okrenut temama »iz vanjskog sveta«, a njegova djela često su imala izrazito deskriptivnu notu, koja je išla nauštrb kvaliteta i u tome je bio blizak svom prijatelju Petru Šainu. A kada bi dozvolio da progovori njegova »nutarnost«, kao u ponekom akvarelu izuzetne svježine, srodnost sa Romanom Petrovićem bila je očigledna, što opet ukazuje na zajedništvo kao jednu od najbitnijih premisa novije umjetnosti na ovom našem tlu. Danilus je tek u poodmakloj dobi pošao na slikarske škole u Zagreb i Beč, ali je ostao po strani od umjetničkih grupa koje se u trećoj i četvrtoj deceniji formiraju u Sarajevu, a njegovo slikarstvo nije pratilo stilske mijene kroz koje je prolazila naša likovna umjetnost. Poput Šaina, interesovao se za folklor, za živopisne nošnje i likove iz naroda kakvi su se mogli sresti na sarajevskim ulicama naročito u pazarne dane, volio je život čaršije i njeno šarenilo, bilježio je različite genre scene, potom sarajevsku arhitekturu, pitome bašče i sokake. Pored slikarstva, bavio se u manjoj mjeri grafikom. Smrt je našao 1944. u logoru u Staroj Građiški, u pedesetoj godini života.

Za razliku od njega, osamnaest godina mladi Danijel Ozmo, beogradski đak, bio je umjetnik modernog kova. Počeo je kao kipar, nastavio kao slikar, ali je daleko najbolje rezultate postigao u grafici. On je tipičan predstavnik socijalne umjetnosti četvrte decenije, a njegova mapa grafike »Iz bosanskih šuma« spada među najbolje što je u nas napravljeno u tom domenu. Ovaj učesnik u radu »Collegiuma artisticuma« također je stradao u logoru, u Jasenovcu, 1942. u dobi od trideset godina.

Najmlađi, Josip Monsino Levi, đak Jovana Bijelića, pripadao je grupi »Krug«, koju su vodili Karlo Mijić i Đoko Mazalić i koju su marksistički orijentirani kritičari, među kojima se isticao Eli Finci, prilično napadali kao izdanak građanske estetike. Izuzetno darovit, sjajan kolorista, nezavisan i buntovan duh, Levi je

bosanskohercegovačko slikarstvo obogatio sa nekoliko antologijskih djela. Ovdje je, nažalost, živio kratko, do svoje dvadeset pete godine, kada je pobjegao u Francusku, gdje smo mu 1966. izgubili trag. Bio je ličnost širokog stvaralačkog dijapazona, bavio se još teatrom, plesom i poezijom (dvije njegove pjesme preveo je Miodrag Pavlović sredinom šeste decenije sa talijanskog originala), držao predavanja o modernom ruskom teatru. U Umjetničkoj galeriji BiH, u zaostavštini Đoke Mazalića, čuva se nevelika ali izuzetno zanimljiva prepiska koju je ovaj umjetnik između 1958. i 1966. vodio sa Monsinom, čija su pisma primjer upravo dirljive vezanosti za ovu sredinu, za Sarajevo prije svega, koje od milja zove šehrom. U početku, oduševljeno govori o dostignućima savremene umjetnosti, i svojim vlastitim (u to vrijeme radi u duhu lirске apstrakcije), priprema se za samostalnu izložbu u Briselu, raspituje se za mlade bosanskohercegovačke umjetnike i njihove interese i, ne bez ponosa, misleći na vlastite povoljne perspektive, izjavljuje da će se »šehar ponositi svojom djecom«. Ubrzo potom, putuje u Egipat i Liban, gdje duže vremena proučava stare civilizacije. Po povratku posjećuje našu ambasadu u želji da se što prije vrati u domovinu: razočaran je Parizom, umoran i rezigniran. »Želja mi je da se vratim u Sarajevo«, piše 1. VI 1963. i dodaje: »Verujem da moj dugi boravak na Zapadu je iskustvo kojim se sazna tačno pojam istine a ta istina ja lično mislim da je grad u kome se čovek rodi i mislim tamo treba da pošteno u miru među svojim sklopi oči«. Ne znamo zašto se Monsino nije vratio, tek posljednje pismo od 28. IX 1966. puno je očaja. Osjeća se starim, a tek je prevalio pedesetu: »Ne slikam više — ali ovog puta to je definitivno — na mladima svet ostaje a ono što mladi prave daleko je od umetnosti.« U svega nekoliko godina umjetnik je prevalio put od oduševljenja ne samo savremenom umjetnošću već i tehničkim progresom, od pohvala mladosti («Veoma me raduje da se najmlađi u modernizmu uživljavaju. Modernizam je sinonim mladosti, vitalnosti, a nadasve aktuelnosti») do sumnje u sve vrijednosti savremene civilizacije, pa i u svrhu bavljenja umjetnošću, a rezultat je bio potpuna šutnja; Susan Sontag bi rekla: estetika šutnje.

Premda po godinama pripada generaciji Ozme i Monsina i mada je prije rata učila kiparstvo kod Marina Studina, Berta Baruh se školovala poslije rata, pa se može govoriti jedino o njenom doprinosu poslijeratnoj bosanskohercegovačkoj umjetnosti, naročito lirske komponenti naše skulpture. Na izložbi 1966. bila je jedini jevrejski umjetnik predstavljen poslijeratnim radovima.

Na pomenutoj izložbi, međutim, nije bilo djela Haima Jamesa Pinte, a to je jedini naš Jevrej koji je postigao znatan ugled izvan granica naše zemlje. Rođen u Tuzli 1907, bio je vršnjak i prijatelj Ismeta Mujezinovića i odmalena se bavio slikarstvom, podstičući i Ismeta da ne posustane na putu umjetnosti. Godine 1932, nakon provale policije u tuzlanskoj organizaciji KPJ, odležao je godinu dana na robiji u Sremskoj Mitrovici. 1939. sestra Erna odvela ga je u SAD, gdje je završio umjetničku akademiju.

Već 1948. počela je njegova saradnja na muralima sa poznatim meksičkim slikarom Davidom Alfalom Siquierosom, a 1950. preselio je u San Miguel de Allende u Meksiku, gdje i danas živi radi. Pedesetih godina uvrštavaju ga u najreprezentativnije izložbe američke i meksičke umjetnosti (u Metropolitan muzeju u Nju Jorku, u Art Institutu u Čikagu, etc), a radove mu otkupljuju čuveni Hirshhorn muzej u Vašingtonu i Muzej moderne umjetnosti u Meksiku; 1958. kritika ga ubraja među vodeće meksičke muraliste, upoređujući ga — po monumentalnosti — sa Oroszcom i naročito hvaleći uspješan spoj realizma i apstrakcije u njegovom opusu. Početkom šezdesetih godina Pinto je šef katedre za umjetnost na Institutu Allende, radi mural-skulpturu i počinje se baviti skulpturom u bronci. Godine 1968, dakle ubrzo poslije naše izložbe, dolazi u Sarajevo i posjećuje našu galeriju. U pismu od 23. X 1968. javlja mi da mu je Muzej savremene umetnosti iz Beograda — preko naše ambasade — zatražio jednu sliku, »ali, kao što sam rekao Ismetu, Bosna mi je draža i prvo ćete vi dobiti«. I doista, u našu galeriju ubrzo je diplomatskim kanalima stigla jedna reprezentativna slika ovog našeg vrijednog umjetnika, kome su se njegova rodna Tuzla i Galerija jugoslovenskog portreta odužili priređivanjem izložbe u Salonu 13 1979. godine. Tom prilikom štampan je katalog u kome su objavljeni izvaci iz brojnih kritika o djelu Jamesa Pinte, a dirljiva uvodna riječ Ismeta Mujezinovića vratila nas je u dane kada su dvojica mališana zajednički snatрили o umjetničkoj karijeri.

U drugim jevrejskim umjetnicima starijih generacija malo znamo. U Visokom je između dva rata živio Avram Demajo, ali nije nam poznato nijedno njegovo djelo. Na svaki način, Umjetnička galerija BiH stoji pred realizacijom četvrte i posljednje studijske izložbe iz svog ambicioznog projekta izučavanja i predstavljanja umjetnosti Bosne i Hercegovine od 1894. do 1984. Ta izložba će obuhvatiti period od 1924. do 1945. godine i upravo će na njoj biti prikazana umjetnost naših Jevreja, koji su u bosanskohercegovačkoj umjetnosti u to vrijeme relativno najbrojnije zastupljeni. Zanimljivo je — posebno sa sociološkog stanovišta — da na izložbi prethodnog perioda (1894—1923) nije bilo ni Jevreja ni Muslimana. Razloge za to valja zacijelo tražiti u ikonoklastičnoj tradiciji i jedne i druge sredine, što je uslovalo njihovo ponešto zakašnjenje opredjeljenje za profesiju likovnog umjetnika u odnosu na naše Srbe i Hrvate (sporadično javljanje figuracije u jevrejskoj ili muslimanskoj umjetnosti tijekom historije predstavlja izuzetak a ne pravilo!). Tek između dva rata petorica Muslimana i petorica Jevreja stupaju ravnopravno na našu likovnu scenu. Poslije rata, u našoj socijalističkoj zajednici, sa slabljenjem vjerske tradicije, Muslimani koriste velike mogućnosti da se stvaralački iskažu i na ovom području i njihov broj među umjetnicima sve više raste. Broj Jevreja, desetkovanih genocidom u drugom svjetskom ratu, na žalost opada. Tek u zadnje vrijeme, dvije mlade umjetnice: Zoja Finzi i Lora Levi imaju šansu da daju nov doprinos bosanskohercegovačkoj umjetnosti, ali je još rano za bilo kakve relevantnije sudove.

PROKLETSTVO ZLU, REKVIJEM LJUDSKOSTI

Miodrag Bogićević

Rijetke su tako bolne sudbine kao što je tragedija jevrejskog naroda u skorašnjoj istoriji, a u njoj i bosanskohercegovačkih Jevreja. Obrušila su se na njih dva eksodusa: prvi izgnanstvom iz ranije domovine, zamamne i strasne Španije, potkraj 15. i u 16. vijeku, a drugi u vidu holokausta u prvim godinama četvrte decenije ovog vijeka, sprovođenja plana njihovog brisanja sa lica zemlje nakon mirnog boravka ovdje, u takođe privlačnoj drugoj njihovoj domovini, Bosni i Hercegovini. Tjerači i ubice imali su lice zla, kao da nisu bili ljudskog roda, okrutni i fanatizovani, animalni i sadistički pedantni. Tako je i tihi i radini sarajevski jevrejski svijet, u najvećem broju materijalno oskudan, a bogat ljudskim vrijednostima, nestao kao u nekoj kataklizmi iz filma užasa, ostavljajući za sobom sjećanja, zapise nadgrobne spomenike, zgrade, knjige, i nešto preživjelih kao momento jedne zanimljive bogate viševjekovne tradicije kulture, koju dalje treba istraživati. Taj film strave, na žalost, nije bio od onih poslije kojih možemo nehajno odmahnuti rukom, zadovoljni što znamo da je to bio samo plod vješte montaže. Ovdje je to bila gruba i paklenski smišljena stvarnost što je nahrupila tako brzo i strašno da njene žrtve i svjedoci gotovo nisu mogli povjerovati u mogućnost takve zlehude sudbine. Predali su joj se najčešće krotko kao jagnjad, ne samo pojedinačnim smrtnima nego i u pomoru cijelog naroda. Evo samo jednog od stravičnih podataka o tome: od 76.000 Jevreja u predratnoj Jugoslaviji, 60.000 ih je u vrijeme okupacije ubijeno u logorima ili izvan njih, tako da su, prema popisu stanovništva, u Bosni i Hercegovini 1981. godine živjela svega 383 Jevreja (Podaci iz Enciklopedije Jugoslavije). U Sarajevu je do 1941. godine, od ukupno oko sedamdesetak hiljada stanovnika, živjelo preko deset hiljada Jevreja, među njima takođe najviše sirotih ljudi, sitnih bakala, nosača, zanatlija, pralja, onih o kojima je u svom izuzutnom pripovjedačkom djelu sugestivno svjedočio Isak Samokovlija, i sam pisac jevrejske narodnosti. Gdje su ti ljudi nakon ratnog vihora i okupacijskih užasa, zna se dobro: u jasenovačkim jamama, u zemlji i dušegupkama Mathauzena, Stare Gradiške, Belzen Belzena i na mnogo drugih mjesta gdje im leže kosti ili im je razvijan pepeo iz krematorija.

U završnom ciklusu Samokovlijine umjetničke proze su i potresni fragmenti o Davoki, časovničaru Bencionu, pralji Behari, koji o svemu tome svjedoče. Prva poslijeratna knjiga pripovjedača ovog pisca, »Nosač Samuel«, ima i karakterističnu posvetu:

»Ovu knjigu posvećuje autor sjeni svoje majke Rifke. Sjećanje na njenu smrt ispunjava ga radošću: Umrla je 1939, dvije godine prije nego što je u našoj otadžbini počelo strahovito i svirepo fašističko divljanje«. Strašnog li paradoksa, ogromnog li bola u toj posveti! Isak Samokovlija je to pokušavao docnije da iskaže i umjetničkom prozom, za razliku od njegovih ranijih umjetnički složenih, složenih poetskih slika o ljudskoj nadi, pronicanja u traženje sitnih ljudskih radosti i mira, sugerisanja iznevjerenih čežnji ubogih ljudi sefardske sredine u »Nosaču Samuelu« i doratnim pripovijetkama, ovaj dio njegovog opusa bio je umjetnički slabiji. Može se i pretpostaviti zašto je bilo tako: smrt je bila toliko jeziva da vibrantna umjetnička priroda čovjeka i umjetnika Isaka Samokovlije, o kojoj je tople riječi ispisao i Ivo Andrić, nije mogla da se slobodnom imaginacijom uputi u ponore tog tragizma i okrutnosti, koji su, sami po sebi, bili tamniji od najcrnje mašte. Riječ je tako ostajala prekinuta, nedorečena i zagrnuta, kao što su bila tužna i Andrićeva sjećanja na Samokovliju i Kalmija Baruha, ili na starinsko jevrejsko groblje u Sarajevu. »Sve to treba pamtit i da se ne bi ponovilo«, zabilježio je jednostavno Andrić, dirnut sudbinom svojih prijatelja i sveg tog jevrejskog svijeta, s kojim se zajedno i blisko živjelo u nastojanju za svladavanjem zla što odasvud okružuje čovjeka. Zato je i sjećanje na tragediju Jevreja zaista »potreba i osećanje dužnosti«, a ne samo obični pijetet ili akribičnost istraživanja kulture što je još uvijek nedovoljno znana u svojoj osobenosti i značaju.

Nema danas živih da pohode tolike tragično pale sunarodnike, a za većinu grobova se i ne zna. »Pokojnici u njima dvostruko su mrtvi i sami« — napisao je Andrić — »jer nemaju među živim svojih i bliskih koji bi ih obilazili«. Kao nestvarnost promiču pred nama dugi nizovi nekadašnjih njihovih stvarnih imena na spomen groblju na Vracama u Sarajevu, gdje se pali i ubijeni Jevreji tu bratime sa drugim palim i ubijenim ljudima ovog grada, Srbima, Muslimanima, Hrvatima i ostalim. Koliko samo prezimena Altarac, ili Alkalaj, da ne navodimo dalje, jer doživljaj bola prožima u tom potresnom podsjećanju. U spomenutom zadnjem, neokončanom Samokovlijinom proznom ciklusu, tom pripovjedačkom torzu, nalazi se i fragment o Beharinom kriku, lament nad sudbinom sirote jevrejske žene koju su, kao i ostale, okrutno ubili. Sudbina Jevreja, a među njima i Sefarda i svih ostalih širom Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i Evrope, tih šest miliona ubijenih, bolno je odjeknula u srcima čestitih ljudi. Ona odzvanja trajno, kao i u baladi Gustava Krmleca »Jevrejka s Bjelava«, posvećenoj upravo Isaku Samokovliji:

I ne vrati se ... Tužna epopeja.
 Sramote pečat na neljudsko doba.
 Klanica ljudska. Pokolji Jevreja.
 Zgarišta. Jame. Krvav krik iz groba.
 I pade nice sa stisnutom pesti
 Behara, zvana Jevrejka s Bjelava,
 al' osta svima živa još u svijesti
 njezina slika, njena draga glava.

Osjećamo u tim stihovima, za razliku od snovidne i lakokrile Krklečeve »Srebrene ceste«, kao i u porednju ranijih pripovjedaka Isaka Samokovlije sa njegovim zadnjim prozama: stih i rečenica nijemi su pred zlom koje ne da tugi da se prospe kao umjetnička punoća, jer strašna realnost podsjećanja to gotovo još ne dozvoljava. Tema tragedije Jevreja tako još uvijek čeka autore, znana iz istorije i prisjećanja jauka i strave, praćena bolom za životima nestalim u nevinosti vjerovanja i zgaženoj dobroti. Bili su »bez krivice i bez odbrane« (Andrić), pokošeni programom satanske namjere i čina. Ko je za sve to odgovoran zašto je do svega toga došlo, da li je moglo nešto da se učini, brojna su pitanja bez dovoljnih odgovora. Ovdje znamo jedan od izlaza: u borbi i Jevreja u partizanskim redovima, ali to je bio tek trak sunca u opštoj tragici genocida. Skoro sve ostale zastro je neprozirni pokrov mraka smrti, iz koga nema izlaza, koja je predmet našeg rekvijema pred dramom što se zbila umorstvom nedužnih ljudi. Po riječima Emila Fakenhajma: »Za nas, ubijeni Jevreji iz Evrope nisu samo prošlost, oni su prisutnost jedne odsutnosti«. Time je rečena i tragika, ali i podsjećanje kao obaveza.

Sjećamo se tim povodom: Kao i drugi narodi, i Jevreji su, širom svijeta, pa i u Bosni i Hercegovini, dali dosta značajnih i darovitih ličnosti. Svaki narod iznjedrio je u svom knihu one koji njemu, a time i čovječanstvu, čine čast djelom i životom. Stoga, uz prokletstvo zlu uništenja, i rekvijem toj ljudskosti stvaranja. Ali ima još nešto što je ovdje pri tome osobeno. Među jevrejskim stvaralacima mnogo je onih koji su široko znani po umjetničkoj prirodi i djelima suptilnog individualiteta, koji je podrazumijevao mnogo dara i rada. Spomenimo, na primjer, samo piejadu umjetnika poput Isaka Sterna, Davida Ojstraha, Jaše Hajfeca, Jehudi Menjuhina, Artura Rubinstejna, ili pisaca iz novije sovjetske literature kao što su Isak Babelj, Boris Piljnjak, Jurij Olješa, Osip Mandeljštam. Bez daljeg navođenja, a ono bi bilo obimno u ovim i drugim oblastima stvaralaštva, utisak je jedan: sve su to suptilni interpreti ljudske duše, oni što su spoznali patnju i sudbinu svog progonjenog naroda, pa im je i to, spojeno sa upornošću rada i bogatstvom talenta, omogućilo da se umjetnički iskažu. Spoj bolne udesnosti i neumor dara i rada, jedna je od odgonetki tog velikog doprinosa i jevrejskih stvaralaca svjetskoj kulturi i civilizaciji. Taj napor i rezultat jedinstven je kao i njihova ahasverska sudbina, plod bogat kao što je surov udes tog naroda u vrijeme drugog svjetskog rata. U tekstu »Doñ kihotov grob«. Kalmi Baruh, daroviti bosanskohercegovački esejista, ubijen takođe u ratnom vihoru kao jedan od mnogih njegovih sunarodnika, zabilježio je: »Unamuno traži u Don Kihotu, pre svega, istinsku poeziju duše, koja, kao što on veli, nema ništa sa literaturom u običnom smislu reći, a u dvema glavnim licima ono što je transcendentno i trajno i od opšte ljudske vrednosti u njima«. Taj opšte-ljudski smisao, koji spominje Baruh, jedna je od značajnih i bitnih osobina jevrejskih stvaralaca, kao plod vječitog izgnanstva i lutanja svijetom, življenja i nemira praćenih strepnjama i iskušenjima, ali i odolijevanjem i inatom umjetnosti. Opšteljudsko je

tako bila gotovo izvorna tema koja se i u Baruhovog savremenika i sugrađanina Isaka Samokovlije snažno probijala iznad kruga inače neophodnih, ali samo polaznih, zavičajnih motiva i istorija iz sefardske sredine.

Pri tome je uvijek trajno prisutna još jedna tema, koju je upravo Unamuno razvijao kao tragični smisao ljudskog života. To je takođe bila oznaka stvaranja i našeg pisca Samokovlije, a i sudbina ličnosti o kojima je pisao u svojim pripovijetkama. Tragizam je kao dalja bitna karakteristika primjeren tim stvaralaštvu i njihovim sudbinama, onome što je takođe naznačavao Kalmi Baruh: »Nisam se mogao oteti sugestiji da je u pokojnom Pulidu bilo nečeg tragičnog i bolnog, ali i iluzionističkog, onoga što ima u svakom čoveku koji se bori sa mnogo jačim od sebe, naoružan samo jakim karakterom, pravdom i čovečnošću.« Tako je bilo i u stvaralaštvu Isaka Samokovlije, u predstavi ljudske sreće o kojoj njegovi junaci u svom bijednom življenju maštaju kao o nestvarenosti ili mrvičku nade, opirući se tako tragizmu i jadu koji ne dopuštaju da se radosti ostvare. Ali, valja odmah dodati, nije to psihologija stvaranja nekog posebnog i izolovanog kruga, umjetničkog geta ili »velike avlije«, koja bi, grubo rušena ostala zapamćena samo po etničkoj ili etnografskoj posebnosti. To je, prije svega, dio šireg humaniteta stvaranja, koji to nadilazi, onog progresivnog ljudskog stremljenja kojim se stalno traži novo i bolje za čovjeka. Isak Samokovlija jedan je od pisaca koji su duboko osjetili taj smisao ljudskog nadanja i želje, neuporedivo više od polaznog kruga svoje pripadnosti i tematike. Okolnost da je ovaj pisac po profesiji bio i ljekar tome je doprinosila, ali više od svega na to je uticala njegova priroda pjesnika, ona blagost temperamenta umjetnika što je treperio kao nježni list jasike pred sve većim nedaćama svijeta u nevremenu, dajući tako svojim književnim djelom neprolazan udio ne samo stvaralaštvu Jevreja u našim krajevima nego i humanističkom protivljenju zlu i svireposti uopšte.

Kao jedan od elemenata pripadnosti literaturi naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine obično se uzima i zavičajnost u smislu tematske vezanosti piščevog djela za svoju sredinu. Ali, to je često i teorijska jednostranost podvođenja svega pod lokalističku optiku koja prija onima sa manje umjetničke snage i opšteljudske usmjerenosti. Time se značajan pisac, kakav je bio i Samokovlija, u stvari minorizira, svodenjem na uski krug tematskog fakticiteta. Govoriti u kontekstu književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, a i kulturne baštine Jevreja kao njenog dijela, o značaju Isaka Samokovlije tek prema motivima njegovih pripovjedaka, vezanih najčešće za sarajevski ambijent i život Sefanda u njemu, takođe bi bilo nedovoljno. Pripadnost pisca uvjetuju mnogi razlozi, ali široko i elastično shvaćeni, koji ne omeđuju pisca granicama izdvojenosti. Postoji, naravno, i tematska vezanost, ali ne kao apsolutizovan pojam; tu su i život i rad u jednoj sredini, i nacionalna pripadnost i ostali motivi koji svjedoče da je djelo dio jedne tradicije i kraja. Ali, postoje i motivi još šireg značenja, komplementarni spomenutim, izraženiji što je

umjetničko djelo značajnije. U Kafkinjoj naizgled vanvremenoj i vandruštvenoj viziji, poznato je, sadržana je snažno agonija čovjeka u uslovima stegnutosti procesima totalitarizma univerzalnog značenja. Što se nesretni Jozef K. iz »Procesa« u tom smislu obreo u okolnostima koje mu nisu jasne, ili što se, opet, Gregor Samsa iz novele »Preobražaj« našao u ulozi kukca, vid je metafore kojom se suštinska situacija posreduje umjetnički na drugačiji način, snažnije nego u nekoj realističkoj deskripciji. Postoji i u Samokovlije takav sloj metaforičke imaginacije, koji se mora imati na umu uz socijalnu reljefnost jevrejske sefardske tematike, ličnosti, običaje, jezik i događaje. I ta uvjetovanost, kao i u Kafke, nije utemeljena na piščevom eksplislicitnom stavu, izvanjskom tendencioznošću i patetičkom naracijom, nego na osjećanju složenijeg odnosa čovjeka u svijetu tragizma i svakojakih apsurda, svijetu višeznačnom, kontroverznom i podtekstnom, jer se iskazuje kao umjetnost što se usijeca posebnom, uvijek prepoznatljivom senzibilnošću. Tu i jeste primaran značaj najboljih Samokovlijinih ostvarenja: i u problematici života siromašnih Sefarda, ali i mnogo dalje, u situaciji čovjeka koji se nalazi u mučnim uvjetima življenja i hoće da ih savlada, ili barem zaboravi tihim, intimnim bolom, mučnim trpljenjem, a nekad i iznenadnom pobunom. Takav smisao Samokovlija je mogao sazdati blagodareći izvornom daru umjetnika, tanoj vokaciji pripovjedača koji svoju pjesmu, kako je zapazio još Jovan Kršić, pjeva u dva glasa. Posredstvom koloritne i pitoreskne jevrejske sredine tako se ovdje prelamaju — neosjetno, ali ubjedljivo i najsloženiji problemi čovjekove egzistencije i izranjaju opšteljudske drame i tragizmi na umjetnički rafinovan način. Samokovlija, dakle, ne bi bio značajan tek po tome što je bio pisac jevrejske sredine ili što je raskrio do tada kod nas malo poznatu tematiku. On je, naravno, i po tome važna ličnost u našoj savremenoj literaturi, ali još više po univerzalnemu i uvijek trajnom smislu cjelovitog umjetničkog odnosa.

To posredno piščevo kazivanje o sudbini svojih ličnosti i čovjeka uopšte iskazano je i sljedećim fatalističkim odnosom tragičkog nagovještaja: »Negdje u davninama plelo se i tkalo, i kad su konci pritegli, odjednom i zlobno, sudbina se kao pauk napila krvi i naplatila za sve čekanje iz stoljeća u stoljeće. Uzalud se pitaš zašto? Hiljadama uzroka provrjeće kao mravi, beli i crni, krilati i bez krila, da te razuvjere o tvojoj slobodi.« Napisano je ovo još 1929. godine u pripovijeci »Od proljeća do proljeća«. Već je tu fatum predosjećaja neobjašnjene tragedije, uzdignut do zlokobnog simbola nesreće, ne samo kao udes jadrnog Hajmača iz te priče, nego kao ograničavanje i uništavanje ljudske slobode i čovjekove egzistencije. To je umjetnički iskazan odnos otuđenja koji govori o tragizmu života pred kojim su, kako je svjedočio i Samokovlija i kako je pokazala i crna istorija stradanja njegovog naroda, sva pitanja uzaludna. Nesloboda je bila surova pratilja života tih i drugih ljudi, ma koliko oni žudjeli skromnu ljudsku sreću. Toj temi, međutim, posredno se usmje-

rava i Samokovlijino djelo, kao i cijela umjetnost, protivstavlja-jući zlu ljudskost stvaralačkog čina. Ono je svojevrsno upozore-nje o nužnosti protivljenja i borbi za čovjekovo dostojanstvo, a i to je veliki doprinos Isaka Samokovlije, ne samo književnosti svog zavičajnog kruga nego i svijeta.

SARAJEVSKI JEVREJI I NJHOVA ULOGA U URBANOM RAZVOJU GRADA

Džemal Čelić

Puno puta smo, govoreći o kulturnom nasljeđu Sarajeva, ne bez ponosa istakli historijsku egzistenciju religija i nacija koje su živjele i žive na ovom terenu. Tolerantni odnosi i zajednički napori da se preživi na ovoj vjetrometani kultura i civilizacija direktno zrače, za onog ko to zračenje umije osjetiti, iz stotina međusobno usaglašenih pojedinosti, od dućana i magaza u kojima su se ljudi dijelili po profesijama, a ne po konfesijama, preko izmiješanosti stanovništva po mahalama, do načina života u kućama, i do sasvim bliskih relacija džamija, sinagoga i crkava u srcu grada — njegovoj čaršiji.

Ipak, mi do danas nismo proveli detaljniju analizu uzajamnih djelovanja i prožimanja pojedinih komponenti ovog našeg srpskohrvatskog-muslimansko-jevrejskog četveropleta. Zato ću danas pokušati da sasvim skicozno naznačim ulogu i doprinos, u datom mozaiku najmlađe, pa ipak preko 400 godina stare, jevrejske komponente.

Prije svega, o Jevrejima u Sarajevu ne možemo govoriti kao o jedinstvenoj kulturnoj pojavi. Glavninu, za našu sredinu i kulturu posebno značajnu grupu, predstavljaju Sefardi, koji su, nakon izгона iz Španije, dijelom našli utočište na prostorima Osman-skog carstva, pa je tako jedan dio njih dospio i do Sarajeva i ovdje organizirao svoj život od polovice šesnaestog stoljeća naovamo. To, u datim historijskim uslovima postaje u velikoj mjeri zatvorena enklava, iz koje se s vremenom izdvajaju i druge sefardske opštine po Bosni i Hercegovini — u Travniku i Mostaru, na primjer, U manjoj mjeri Jevreji imigriraju u Sarajevo i krajem sedamnaestog i početkom osamnaestog stoljeća, kada nakon neuspjele druge opsade Beča Osmanско carstvo gubi posjede sjeverno od Save i Dunava, posebno Budim. Po nekim prezimenima da se zaključiti da je među imigrantima bilo i Aškenaza, no oni su se ubrzo sasvim pomiješali sa već odomaćenim Sefardima. Treća imigracija Jevreja Aškenaza pada u period iza austrougarske okupacije. Različite sredine u kojima su se formirali — orijentalna i srednjoevropska, različit jezik — ladino i jidiš (odnosno njemački), različite životne navike, pa čak i razlike u obredu, usporavale su neposredno povezivanje jednih i drugih; praktično, taj proces je završen tek okončanjem drugog svjetskog rata i stvaranjem jedinstvene jevrejske opštine u Sarajevu.

A sada da se vratimo njihovom doprinosu urbanizaciji Sarajeva.

Došavši ovamo oko 1550. god. Sefardi su sa sobom nosili sjećanja i iskustva sunčane Španije, maurske i mozarabske, gdje su — koliko se zna — uglavnom živjeli na isti način i govorili istim jezikom kao i ostalo stanovništvo te zemlje. Oni nisu bili seljaci, već građani — trgovci, obrtnici, liječnici... tada svjetskih kulturnih metropola Toleda, Kordobe, Sevilje, Granade; čak i danas, pet stoljeća nakon egzila Jevreja iz te zemlje, ako prošetaimo kroz stare dijelove Kordobe, ako zavirimo u njene *kortile*, osjetit ćemo neku neodoljivu sličnost s već izgubljenim intimnim kucima naših Bjelava. Bili su slabi i malobrojni da Sarajevu, u naponu razvoja u pravcu orijentalnog urbanog centra, daju snažniji doprinos u generalnom razvojnom konceptu. No svakako možemo naslućivati da je preko njih Španija djelovala na neke komponente naše stare urbane, posebno stambene kulture. Već na prvi pogled stara sarajevska kuća nije identična sa starom gradskom kućom po ostalim bosanskim gradovima, odnosno po Hercegovini. A da li su, i u kojoj mjeri, toj različitosti doprinijeli sarajevski Sefardi, ostaje da nagađamo, odnosno istražujemo. Ali, svakako se sjećamo da su naše majke i bake pravile kolač koji se zvao *patišpanja* (pan-di-španja), pa su djevojke svoje ruho ukrašavale »toledo« — *vezom*... Pa zar to nisu indicije.

Sarajevski Sefardi krajem šesnaestog stoljeća (1581. god.) dobivaju jednu kolektivnu nastambu, tzv. Sijavuš-pašinu dairu, ili Čifuthanu, ili Veliku avliju, ili Kortidžo... Mada o zgradi puno ne znamo, možemo tvrditi da je ovo uistinu prvi objekat u našem gradu sa većim brojem individualnih stambenih jedinica u jedinstvenoj građevinskoj cjelini. Preteča je to velikih stambenih blokova kakvi će se u Sarajevu pojaviti masovnije tek krajem prošlog vijeka. Znamo da je Daira građena sredstvima rumelijskog beglerbega, da nije imala karakter »geta« u gradovima na Zapadu, da je služila pretežno jevrejskoj sirotinji, da su oni bogatiji i dalje živjeli izmiješani s ostalim građanima grada, prvenstveno po muslimanskim mahalama. No, mi ne znamo koliko su u konceptu Daire kao kolektivne nastambe imali udjela i predstavnici onih koji su trebali u nju useliti. S obzirom na činjnicu da sličnih objekata u našim krajevima nije bilo ni prije, ni gotovo tri stoljeća docnije, ima također mjesta za pretpostavke da je koncept prenesen s guste izgrađenosti srednjovjekovnih velegradova Iberijskog poluostrva.

Posebno je zanimljivo mjesto ovog objekta unutar grada. Danas sarajevsku čaršiju doživljavamo kao urbaniziran prostor od Gazi Husrevbegove ulice na istok, pa nam se čini da je Velika avlija bila na periferiji čaršije. Zaboravljamo da se sarajevska čaršija sve do famoznog požara 1879. god., sterala barem još toliko na zapad, da su već znatno prije Sijavuš-pašine daire postojali Latinluk, Tašlihan, Gazi Husrevbegov bezistan, Ferhadija džamija, Hamam, pa građevine Ajas-pašina vakufa (oko sadašnjeg hotela Central), pa veliki han i brojni dućani na prostoru današnjeg Trga oslobođenja (što se lijepo vide na Kirhnerovoj slici u

Muzeju grada Sarajeva). Sijavuš-pašina दौरа грађена је, дакле, у самом центру центра, за који је тешко претпоставити да је у том тренутку могао бити празан. Како то? Вјероватно је сам беглер-бег увидао значај овог новонаселјеног елемента за будући развој града и трговине у њему, па је Јевреје смјестио ту одмах иза леда Ташлихана, главног свратишта западних трговача, те главног трговишта у размјени увозне и домаће робе. Изгледа да нисмо ми измислили просторно планирање.

У комплексу Daire, истовремено или коју годину касније, настаје Стари јеврејски храм — Il Kal Grandi, најзначајнији архитектонски споменик босанскохерцеговачких Сefарда. Мада је, судећи по основном конопту, била присутна жеља за подражавањем архитектуре у далекој, у успоменама сачуваној Шпанији; економске могућности резултирале су скромном грађњом и опремом. Грађен грубо обрађеним каменом и седром, у унутрашњости ступовима подијелjen у три брода, пресведен баћвастим сводовима, те једном неубицајеном конструкцијом сферних облика изнад галерије за жене, овај објекат представља архитектонски спецификум Сарајева. Чини се да се stoljećima није битно мијенјао, мада на грађевини уочавамо интервенције и у архивалијама налазимо неке податке. Nameće се питање ко је ostvario овај објекат; не знамо ни за једног грађитеља Јевреја у старијој повјести града, а истовремено нас осебujност концепта upућује на питање како је могао настати у овој средини. Могуће је да се ради о спрези домаћег или дубровачког грађитеља и nekог ученијег Сefарда, који је умјо грађитељу пренијети htijenja и sjećanja svojih sunarodnjaka. А то би значило почетак разdvajanja uloge planera и izvođača у нашој средини.

На сличан закључак upућује још једна важна чињеница. Старо сefардско гробље у Kovačićima повише Vрбанје чини се да је настало већ у XVI st. а најстарији међу толико карактеристичним надгробним споменицима датiran је у XVII vijek. Monolita попут ових сарајевских, изгледа да нема nigdje у свијету осим ovdje и у неким босанскохерцеговачким јеврејским општинама што су настале под директним utjecajem из Сарајева. Natpisi hebrejskim писмом, ванредно изведени у пластици slova на предњој страни надгробника неким истраживачима су се učinili zagonetnim utoliko што нема трага да је међу овдашњим Јеврејима било klesара — каменорезаца. По мом мишљењу, рјешење је опет у колорацији с kleserima хришћанима или eventualно muslimanima, који су, прије свега, изводили задану форму. На предњој углаћаној страни таквог надгробника неки би учени рабин калиграфски извео natpis тушем (murecef), а klesар је затим избijao чисте површине између написаног. Тако су slova остajала пластично испупчена.

Јеврејске куће, дућане, magaze... за све vrijeme османске vladavine граде домаћи грађитељи; међу именима грађитеља сретамо и Nedžар Iбраhима и Mimара Раду, и таšчију Ahmeta, и Gргу, и Maksима... но nijедо јеврејско име. Сefарди се, дакле, јављају као помучиоци, инвеститори — а објекти који им služe мало се, или нимало, не разликују од оних muslimanskih, srpskih или hrvatskih. Klasна компонента у архитектури била је и остала predominantна

nad nacionalnom i konfesionalnom. I ako pogledamo Mali ili Novi hram pored Velikog (danas Izložbeni paviljon), ili hram na Mejtašu, oba nastala u prošlom vijeku, na prvi pogled stičemo dojam da je to ambijentalna, folklorna arhitektura, koja se tek sa nešto simbola i unutrašnjim prostorom diferencira od drugih gradnji istog vremena u istoj sredini.

Sarajevski Jevreji dosta se rano javljaju i kao poručioци objekata opštedruštvene namjene. Tako Mula Mustafa Bašeskija bilježi da je u mjesecu muharremu 1208 (1793) god. jedan trgovac Jevrej sagradio Čirišana-čupriju (mjesto današnjeg mosta na Vrbanji). Ovaj posao pogođen je i urađen za 600 groša. Koliko znam, ovo je u čitavom osmanskom periodu jedina profana javna građevina u Sarajevu čiju je gradnju finansirao nemusliman.

U trenutku kada je austrougarska okupaciona vlast smijenila osmansku, kada kapitalistički društveno-ekonomski odnosi ubrzano smjenjuju feudalne, sarajevski Sefardi su predstavljali oko 1/4 gradskog stanovništva, a po kapitalu su sigurno bili najmoćnija nacionalno-konfesionalna grupa u gradu. Trgovci s viševjekovnim iskustvom, plasiraju kapital gdje je dobit bila osigurana, a jedan od vidova ne baš spektakularne, ali sigurne, dobiti bilo je građenje poslovno-stambenih zgrada po gradskom centru. Pomenuti požar iz 1879. bio je prostore zapadno od Gazi Husrevbegove ulice pretvorio u zgarišta; Zemaljska vlada i gradska uprava obilno pomažu građenje višespratnica po novom sistemu, u duhu vladajućeg eklektičkog historicizma i kasnije secesije. U konkretnoj situaciji, blokovska izgrađenost sa visokim procentom iskorišćenja raspoloživog prostora, sve to povezano na odgovarajuće rente, privlači bogatije Jevreje da kapitalom ulaze u realizaciju nizova i blokova u ranijoj Ferhadiji (danas Vase Miskina ul.), u Ulici JNA, u Titovoj, na Obali, u sporednim ulicama koje poprečno povezuju ove osnovne. Mnogi pridošli arhitekti rade za njih kao investitore; među ostalima arh. Josip pl. Vancaš, koji je upravo prije 100 godina započeo gradnju sarajevske katedrale, i koji je u našoj sredini ostavio oko 200 objekata, gradi veoma mnogo stambeno-poslovnih zgrada u Sarajevu po narudžbi bogatih Jevreja. Poznata dosjetka o Jevreju koji je Srbinu i Muslimanu što su se prepirali čije je Sarajevo doviknuo »podimo u gruntovnicu pa da vidimo čije je«, ima, svakako, uporište u tom graditeljskom »bumu«. U toj aktivnosti u nekim trenucima Jevreji izgledaju čak uspješniji od same države i veoma agresivnog nadbiskupa Šadlera; tako Javer-efendija Baruh, ugledni sarajevski Jevrej i poslanik bosanskog vilajeta u osmanskom parlamentu u Carigradu, gradi istočni dio bivše ženske gimnazije kod Drvenije, ovu gradnju otkupljuje Šadler, a arh. Vancaš je dograđuje i uređuje za potrebe vojnih institucija. Grand hotel Danijela Saloma, otvoren 1. maja 1895. god. (pri otvaranju imao električnu rasvjetu) već nakon nekoliko mjeseci ustupljen je za potrebe novoosnovane Zemaljske banke, i slično.

Krajem prošlog vijeka dolazi i do izgradnje velikog Aškenaskog hrama na lijevoj obali Miljacke. Doseljenici — Aškenazi, mjerilom i dekorativnošću pseudomaurske arhitekture svoje sinagoge,

vjerovatno su htjeli da zasjene starosjedioce Sefarde, koji su u gradu imali tri već spomenuta, ali skromna hrama.

U toku tog naznačenog buma, u arhitekturi je postepeno prevladavala secesija kao stilski izraz, a u okvirima secesije, uglavnom na podsticaj arh. Josipa Pospišila javlja se nastojanje da se primjenom nekih elemenata stare bosanske arhitekture, ostvari novi »bosanski stil«. Spomenuti arh. Vancaš u jednom svom tekstu čak se posipa pepelom da je prekasno uočio vrijednosti domaće arhitekture. Pojedini Jevreji kao investitori prihvataju taj novi izraz, pa čak na prostoru Velike avlije i po mahalama niču jevrejske kuće u tom duhu. Neki objekti na Titovoj ulici zaslužuju da na njih posebno ukažemo: Salomova palača, velika stambeno-poslovna zgrada niže kina »Romanije«, sa unutrašnjim otvorenim prostorom što podsjeća na neki španski »kortile«, tipično je secesionistička (arh. Rudolf Tenies, 1912. god.), no na njenoj fasadi u visini mezanina ređaju se u visokom reljefu u umjetnom kamenu osam likova u narodnim nošnjama naših krajeva. Interesantan je spoj prostornog koncepta, stila, folklornog motiva i investitora ikonoklastične vjeroispovjesti. Drugi objekat je palača Musafija (nasuprot Šipada), jedno od ostvarenja pomenutog Pospišila (ili Bergera?), što snažnim arhitektonskim izrazom propagira tu »bosansku secesiju«; treći — palača Altarac — približno na sredokračić dvije spomenute, jednostavnošću vanjske obrade anticipira modernu.

U periodu između dva rata sarajevski Sefardi grade svoj novi veliki hram na prostoru između ulice JNA i Obale (današnji Narodni univerzitet »Đuro Đaković«), najveći hram sefardskog obreda u Evropi, najveća kupola nad Sarajevom, posljednji izdanak pseudomaurskog stila kod nas; na žalost, stilski i prostorno je potpuno uništen adaptacijama iza pedesetih godina. No istovremeno, produžujući investiranje kapitala u stambeno-poslovnu izgradnju, oni znatno doprinose i afirmaciji moderne; palača Singer u Ulici JNA, djelo arh. D. Smiljanića, lijep je primjer novijih, progresivnih orijentacija. Za ovaj period karakteristično je angažovanje sarajevskih Jevreja i kao proizvođača arhitektonskih objekata, od pojedinačnih zanatlija i građevinskih poduzetnika do Ise Rajsa, arhitekta projektanta i izvođača objekata kao što su bivša »Melaha«, željezničarski neboder iza Marindvora, kuća na uglu Radića ul. i Obale... Dvojica mladih arhitekata iz redova sarajevskih Sefarda — Leon Kabiljo i Jahiel Finci — stekavši obrazovanje na Arhitektonskom fakultetu u Pragu, neposredno pred drugi svjetski rat grade stambeni objekat na Obali, uz jugozapadni ugao Novog hrama, sa čelično-staklenom fasadom, prvom te vrste u Sarajevu, i time snažno doprinose afirmaciji novih trendova arhitektonskog stvaralaštva u ovoj »provinciji u pozadini«.

Ovim razmišljanjima, nabačenim impresionistički, želio sam istaći da bi urbani razvoj Sarajeva, posebno u periodu od 1878. god. pa do drugog svjetskog rata, sigurno bio drugačiji i usporeniji da nije bilo sarajevskih Jevreja. Ozbiljan istraživački pristup, dao bi, sigurno, zanimljive rezultate, no zahtijevao bi, svakako, i odgovarajuću multidisciplinarnu obradu.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for transparency and accountability, particularly in the context of public administration and financial management.

2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect, analyze, and report data. It highlights the need for standardized procedures and the use of modern technology to ensure the reliability and accuracy of the information gathered.

3. The third part of the document focuses on the role of the reporting officer in ensuring that all data is correctly recorded and that any discrepancies are promptly identified and resolved. It stresses the importance of regular communication and collaboration between different departments and stakeholders.

4. The fourth part of the document discusses the challenges faced in the implementation of these procedures and offers practical solutions to overcome them. It notes that while there may be initial costs and a learning curve, the long-term benefits of improved data management and reporting are significant.

5. The fifth part of the document provides a summary of the key findings and recommendations. It concludes that a robust system of record-keeping and reporting is not only a legal requirement but also a critical component of effective governance and decision-making.

KULTURNO NASLEĐE JEVREJA U MAKEDONIJI

— o korenima, stvaralaštvu i oblicima kulturnog učešća
Jevreja u Makedoniji —

Tome Momirovski

U toku stoleća i na raznim stranama sveta, na svetskim sacbraćajnim magistralama i u istaknutim političkim i administrativnim središtima, razvijale su se mnoge bogate kulture sa svim granama umetnosti. Tragove i potvrde takvih kultura nalazimo u književnim delima, likovnim ostvarenjima, nekim naučnim dostignućima i u opštim kulturnim očitovanjima, kao što su organizacija društvenoga života, materijalna osnova kulture, odnosi i druge karakteristike i oblici uzajamnosti.

I na tlu jugoslovenskih zemalja, u različitim mirnijim periodima egzistencije i razvoja i na poprištu ratnih istorijskih zbivanja, razvijala se kultura. Mada u teškim uslovima, često bez osnovnih mogućnosti za spokojniji i intenzivniji kulturni i umetnički život, i naši su narodi i narodnosti i etničke grupe podizali značajna kulturna žarišta, razvijali opštu kulturnu delatnost, i u svemu ostavljali vidnih tragova u književnim delima, kao i u likovnim, opštim umetničkim dostignućima i u nauci.

Umetnost je refleks društvene situacije.

Čovek ne može bez kulture i umetnosti, niti kultura i umetnost bez čoveka.

Na mnogim manifestacijama pokazalo se da je stvaralaštvo uz rad i kroz rad odraz društvenog života. Nijedan oblik umetnosti nije promenio tokove čovečanstva, ali umetnost je postavljala pitanje kuda ide čovečanstvo — svršishodno, metaforom, umetnošću reči u celini, umetnošću boje, umetnošću tona, mnogim prostornim umetnostima i svim manifestacijama kreativnog prikazivala je i oplemenjivala ljudski totalitet.

U umetnosti, književnost svedoči kao poseban oblik svesti, kao važna funkcija u društvu. Književnom radu čovek je od davnina poveravao najdublja i najneizvesnija pitanja i pokušavao je da izrazi i reši svojom stvaralačkom fantazijom, na što savršeniji umetnički način.

Dve stare literature Bliskog istoka (egipatska i asirsko-babilonska) nisu, zapravo, neposredno delovale na razvoj novije evropske književnosti, ali su se trajno ugradile u temelje nove evropske kulture, izvršivši bitan uticaj na staru hebrejsku, pa i na grčku književnost. Hebrejska se književnost, ipak, u mnogo čemu razlikuje od prethodnika. Jevrejska plemena ostavila su iznimno

uticajno nasleđe. Njihova je književnost procvatela pod vrućim suncem juga i bila sklona istočnjačkoj bujnoj fabuli. Zaokupljaju je srodna pitanja, kao i obe susedne književnosti: odnos čoveka prema božanstvu i smisao ljudskog života. Čudno je ipak koliko srodnih motiva nalazimo u najstarijim književnostima; motiv o stvaranju sveta za šest dana preuzet je iz egipatske literature o opštem potopu iz sumerske, odnosno asirsko-babilonske. Hebrejska je književnost u svojim ranijim razdobljima razvijala i srodne književne vrste, to jest istorijske hronike, učenje mudraca i knjige zakona, ali je repertoar proširila naročito u prozi. U načinu oblikovanja ipak ne postoji velika razlika između poezije i proze, jer je oboje stilistički doterano, puno epske dinamike, s mestimično nadahnutom svežom lirikom. Često se susreću i izrazito dramski delovi, iako nisu zapisani u dramskom obliku.

Hebrejska je književnost došla u potpunu zavisnost od vere. Od svih starih književnosti u sastavu zapadnog sveta, ona je jedino poznata kroz sve vekove. Ali zato nije poznata u svome prvobitnom obliku, nego u ruhu promena koje su nastale doterivanjem, spajanjem, slivanjem i prilagođavanjem niza različitih knjiženih dela u jedan jedini tekst, hebrejsku bibliju. Ona obuhvata versko-literarno predanje duže od jednog hiljaduleća. U njoj se ujedinjuju mitski sadržaj, verske zapovedi, proricanja, mutno opisana povest od stvaranja sveta do savremenih događaja, bezbrojni ratovi, osvajanja i porazi, priče i poezija, sve radi izdizanja jevrejske nacije i utvrđivanje njene religije.

Vrhunac je biblijske poezije orijentalno stilizirana intimna ljubavna pesma nazvana *Pesma nad pesmama*, lirski dijalog dvoje ljubavnika. Zatim lik Rute Maopke, primer odanosti, te knjiga o Juditi junakinji, knjiga o Esteri, Judejki, lepoj ženi kralja Kserksa.

U hebrejskoj se književnosti težište prenosi na običnog čoveka, čime književnost dobija nov socijalni aspekt. U tome se hebrejska književnost razlikuje od ostalih starih književnosti koje su imale potcrtan aristokratski značaj, branile etiku plemstva i njegovo pravo na privilegiran život. David oko koga je Biblija splela pravu legendu, naglašava da je kralj proganjanih, zapostavljenih i siromašnih. To je moguće, jer hebrejska Biblija nije uzdizala neki društveni stalež.

Jevreji na tlu Jugoslavije, kao njen integralni aktivni i stvaralački deo, veoma su slojevita egzistencija i sa gledišta vidova i tipova stvaralačkog učešća. To je ideja o čoveku koji stremlji znanju i koji je upućen na predmetnost, na materijalizaciju ideje i pune ljudske realizacije, svojevrsna etika, samokultivacija i univerzalizacija. Ideje su emancipatorske kroz egzistenciju i realističnost, stvaranje vrednota i viziju opstanka i progresa.

U pitanje: Imaju li Jevreji u Jugoslaviji estetiku? Cilj postojanja i borbe za budućnost, koji je žilava i racionalna drama za opstanak, kroz odgovarajuću društvenu, socijalnu i intelektualnu hijerarhiju, ali i kroz proleterski, radnički, klasni aspekt, kroz revolucionarnu, komunističku ulogu i opredeljenje mnogih, po pravilu progresivnih ili lojalnih, kao i opredeljenja kroz mnoge menestratišta, stvorili su sistem vrednosti i estetiku. Estetika ili elementi

i značenja stvaralaštva jesu: srazmernost, harmoniju, mirnoća, značaj vremena, kontemplacija, predmetnost, umešnost ubedenja i umetnost vrednota. Po njihovom racionalnom, slično galskom, duhu i meri moglo se živeti, po egzaktnosti ocenjivati pređeni put i valorizovati kulturu, afirmisati individue i kolektivnosti. Tradicija i religija su negovane tiho, pomno, krhko. Ali kod mnogih progresivnih, religija nije dogma ili kodeks anahrone ideološke tradicije, već element moralne i istorijske dimenzije, kontinuitet identiteta i najšire duhovne nadgradnje i uklapanje u šire društvene sredine. Zajednička formula, konačno, nije samo opstati, prosta egzistencija, već kroz individualni dignitet, podići kolektivni dignitet; ne kolektivna emotivna euforija, već kolektivna solidarnost egzistencije. U širem kontekstu, evrocentrizam i internacionalizam pretočen je u izrazite individue velikog revolucionarnog i kreativnog profila u jugoslovenskom radničkom i komunističkom pokretu, u književnosti, slikarstvu, vajarstvu, muzici, muzičko-scenskim i drugim umetnostima. I, napokon, masovno kreativno amatersko ispoljavanje kroz sadržaje i oblike bez namere da bude umetnost, već svestrana ljudska stvaralačka potvrda i aktivnost, svedočanstvo i manifestacija slojevitog ljudskog života u vremenu i prostoru koji postaje svoj identitet.

Jevreji spadaju među najstarije etničke grupe na tlu Makedonije (od 332. godine pre naše ere). Na ovom području žive više od 2.000 godina. To ukazuje na dugu polivalentnu prisutnost u sveukupnom društveno-ekonomskom i duhovno-kulturnom miljeu Makedonije. Najznačajniji spomenik njihove duhovnosti jesu dotrajali ostaci i prostor sinagoge u Stobiju iz IV veka.

Počevši od XVI veka, a naročito u XVIII i XIX veku, doseljeni Jevreji iz Španije — Sefardi, u Makedoniji razvijaju obimnu i raznovrsnu kulturnu delatnost. U to doba glavni privredni i kulturni centar je Solun, u kome 1911. godine živi 60 hiljada Jevreja, od ukupno 120 hiljada stanovnika. Uticaj Soluna na celom prostoru Vardarske, Egejske i Pirinske Makedonije, kao i na druga područja Jugoslavije u oblasti kulture je veliki. U Solunu kao u jednoj od najvećih i najaktivnijih jevrejskih opština na Balkanskom poluostrvu, koncentrisane su štamparije na hebrejskom i španskom jeziku, u kojima se štampaju religiozne knjige, naučna i književna dela i druga izdanja. Listovi štampani u Solunu na španskom jeziku stizali su do svih delova Balkana. Rabini i Jevreji iz sfere nauke i kulture iz Beograda, Sarajeva, Bitolja i Skoplja, kao i iz drugih gradova, često su boravili u čuvenim jevrejskim opštinskim bibliotekama. U »Retrospektivnoj bibliografiji Makedonije« od Vasilja Hadži Kimova, izdatoj 1921. godine nabrojano je 116 bibliografskih jedinica od autora Jevreja štampanih u Solunu između XV i XVIII veka. U Solunu se razgranalo mnoštvo kulturnih oblika i manifestacija kreativnog duha.

Jevreji u ovom delu Makedonije, u Bitolju, Skoplju i nešto manje u Štipu, imaju svoje mesto u umetnosti, književnosti, govornom jeziku, folkloru i u drugim oblastima kulturnog življenja u Makedoniji. U doba otomanske vladavine Makedonijom, sudbina makedonskog i jevrejskog naroda bila je ista. Tako proizlazi da su

forme kulturne aktivnosti identične i zajedničke. Tako se Jevreji emancipiraju i u svojoj sredini, ali i zajedno sa makedonskim i drugim narodima na ovom prostoru. Malo je spomenika ostalo iz tog perioda, ali sačuvani opisi brojnih sinagoga u Bitolju, Skoplju i Štipu, zatim jevrejskih škola, grobalja i individualnih kuća svedoče o specifičnoj arhitekturi (sa elementima španske) oblikovane kroz umetničke zanate, špansko-jevrejski jezik »ladino«, običaje, vezove, nošnje, muziku i druge vidove stvaralaštva Jevreja u Makedoniji.

Najrazličitije prožimanje i uzajamna sprega života Jevreja i drugih naroda u Makedoniji ogleda se u govornom jeziku i u muzici Jevreja, koji obiluju makedonskim, turskim i grčkim rečima, melosom i ritmom.

Zajednički život Makedonaca i Jevreja kroz vekove imao je svoj odraz u staroj makedonskoj usmenoj poeziji. Evo nekoliko naslova tih pesama:

Богдан пијаница и жолта Евреина
Марко Крале и жолта Евреина
Стефанче и Еврејче
Добар јунак си продава невеста
ке ја купат жолтите Евреи.

Makedonska narodna pesma opisuje Jevrejke kao izrazito lepe. Ljubomora Makedonki prema jevrejskim lepoticama opisuje se u pesmi Рашетав мајко прошетав, која glasi:

»Рашетав, мајко, прошетав,
низ таа пуста Битола,
низ тие тесни сокаци,
низ тие кални калдрми,
низ тоа маало еврејско.
Си видов моме Еврејче,
на висок диван седеше,
руса си коса чешлаше,
бело си лице белеше,
корална уста црвеше.
— Пукнала, мајко, треснала,
зошто ме роди девојче,
зошто ме момче не роди,
да земам моме Еврејче.«

Makedonski momci često su se udvarali lepim Jevrejkaма nudeći im brak. U nekim pesmama, kako se opeva, momak je traži, roditelji je ne daju, ali ona polazi za momkom Makedoncem. Evo jedne ilustracije:

»— Деј гиди, моме Еврејче,
иди си прашај мајкати,
дал ќе те даде за мене!
— Море ни мајка прашувам,
сама по тебе ќе одам.«

Zanimljivo je da istaknemo da je »Žoltoto Evrejče« metafora o novcu (žuto zlato koje su posedovali Jevreji). Moć novca nema veze sa nekačvom mržnjom prema Jevrejima.

Memoari Dimitra Vlahova posvećeni su položaju, kulturnom delovanju i mestu Jevreja u radničkom i socijalističkom pokretu Makedonije do 1918. godine. Jevreji, isto kao i Makedonci protiv su deobe Makedonije iz više razloga, porodičnih, verskih, ekonomskih (zapošljavanja), komercijalnih (trgovačkih), zbog kulture, razmene i drugih pogodnosti života i rada bez veštačkih granica.

Poseban (među jevrejskim življem) i zajednički (sa drugim narodima) kulturni život Jevreja u Makedoniji nastavlja se većim intenzitetom između dva svetska rata. U Bitolju, Skoplju i Štipu deluju klubovi u kojima učestvuju odrasli i mladi. Na verskim praznicima (*Hanuka*, *Jom Kipur* i *Purim*) i drugim povodima održavaju se kvalitetne kulturne priredbe, na kojima učestvuju jevrejski horovi, kamerni orkestri, scenske grupe i drugi sastavi. Posebno su aktivni sportski klubovi (fudbal i vežbanje). Klubovi i jevrejske opštine imaju svoje bogate biblioteke. U svim ovim oblicima i aktivnostima učestvuju i građani koji nisu Jevreji, kao što i Jevreji učestvuju u kulturnim društvima i manifestacijama grada.

Pored uticaja makedonskog, grčkog i turskog jezika, kod Jevreja je izrazit uticaj srpskog i francuskog jezika. Ovo se naročito odnosi na mlađu generaciju koja je u jevrejskoj sredini bila napredno orijentisana, sa posebnim obeležjem u odevanju, običajima i drugim novim atributima nasuprot tradiciji.

Španske romanse prenošene s kolena na koleno, putem ploča i filmova predstavljale su posebnu karakteristiku Jevreja u Makedoniji. To su brojne pesme (oko 100), raskošne po melosu i ritmu, pretežno sa ljubavnim sadržajem i humorom. Pevane su na ladino jeziku, u koji su unošene mnoge turske, grčke, srpske i francuske reči.

Govorni jevrejsko-španski jezik (ladino) dopunjavan je srbizmima, jer su mladi pored jevrejske škole pohađali škole na srpsko-hrvatskom jeziku. Osim toga, deo imućnijih porodica slao je decu u francuske škole (dve su bile u Bitolju i jedna u Skoplju). Kada se htelo da se dokaže uticaj srpskog jezika na jevrejsko-španski jezik, najčešće su citirani sledeći primeri iz razgovora između Jevreja:

»Naredió la opština

Ke se čistéen los úlicas.«

Kada bi jedan Jevrejin intervenirao kod svoga drugara jer upotrebljava strane reči, on bi rekao:

»No mešées túges réčís.«

Drugi Jevrejin se žali na komisiju da mu je kuća oronula i kaže:

»Mi kaza ez sklonpáda.«

Jevreji u Makedoniji bili su siromašnog i srednjeg porekla. To su uglavnom bili zanatlije, sitni trgovci i neznatan broj slobodnih profesija. Manjim delom bili su veliki trgovci, lihvari i drugo. Učešće radnika od ukupnog broja Jevreja iznosio je 15 odsto.

Jevrejska školska i radnička omladina zajedno sa makedonskom omladinom učestvovala je u organizovanim svim akcijama

od strane Komunističke partije, SKOJ-a i radničkih sindikata: na izletima, ekskurzijama, protestima, štrajkovima, demonstracijama i drugim manifestacijama.

Kroz te aktivnosti u redovima jevrejske omladine prihvatila se ideja i politička platforma Komunističke partije. Formirane su posebne jevrejske antifašističke omladinske organizacije, koje su okupljale simpatizere i članove KPJ, SKOJ-a i URS-ovih sindikata.

Pre i neposredno posle okupacije, Jevreji iz Makedonije u velikom broju aktivno rade i deluju kao članovi KP i SKOJ-a, a u rukovodstvima triju gradova radili su i Jevreji preko vaspitnih grupa. U Institutu za nacionalnu istoriju Makedonije u Skoplju i u Arhivu SRM u Skoplju, Bitolju i Štipu postoji više dokumenata o aktivnostima Jevreja neposredno pre drugog svetskog rata, za vreme okupacije, njihovom učešću u NOR-u i o likvidaciji. Boračke organizacije triju gradova u svojim publikacijama i izdanjima sa simpozijuma i drugih oblika obrade detaljno prikazuju učešće Jevreja u NOR-u.

Nekoliko istoričara piše o Jevrejima. Među njima najvidljivije mesto zauzima Aleksandar Matkovski sa delima: *Tragedije makedonskih Jevreja*, izdato 1960. god., *Istorija Jevreja u Makedoniji*, izdato 1983. god. i *Otpor u Makedoniji*, izdato 1980. god. (u kojoj u jednom od četiri toma piše o formama duhovnog otpora u Makedoniji manifestovanim u jevrejskim sredinama«).

U književnosti Makedonije posle oslobođenja nekoliko autora (Slavko Janevski, sa recitalom u povodu likvidacije Jevreja, zatim Gogo Ivanovski, sa njegovom veoma često citiranom i poznatom pesmom »Rašela«, kao i drugi pisci) pišu o Jevrejima iz Makedonije.

Gogo Ivanovski u »Rašeli« (u skraćenoj verziji) ovako govori o velikoj tragediji:

Устај, Рашела! Пред твоите порти
со лице на гробар стои сур полицај.
Ти треба да платиш за својата вера,
за името твое, за родот си свој.

*

Ке помнеме вечно; живееле луѓе
в'улицата наша — на земниот кат
како секој човек, ко сите нас други,
живееле луѓе во нашиот град.

*

Колоната оди . . . Ти побрзај в'неа
да достасаш мајка и далечен род,
колоната оди . . . О, збогум Рашела,
ке помнеме ниџ за патот твој долг.

Posle rata devet obrazovanih muzičara Jevreja iz Makedonije i iz drugih republika i pokrajina sviraju u ansamblima Opere, Filharmonije, u simfonijskim orkestrima na radiju i televiziji.

Ima nekoliko autora iz oblasti književnosti i narodne literature, što govori o stvaralačkoj aktivnosti Jevreja.

Makedonska akademija nauka i umetnosti na osnovu konkursa koji je raspisala iz oblasti književnosti u 1978. godini nagradila je sedam autora za romane, poeziju i priče sa tematikom iz života Jevreja.

Skoro sve dokumente, spomenice i druge tragove o Jevrejima u Makedoniji fašistički okupator je uništio. Od arhiva veoma bogatih biblioteka i dokumentacije triju jevrejskih opština nije ostalo ništa. Nekoliko preostalih knjiga i predmeta predato je Jevrejskom istorijskom muzeju pri Savezu jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu.

Mnogi značajni podaci o Jevrejima iz Makedonije za period pre balkanskih ratova i između dva svetska rata sačuvani su u kolekciji fotografija (više od 70 slika) od bitoljskog fotografa i prvog filmskog radnika na Balkanu Miliona Manakija. Ova zbirka fotografija vredan je dokumenat o jevrejskim nošnjama, vezovima, umetničkim predmetima, religioznim obredima i praznicima, izletima, štrajkovima, zanatima, trgovcima, sportskim filmovima, arhitekturi individualnih kuća, školama, klubovima, sinagogama, običajima i drugom.

Ovo je samo jedan pogled na kulturnu baštinu Jevreja u Makedoniji; ona zaslužuje pažnju da se istražuje i da svi neevidentirani i nedovoljno poznati oblici i vidovi kulturnog stvaralaštva Jevreja budu poznati našoj kulturnoj javnosti.

KNJIGA I BIBLIOTEKA KOD BOSANSKOHERCEGOVAČKIH JEVREJA U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE

Lamija Hadžiosmanović

Sidžili (protokoli šerijatskog suda), koji, između ostalog, čuvaju i podatke o dolasku sefardskih Jevreja u Bosnu, vode nas u daleku 1565. godinu. Protjerani iz Španije u kojoj su živjeli više od hiljadu godina, potražili su utočište u Osmanskom Carstvu, a u nešto manjim grupama i u Zapadnoj Evropi. »Jevreji su krenuli brojnim lađama prema turskom carstvu, gdje ih očekivao začuđujuće blagonaklon stav sultana Bajazita II, da još potraže davno obećano utočište, drukčijeg od Hamana koji je tražio Mojsije u *Bibliji*, ali čije se otjelotvorenje nije pojavljivalo u mukotrpnom životu ovog naroda.«¹⁾

Po dolasku u Bosnu Jevreji su ušli u tokove jedne nove, njima dosta tuđe civilizacije, pa su, da bi se odbranili od svega što je suprotno njihovoj tradiciji i drevnim običajima, ostali skoro puna tri stoljeća zatvoreni u svoj sopstveni krug.

Sidžili, koji se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, takođe svjedoče da su Jevreji godinu dana po dolasku u Bosnu imali svoju općinu, koja je predstavljala konfesionalno-društvenu zajednicu, i u kasnijem vremenu djelovala da Jevreji očuvaju svoj nacionalni identitet.

Iako je njihovim izgonom iz Španije, na određen način, prekinut historijski kontinuitet, taj vitalni narod je uspio da dugo vremena očuva svoje duhovne tekovine.

Kao što je poznato, u šesnaestom stoljeću rumelijski beglerbeg Sijavuš-paša ustupa Jevrejima han u koji se jedan njihov dio nastanjuje. »O gradnji jevrejske četvrti u Sarajevu pisao je solunski naučnik Abraham de Boto u svojim Responsama na hebrejskom jeziku. Karakterističan je jedan dokumenat iz Dubrovačkog arhiva pisan na hebrejskom jeziku. On potiče iz 16. vijeka. Tu se govori o Jevrejima iz Sarajeva koji su razvili aktivnost u trgovini.«²⁾

Međutim, tumačeći ovaj vezirov poduhvat, nauka ponekad ne postupa dovoljno kritički. U tekstu *Enciklopedije* Leksikografskog zavoda, pod natuknicom *Geto*, između ostalog, se navodi: »U Jugoslaviji postojala su (geta) u Dubrovniku i Splitu, a vjerovatno

¹⁾ Vojislav Maksimović: *Videnja Bosne*, 1970, str. 78.

²⁾ Avram Pinto: *Hebrejski i ladino tekstovi, Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1982, str. 206.

u Zagrebu, Skoplju i Sarajevu.«³⁾ Kao dokaz da su ovi podaci, barem kad se radi o Sarajevu, netačni, bilježimo u našem prevodu teksta bosanskohercegovačkog historičara devetnaestog stoljeća Salih Hadžihuseinovića Muvekkita u prepisu Muhamed Enveri Kadića:

»Koncem 1097. H. (1686), kako navode kršćanski izvori, Hrvati su zauzeli palanke: Kostajnicu, Dubicu i Bijelu Stinu. Bosanski valija, Sijavuš-paša je oslobođeni rob Čuprilića Ahmed-paše. On je u Sarajevu podigao veliki karavansaraj, prozvan 'Veliki han' sa 48 odaja, koji je u narodu bio poznat kao *Sjavuš-pašina दौरا*, i to na Gazi Husrev-begovom mukata zemljištu. (Ova Daira, sada 1290, nalazi se između Ferhadije s juga, Imaretske čaršije s istoka i Čemaluše sa sjevera. Tamo je sagrađena i jevrejska sinagoga.) Sjavuš-paša je to uvakufio za svoju džamiju u Istambul. Prema pouzdanim kazivanjima, kada je neprijatelj zauzeo budimsku tvrđavu, između iseljenika koji su otuda pobjegli, grupa Jevreja došla je u grad Sarajevo i uzeli su spomenuti han pod zakup, uz kiriju po sto para godišnje za svaku sobu. Od tada, pa sve do sada, spomenuta grupa stanuje u odajama toga hana i uredno plaćaju kiriju. U naše vrijeme (1290. H 1879) u ovoj Dairi stanuje jevrejska sirotinja.«⁴⁾

U Bosnu su Jevreji sa sobom donijeli razvijen smisao za trgovinu. O vitalnosti ovog naroda, svjedoči i Adam Mec (1869—1917) i kaže da su Jevreji, koji su živjeli u daleko ranija vremena u Siriji, zauzimali visoke položaje, bavili se bankarstvom, trgovinom i isticali se na intelektualnom polju.⁵⁾

Prema Kalmiju Baruhu, dva su izvora tradicije sefardskih Jevreja: arapsko-jevrejska i hrišćansko-kastilijanska.

Arapska kultura, prema Baruhu, vršila je na ovaj narod duboke utjecaje i pobuđivala ih je na svestran duhovni rad. Međutim, ni ovdje Jevreji ne gube svoju samosvojnost i autentičnost »već stvaraju skladnu sintezu od primljene arapsko-aristotelovske nauke i jevrejskog gledanja na svijet.«⁶⁾

Ovaj kraći uvod činio nam se nužnim da bismo mogli bolje razumjeti kulturu Jevreja, koji su najprije naselili veće bosanskohercegovačke gradove, a kasnije i manja mjesta.

Iz šesnaestog stoljeća, vremena kada su Jevreji u većim grupama prebjegli u Bosnu, nemamo nekih čvrstih dokaza o jevrejskoj knjizi. Istina, s dosta vjerovatnoće možemo pretpostaviti da su sa sobom donijeli barem religiozno štivo, jer je to bio u visokom procentu pismen narod. Na ovakav zaključak navodi nas činjenica što se zna da su gotovo svi Jevreji znali jevrejsko-španski »žudeo espanjol« i hebrejski s kurzivnim pismom, a da su svoje sunarodnike koji nisu znali čitati *Bibliju* pogrdno nazivali

³⁾ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, II, Zagreb 1967, str. 526.

⁴⁾ Salih Hadžihuseinović Muvekkit: *Tarih-u Bosna*, (Prepis Muhameda Enveri Kadića), Knj. II, str. 140—141. (Rukopis GHB)

⁵⁾ Adam Mec: Hrišćani je Jevreji. Prevod s ruskog: Hasan Sušić, *Pregled*, Sarajevo februar 1984, LXXIV, 2, str. 193.

⁶⁾ Kalmi Baruh: *Jezik sefardskih Jevreja*, *Izabrana djela*, Priredio Vojislav Maksimović, Sarajevo, 1982, str. 266.

»am harac«. Svaka jevrejska kuća čuvala je svetu knjigu *Talmud* sa komentarima, *Selot*, *Uštivot*, *Mišnu* i druge religiozne tekstove.

Najpouzdaniji izvor za izučavanje kulturne historije Jevreja je najstarija kronika Sarajevske jevrejske općine *Pinakes*.⁷⁾ Jevrejske općine, nastale u svim gradovima u kojima su živjeli Jevreji, imale su biblioteke, koje se s obzirom na broj publikacija više mogu ubrojiti u kolekcije knjiga.⁸⁾ Izuzetak je Sarajevska jevrejska općina, koja je imala znatno više knjiga od ostalih ustanova ove vrste. Osim religioznih tekstova, ova biblioteka je u svom fondu čuvala i određen broj hebrejskih rukopisa, rukopisnih ljekaruša i nadaleko čuvenih jevrejskih romansi.

Kad je riječ o jevrejskoj knjizi, ona je u Sarajevsku jevrejsku općinu, a vjerovatno i u ustanove ove vrste po drugim gradovima, stizala iz stamparija Livorna, Venecije, Budimpešte i Soluna. Godine 1490. »Jevreji su u Istambul u osnovali svoju stampariju u kojoj je štampana jedna jevrejska istorija. Od 1500. do 1627. osnovane su stamparije u Solunu, Jedrenu i Damasku. Ali rad ovih prvih stamparija u Carstvu je u početku bio veoma ograničen, a kasnije i zabranjen.«⁹⁾ Prema tome, s pravom možemo smatrati da su i publikacije objavljene u ovim stamparijama bile svojina Biblioteke jevrejske općine u Sarajevu.

Autori tekstova na hebrejskom jeziku bili su rabini, koji su u Sarajevo stizali iz Dubrovnika i Bugarske. Rabinska literatura u Bosni nastaje s rabinom Davidom Pardom (1719—1792), koji je porijeklom Venecijanac. Nakon završene talmudske škole u rodnom gradu bio je neko vrijeme vjeroučitelj i rabin u Splitu. Stoga što je bio veoma obrazovan i poznat kao komentator *Talmuda*, nazvan je Moreno — »naš učitelj«. Trinaest godina bio je nadrabin u Sarajevu, a *sedam godina prije austrougarske okupacije preselio se u Jerusalem*. Autor je dosta djela religioznog sadržaja. Ovaj nadrabin je objavio svoje prvo djelo u dvije knjige *Šošanin le David*, vjerski i civilni kodeks zakona *Mišna*. Godine 1760. u Mlecima mu izlazi djelo *Maskil le David*, komentar na *Petoknjižje*. Pet godina kasnije štampa *Mihtam le David*, studija o civilno-pravnim pitanjima i konačno 1776. godine, u Livornu mu izlazi knjiga *Hazda David* — komentar na usmenu tradiciju rabina od najstarijih vremena, te pjesme liturgijske sadržine.¹⁰⁾

»Trojica sinova Davida Parda bavili su se teologijom i bili su ućeni rabini. Na rabinskoj dužnosti u Sarajevu njega je, inače, naslijedio najstariji sin Isak. Za života je objavio liturgijsku knjigu *Avodat Ašana* (Livorno, 1808), zatim djelo *Toafot Reen*, u kome je objašnjavao neka nejasna mjesta u *Talmudu* i *Midrašu*. Rabinsku funkciju Isak Pardo je vršio od 1781. do 1810. godine, u vremenu

⁷⁾ *Pinakes* sadrži podatke o historiji općine, primicima, izdacima, imenovanjima rabina i slično.

⁸⁾ Avram Pinto: *Biblioteka Jevrejske opštine u Sarajevu (rukopis)*, ANUBiH.

⁹⁾ Hasan Kaleši: *Počeci socijalističke štampe u Otomanskom Carstvu. Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, Beograd, 1974, str. 189.

¹⁰⁾ Avram Pinto: *Hebrejski i ladino*. . . str. 200.

veoma krupnih zbivanja na evropskim prostorima, pa i u nekim našim zemljama.«¹¹⁾

Kao što vidimo, knjigu kod Jevreja na ovim prostorima možemo pouzdanije pratiti tek od osamnaestog stoljeća. To je i vrijeme u kome se javljaju bune protiv osione centralne osmanske vlasti i domaćih feudalaca. Na taj način i Jevreji, iako dosta pasivni na takva i slična zbivanja, postaju sudionici teškog socijalnog i političkog stanja.

Veliki značaj za jevrejsku knjigu ima 1837. godina, od kada se jevrejski tekstovi štampaju u Beogradu u *Kneževoj štampariji*. »Knjige štampane u Beogradu bile su malog formata, jer za štampanje velikih knjiga (Talmud, Midraš, Tanah), koje su se štampale u Evropi, u Beogradu nisu dostajala materijalna ni tehnička sredstva.«¹²⁾ Sve do uoči austrougarske okupacije u ovoj štampariji su objavljivana djela kabalističkog sadržaja.

Tek u drugoj polovini devetnaestog stoljeća javljaju se nova, modernija, strujanja u Bosni. To je doba poznatih reformi Topai Osman-paše, bosanskog valije, mudrijeg i obrazovanijeg od svojih prethodnika. Topal Osman-paša je »došao za vezira bosanskog 1860. godine, sa izričitim zadatkom, da, posle Pariskog kongresa i Hatihumajuna, uvede u zemlji čitav niz kulturnih ustanova i tako otupi sve oštrice napadaja na zastarelost i zaostalost turske uprave.«¹³⁾ Taj bosanski namjesnik dovodi zemunskog štampara Ignjata Soprona¹⁴⁾ da u Sarajevu otvori štampariju (Sopronovu pečatnju), koja je počela s radom 1866. godine. Nakon nekoliko mjeseci Sopron prodaje štampariju osmanskim vlastima i ona mijenja naziv u *Vilajetska štamparija*. Iako ova ustanova nije imala nekog većeg značaja za kulturni rast Jevreja i njihova prosvjetna nastojanja, značajno je što je njen direktor postao Haim Davičo, a Javer-efendija jedan od urednika lista Bosna.

Iako je u *Sopronovoj pečatnji* objavljeno samo nekoliko knjiga na hebrejskom jeziku, ova ustanova je značila dosta i za bosanskohercegovačke Jevreje, jer se njihova knjiga počela štampati na tlu gdje su živjeli.

Premda su, u odnosu na ranija vremena, kulturno-prosvjetne aktivnosti intenzivirane. Jevreji to nisu masovnije prihvatili, nego su i dalje ljubomorno čuvali svoju autohtonu kulturu, tradiciju i duhovne tekovine. Tek uspostavljanjem austrougarske vlasti na ovim prostorima, evropski duh u svim vidovima života, polako je počeo zahvatati i bosanskohercegovačke Jevreje. Istina neki stariji

¹¹⁾ Vojislav Maksimović: Književna i kulturna baština bosanskih Jevreja od doseljenja do 1941. godine, *Radio-Sarajevo, Treći program*, 1982, XI, 36, str. 386.

¹²⁾ Avram Pinto: *Hebrejski i latino...* str. 195.

¹³⁾ Vladimir Čorović: *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925, str. 148.

¹⁴⁾ Više o Sopronu: Todor Kruševac: Sopron u Bosni, *Prilozi za izučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo, 1966, II, Knj. II, str. 157—185; Vojislav Maksimović: *Videnja Bosne*, Sarajevo, 1970, str. 127—134; Ljudevit Čermak: *Stoljeće novinstva u BiH, Oslobođenje*, Sar. 9. IV — 7. V 1966, XXIII, 6411—6437; Mitar Papić: *Prije sto godina, Odjek Sarajevo*, 1. V 1966, XIX, 9, str. 3.

i konzervativniji su se odupirali. Međutim, i ovaj narod će se, iako sporije nego ostali njihovi sunarodnici, početi uključivati u tokove evropske kulture. Ali, u nekim oblastima, kao recimo u novinarstvu, sve do iza prvog svjetskog rata će ostati pasivni. Ako izuzmemo list *La alborada*, koju su pokrenuli 1900. godine i koji je bio veoma kratkog vijeka (1901), sve do 1918—1919. godine, kada se pojavljuje *Židovska svijest* (prvi sedmični list ovog naroda), za četrdeset godina austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, oni se nisu oglašavali u publicistici. »Časopis *La Alborada* predstavljao je preveliku kulturnu vrednotu, a da bi mogao prodrijeti u masu, koja uopće uzevši, već vijekovima nije imala druge lektire osim molitvenika, a subotom i blagdanom još i odlomaka iz panlateuha, psalama i mišne, a ako mu je dopala i kakva knjiga 'masasimi'«. ¹⁵⁾

Premda je o jevrejskoj kulturno-historijskoj baštini, posebno u novije vrijeme, pisano dosta, osim publikacije koja je izdata povodom 400-godišnjice od dolaska Jevreja u Bosnu (Sar. 1966), nema nekog integralnijeg teksta o ovom problemu, iako ni ta knjiga ne govori mnogo o književnoj prošlosti ovog naroda. Iz ovog suda izuzimamo temeljno djelo o Jevrejima — studiju Morica Levija, najprije objavljenu na njemačkom jeziku ¹⁶⁾, a njeno drugo izdanje je prevod na srpskohrvatski jezik. ¹⁷⁾ Svima koji su se bavili baštinom ovog naroda ovo djelo je poslužilo kao baza za daljnja istraživanja. Svakako, svi tekstovi koji su objavljeni u novije vrijeme dobro će doći onima koji budu analitičkije prišli ovom pitanju.

Kulturno-historijska i literarna prošlost jevrejskog naroda u Bosni i Hercegovini nesumnjivo je integralni dio bosanskohercegovačke baštine i u tom kontekstu joj valja prići. Stoga će biti zadatak nauke da se ozbiljnije pozabavi kulturnim tekovinama ovog naroda od najstarijih vremena do danas. Svakako, to neće biti nimalo lak posao, jer je ovaj narod u vrijeme drugog svjetskog rata doživio pravi pogrom, pa su u tim zvjerskim naletima na ljudske živote stradali i pisani spomenici — izvori značajnih podataka. Nadajmo se da će se kronika Sarajevske jevrejske općine *Pinakes* vratiti na tle gdje je i nastala i ostati kao živi svjedok jednog davno minulog vremena.

¹⁵⁾ Eliazar Levi: Opći pogled na kulturne prilike naše sefardske zajednice u Sarajevu, *Jevrejski glas*, Sarajevo, 1. III 1929, II, 9, str. 1.

¹⁶⁾ Moric Levi: *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo, 1911.

¹⁷⁾ Isto: *Sefardi u Bosni*, Beograd, 1969, str. 33.

PROŠLOST I KULTURNO ZAJEDNIŠTVO

Mitar Papić

O nekim pitanjima kulturne prošlosti Jevreja pisao sam ranije u dva navrata. I u mojoj novoj knjizi koju će izdati Prva književna komuna u Mostaru ima jedno poglavlje iz prošlosti sarajevskih Jevreja. No, sve to nije dovedeno u neki neposredniji odnos sa pitanjem međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ovom prilikom bih rekao najprije nešto više povodom ove teme a biće riječi i o nekim pitanjima iz kulturne prošlosti Jevreja.

Ja se nisam bavio pitanjima istorije Bosne i Hercegovine uopšte, pa ni kulturnim, dalje od XIX vijeka. Međutim, događaje poslije toga vremena, a posebno one koji su se odnosili na prosvjetu, pa i šire, na neka druga kulturna pitanja, proučavao sam u arhivskoj građi, a još više u objavljenim tekstovima. S toga stanovišta, kada se danas postavlja pitanje međunacionalnih odnosa u kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine i kada se hoće da se to nasljeđe locira u jednu od naših nacionalnih sredina, često se nalazim pred jednom dilemom. Meni je, na primjer, jasno da gotovo cjelokupno stvaralaštvo do početka ovoga vijeka određeno pripada Srbima, Hrvatima, Muslimanima ili Jevrejima. To je vrijeme potpuno zatvorenih kulturnih krugova. Ako, na primjer, danas uzmemo neku knjigu iz toga perioda i počnemo čitati, iako ne znamo autora, možemo tačno odrediti po nekim porukama, a često i po jeziku, iz koje je sredine pisac, kome piše i tu nema dvocumljenja kojoj etničkoj sredini pripada to nasljeđe. Vrlo je slično stanje i sa drugim kulturnim djelatnostima. Stanje se u tom pogledu počinje nešto mijenjati početkom ovoga vijeka. Tu, svakako, među odlučujuće faktore treba naglasiti početke organizovanja radničke klase. Iako i dalje ostaju listovi, časopisi i drugi oblici kulturnog rada u krugu, manje ili više, ali ipak zatvorenih vjerskih, odnosno etničkih zajednica, javljaju se zajedničke kulturne tribine. Istina, u početku skromno, da ne kažemo stidljivo, a kasnije u sve šire i u sve većoj mjeri pedagoški i književni časopisi, kao i neki dnevници, ne nose ni po saradnicima, ni po tematici, na kraju krajeva, ni po porukama isključiva obilježja ove ili one vjerske ili nacionalne pripadnosti. Auditorij pred kojim se govori ili održava pozorišna predstava, ili otvara izložba, ili čitaoci kojima su pisani tekstovi namijenjeni, sve to spada u naše kulturno nasljeđe, a ipak se tu ne mogu staviti pouzdani etnički kameni međaši, kao što je to ranije bilo.

Iako je bilo i ranije, manje ili više, usamljenih primjera, težnji zajedničkom, ovdje, čini mi se, počinje udruživanje kulturnih napora Bosne i Hercegovine. Prvi oblici kulturnog zajedništva još su ranjivi i još dugo će naslijeđeni recidivi iz ranijeg perioda zatvorenog kulturnog djelovanja ne samo sputavati nego povremeno negirati čak i ideje o zajedništvu. Ta nit zajedničkog, međutim, ne samo da nikada nije bila prekinuta nego je bila u stalnom porastu, dok je nije Komunistička partija dovela do opšte afirmacije bez alternativa. Ako pogledamo kako smo se mi u poslijeratnom vremenu u politici, obrazovanju i kulturi odnosili prema kulturnom stvaralaštvu i kulturnim kretanjima u naša ranija tri-četiri kruga, onda možemo navesti, ali to nije predmet današnjeg razgovora, veliki broj primjera brzopletosti i neznaštva. Iako smo imali sve uslove, dovoljno argumenata i snage da na svim mjestima gdje se uči i obrazuje odvajamo mit i laž od istine i realnosti, mi se nismo uvijek tako ponašali. Mi smo češće mit negirali nego što smo njegove korijene objašnjavali. Ne znam da li smo i danas do kraja svjesni njegove razorne snage, iako nas taj mit sam sobom takoreći dnevno opominje pojedinačnim ekscesima. Zabluda se ne može samo drugom teorijom osporiti ako njenu osnovu ne razobličimo. Naše kulturno nasljeđe u prošlosti u cjelini pruža izvanredne mogućnosti, ako mu pridemo stvaralačkim prožimanjem teorije i prakse, da razvijamo međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini onako kako su oni ustavno i naučno teoretski postavljani. Svaki propust, u tom pogledu, pruža priliku onima koji žele da međunacionalne odnose okrenu suprotnim pravcem, jer i oni se na svoj način hrane našom prošlošću. Našim učenicima, na primjer, bio bi daleko bliži, razumljiviji i prihvatljiviji marksizam da se njihovom jeziku i shvatanju približi i marksistički objašnjava naša prošlost i sadašnjost, naša kultura i politika prije nego što smo uveli teoretske definicije, čak i u osnovnu školu. Nema nijedne zemlje u svijetu u kojoj se čitava populacija bavi teorijom, pa mi mi nemamo za to posebne razloge.

I stvaralaštvu Jevreja u kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine prilazim, pored ostalog, i sa stanovišta nekih navedenih mišljenja. U ranijoj prošlosti nije moglo drukčije biti ni kod Jevreja mi-mo ostale. Ako su se ostali zatvarali u posebne kulturne cjeline, onda je to istorijski za Jevreje bilo još razumljivije. Dolaze sa strane u novu sredinu sa potpuno nepoznatim načinom življenja te sredine i odnosima koji vladaju u Bosni i Hercegovini. Doda li se tome i nepoznavanje jezika, onda je jasno i neminovno zatvaranje samih u sebe. Treba istaći da su Turci prema Jevrejima bili nešto tolerantniji nego neki drugi režimi u tadašnjoj Evropi gdje su tražili azil. Tako su za relativno duže vrijeme sva zbivanja, pa i ona koja su nosila kulturna obilježja, bila vezana za vjerski kult. Tome je bilo namijenjeno i opismenjavanje i prvi oblici školovanja. U periodu, uglavnom, zatvorenog kulturnog djelovanja javljaju se listovi na španskom a kasnije na našem jeziku, među kojima i jedan literarni. Kasnije putem trgovine i drugih

oblika privređivanja i sve više razumijevanja jezika kojim se govori u Sarajevu, stupaju u dodir i sa drugim stanovnicima. Kako se ostalo stanovništvo počelo jedno prema drugom sve više otvarati, i Jevreji se uključuju u nove odnose i daju svoj doprinos zajedničkoj kulturnoj riznici. Među prvim grafičarima u Sarajevu nalazimo imena Jevreja. Treba posebno naglasiti odnos jevrejskih kulturnih radnika prema knjizi. Knjižarstvo, a posebno antikvarstvo, i ranije, a naročito između dva rata, spada u djelatnosti u kojima se istakao veći broj Jevreja, podižući ove poslove na nivo savremenog kretanja pisane riječi. Možda ne bismo pogriješili ako kažemo da se u vrijeme između dva rata jedan broj Jevreja kulturnih radnika snažnije od drugih oslobađa tradicionalnih naslijeđenih veza koje treba odbaciti i zaboraviti. Na to su, kao i kod drugih, odlučujuće djelovali uticaji Komunističke partije.

Nije moje, to će drugi pozvaniji i danas reći, a rečeno je i do sada više puta, šta u kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine predstavlja stvaralaštvo Baruha, Šnajdera, Hajoma, Samokovlije, Oskara Danona, Ozme, a da i ne spominjemo druge i mlađe. Bez ovih udjela bila bi znatno siromašnija istorija napredne književnosti, esejistike, muzike i likovne umjetnosti Bosne i Hercegovine.

O DRAMSKOM STVARALAŠTVU JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Branka Berberijan

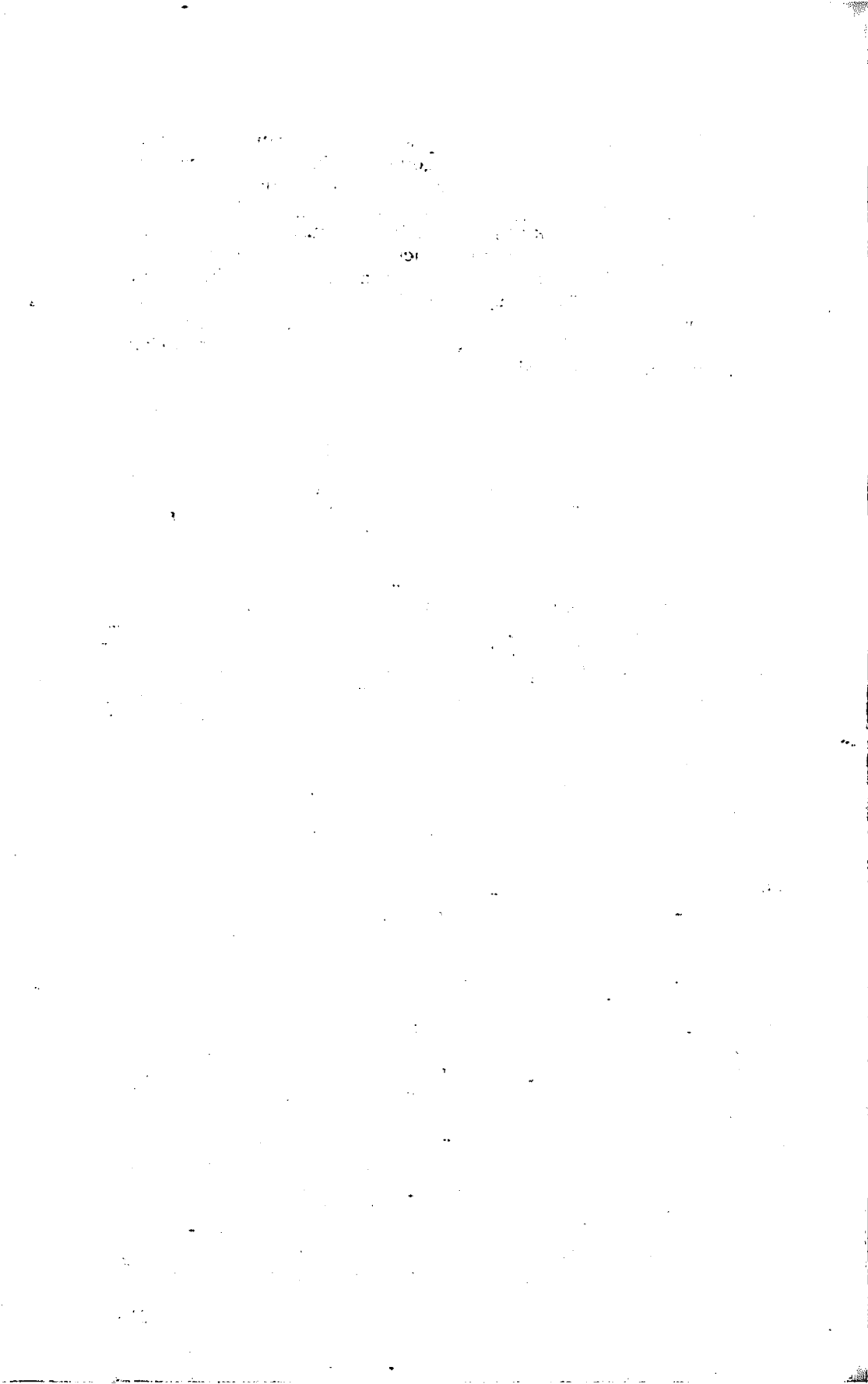
Jevreji u Bosni i Hercegovini, po dolasku sa Pirinejskog poluostrva, čuvali su i njegovali svoj jezik i običaje, a njihova duhovna kultura bila je svedena isključivo na narodne umotvorine. Koliko god je to bilo korisno u smislu održavanja etničke individualnosti, toliko je predstavljalo ozbiljnu smetnju za uključivanje u društvene i kulturne tokove u novoj sredini. Tek u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka, kada Sarajevo doživljava kulturni procvat, i Jevreji se intenzivnije uključuju u te procese. Vrlo značajnu ulogu u kulturnom oživljavanju Jevreja odigrala su društva koja su osnivana u vaspitno-obrazovne i socijalne svrhe, a zatim su sve više širila polje svog djelovanja i prerastala u kulturno-umjetnička društva, najveća i najpoznatija od njih su »La Benevolensia«, pjevačko društvo »Lira« i »Matatja«. Na scenama ovih društava u okviru kulturnih programa počinju da se izvode i razni igrokazi, uglavnom improvizovani. Tada se javljaju i prvi namjenski pokušaji pisanja drama. Pioniri sefardskog dramskog stvaralaštva u Sarajevu su istaknuti kulturni i javni radnici Abraham Kapon, Sabetaj Daen autor drame »Jeftan i Debora« te Buki Finci, pisac »Esperanse«. Međutim, mada veoma obrazovani i izraziti pjesnički talenti, niti jedan od njih ne doživljava uspjeh na polju dramskog stvaralaštva, jer ne poznaju strukturu ni tehniku drame. Kritičar i esejista Kalmi Baruh to obrazlaže riječima da je »drama najkomplikovaniji rod književni, da nju i narodi sa starom i bogatom književnom tradicijom stvaraju istom pošto im je jezik razvijen, društvo izgrađeno, pošto im je narodnost iskristalisanana«. »Mi španski jevreji« kaže dalje Baruh, »nemamo društva socijalno nijansiranog u kojem bi mogli izbiti neki izraziti dramski konflikti. Naš jezik je vjerna slika naše primitivnosti.«

Više uspjeha na tom polju postigla je spisateljica i prosvjetiteljica Laura Papo Bohoreta. Njen dramski opus sadrži sedam djela pisanih na srpskohrvatskom i ladino jeziku, inspirisanih isključivo životom španjolskih Jevreja: »Esterka«, »Suegra ni di baro buena«, »Renado mi nuera grande«, »Ožos mios«, »La pasiensia vale mučo«, »Tjempas pasados« i »Avia de ser«. Glumci »Matatje« izvodili su sa mnogo entuzijazma Bohoretina djela, a ona je s istim žarom pisala djela s ulogama specijalno namijenjenim talentovanim članovima trupe, na primjer Šalomu Danutiju, koji je smatran izuzetno nadarenim. Ugled koji je Bohoreta uživala među svo-

jim savremenicima potvrđuje izvod iz govora Kalmija Baruha na večeri sefardskog folklora 29. marta 1930. godine: »Pohvalan je trud i ljubav koju je uložila ona kojoj pripada cijela zasluga što je ovo veče priređeno, i ja smatram svojom ugodnom dužnošću da kažem nekoliko riječi o autoru komada, gospođi Lauri Papo i o njenim požrtvovanim pomagačima. Gospođa Laura Papo je isuviše inteligentna, a da ne bi primila kao laskavi kompliment kad bih ja pred vama tvrdio da je ona spisateljica visokih kvaliteta i da je njen komad koji ćemo odmah gledati, književno djelo od velike vrijednosti. Gospođa Papo nam prikazuje ono što mi, neću kazati znamo, ali što neposredno osjećamo. Ipak, njena je prednost pred nama svima u tome što ona sve to od sviju nas bolje vidi i intenzivnije osjeća, i što ona to umije živopisno da iznese na scenu. Sastavljajući ovaj komad ona nije mudrovala ni filozofirala, ona nije zvala u pomoć nikakve istorijske knjige; ona je sve to crpila iz dubine svoje duše, a cijeli komad obojila šarenim bojama svoje orijentalne mašte. I sve to ona je učinila bez ičije pomoći, jer cijeli taj folklorni materijal još punim životom živi u njoj: ta ona je sva jedan komad našeg folklora. Ja sam prije više godina poznavao neke vanredno impresivne stvari iz pera gospođe Laure Papo, velim namjerno impresivne, jer su u tim stvarima slikarski motivi prvenstveno uočljivi. I vidite, osim mene i još dvojice, trojice njenih prijatelja možda, niko i ne zna da je to ona pisala, iako su to mnogi čitali i gledali. Ona je, takoreći, ostala anonimna, kao što ostaju anonimni svi oni pisci koji žive i osjećaju s narodom i za narod. Njezina ličnost je u svim tim stvarima ostala potisnuta u drugi plan, ona je koncentrisala svu svoju pažnju i ljubav na one naše tipove koje nam prikazuje, i zato će se među nama zacijelo, više govoriti o toj tiji Bohoreti, koja će vam za koji trenutak sa ovog mjesta onako prostodušno i dobroćudno progovoriti, nego o onoj koja je stvorila tu tiju Bohoretu.«

Najveći umjetnički doseg ostvario je Isak Samokovlija, mada njegov dramski opus sadrži samo četiri djela: »Furija«, »On je lud«, »Plava Jevrejka« i »Hanka«. Njegovo interesovanje ne ostaje na planu života sarajevskih Sefarda, on tretira univerzalnije i savremenije teme, a jevrejska sredina i način življenja javljaju se samo u »Plavoj Jevrejki«, poetskoj drami o konfesionalnoj podvojenosti. U odnosu na svoje prethodnike, on je ispoljio zavidno poznavanje dramske tehnike. Samokovlijino djelo ne prestaje da izaziva interesovanje reditelja za pretakanje u različite medije. Po »Hanki« je snimljen jedan od prvih jugoslovenskih poslijeratnih filmova, predstava »Plava Jevrejka« u izvođenju Jugoslovenskog dramskog pozorišta snimljena je i za televiziju, a njegovi tekstovi adaptirani su i za razne radio-izvedbe. U sarajevskom »Kamernom teatru 55« u okvirni repertoar uvršten je i autorski projekat Ego-na Savina pod radnim naslovom »Priča o radostima«. Kao tekstualni predložak za ovu predstavu treba da posluži kompilacija drama i pripovjedaka Isaka Samokovlije, a tretiraće isključivo život sarajevskih Sefarda između dva rata.

S Isakom Samokovlijom prekida se i linija dramskog stvaralaštva Sefarda na tlu Bosne i Hercegovine. U kontekstu bosansko-hercegovačke dramaturgije sefardsko dramsko stvaralaštvo nema veliku umjetničku vrijednost, ali je zanimljiv društveni i kulturni fenomen, prekretnica u kulturnoj tradiciji španskih Jevreja nastanjenih u Sarajevu. Sva ova djela sačuvana su u gradskom arhivu. Pošto ih je većina napisana na ladinu, a neka i na hebrejskom, bilo bi neophodno prevesti ih, sistematizovati i kao posebnu temu naučno obraditi, te staviti na uvid pozorišnim teoretičarima i istoričarima, kako bi mogla biti uvrštena u velike naučne projekte o istoriji pozorišta ove sredine.

SAKRALNA ARHITEKTURA JEVREJA U SARAJEVU

Jela Božić

Građevinsko nasljeđe dokument je istorije. Trajanje u beskrajnu vremena, naše ljudsko otimanje od prolaznosti zaborava.

Građevine su tragovi ljudskog postojanja. Na njihovim se ostacima čita cijelo jedno društvo i razvija svijest o svijetu u kojem se jedan narod formirao, živio i razvijao.

Iskonska je potreba čovjeka da svoje građevine učini značajnim simbolom svojih ideja i ubjeđenja. Hram je slika i vidljivi simbol duhovnog života i jedinstva jednog naroda. U njemu se povezuju niti kojima je vijekovima satkana povijest. On je poruka koju jedna generacija predaje drugoj.

Jevrejskom je narodu hram polazna tačka i utočište.

Veličinu i tragiku svoje istorije ovaj je narod napisao u hramovima. Hram je sastavni dio njegovog bića i bitisanja.

Istorija Jevreja obilježena je podizanjem i propašću hrama.

Razorenjem prvog hrama počinje duga istorija progona i iznimnih mjera nad ovim nečuvenim i darovitim narodom, koji ima ogromnog udjela u izgradnji cjelokupne kulture čovječanstva.

U dijaspori, hram drži Jevreje na okupu, podržavajući njihovu nacionalnu i vjersku svijest.

Iz porušenih hramova nastajali su novi, kao simbol istorijskog kontinuiteta i trajanja.

Ali, u mislima je uvijek ostao samo on: veličanstveni Solomonov hram, za koji je vezana sva veličina jevrejskog naroda, njegov sjaj i ponos.

Utočište od svijeta, narod koji su bez razloga progonili, našao je u svom hramu. Hram je izvor utjehe i okrepljenje.

U hramu se rađa pjesma. Tu se sakuplja narodna snaga za borbu i odbranu.

Sigurno je da bi jevrejski narod, u dugoj istoriji poniženja, klonuo duhom da nije bilo hrama. Snaga jevrejskog naroda jeste u čuvanju tradicionalnih običaja, vjerovanja i bogate kulture, koji svoj najjači oslonac nadoše u hramovima, ne samo onim monumentalnim već i malim, skromnim.

Jevrejska je kultura izgrađena na religiji. Međutim, vjera za ovaj narod nikada nije predstavljala samo niz ućmalih dogmi i paragrafskih zabrana i dozvola već osnovu jednoj humanističkoj filozofiji, vjerovanje u uzvišenu ideju, u ljepotu.

Jevrejskom narodu hram nije samo bogomolja. On u njemu živi.

Hram je centar jevrejskog života: i političkog i duhovnog i socijalnog. Hram je žarište prosvjete i kulture jevrejske zajednice. U hramu se ne vrši samo molitva. Tu se gajila etika, moral, nauka, filozofija, kojima je oplodeno sve kulturno čovječanstvo.

Oduvijek se očitovala velika požrtvovnost jevrejskog naroda, kada se radilo o podizanju hramova. Smatrali su to životnom potrebom, svojom nacionalnom i vjerskom dužnošću, pa i po cijenu ličnih i materijalnih žrtava, koje su nekada bile i velike, ali za njih uvijek opravdane. Uvjereni u neophodnost i potrebu hrama, postupali su predano i s uvjerenjem. Idealizam svih takvih trudbenika bio je neizmjeran i znao je često stvoriti izuzetna arhitektonska djela.

Stilsko-arhitektonska konkretizacija složene i višeznačne funkcije hrama posebno je pitanje arhitekture Jevreja.

Sa stanovišta vjere, hram mora da izražava obuhvaćanje cijeloga života; kulturno, on treba da predstavlja jedinstvo jevrejske opštine, a socijalno, hram treba da predstavlja mnogo šire shvaćanje vjere i vjerskih propisa, koji se u praktičnom životu očituju u tzv. »socijalnoj skrbi«.

Temeljni zahtjev pred arhitekturom hrama je da ostavlja dojam uzvišenosti, jer je hram ono najviše, i to svima. Kao arhitektonsko ostvarenje mora biti prouzrokovano cjelokupnošću, koja predstavlja opšte stanje duha i običaja.

Osobito važan problem je arhitektonski stil jevrejskog hrama.

Temeljna definicija stila dovodi ga u najužu vezu sa pojmom kulture. Stil je cjelina oblikovnog izražaja pomoću kojeg izvjesna kultura pretvara svoje umjetničke ideale i prohtjeve u realna ostvarenja. Stil je, dakle, direktan odraz kulture, a ova društvenog, ekonomskog i političkog života određenog istorijskog razdoblja.

Prisilne emigracije, koje su kroz stoljeća prekidale kontinuitet likovnog stvaranja, uzrok su nepostojanja jedinstvenog stila jevrejske sakralne arhitekture. Korišteni su razni istorijski stilovi, pa i oni koji ne odgovaraju psihologiji Jevreja, jer su daleko od njihovog religioznog čuvstva i poimanja vjere.

Treći hram u Jeruzalemu sadržavao je, vjerovatno, helenističke elemente. U Italiji nalazimo renesansne sinagoge. U Njemačkoj — gotičke, a u Poljskoj i SSSR-u to su drvene zgrade u stilu lokalne drvene arhitekture visokih krovova. U Španiji (Toledo) u 13. i 14. stoljeću jevrejska arhitektura se oslanja na arapsku i gotičku arhitekturu.

Nacionalno jevrejsko obilježje svim tim hramovima, podignutim u različitim zemljama, razdobljima i stilovima, daje respektovanje biblijskih i talmudskih propisa o gradnji hrama.

U Palestini kao i u dijaspori, tlocrt sinagoge oblikuje se prema obrednim zahtjevima. Almenor (uzdignuto mjesto za čitanje Tore u sredini hrama) i aron hakodeš (škrinja u kojoj se sprema-

ju svici tore — Mojsijeva petoknjižja) uvijek su okrenuti ka Jeruzalemu.

Likovno ukrašavanje, zbog vjerske zabrane (u cilju sprečavanja idolopoklonstva) veoma je reducirano i ovisno o korištenom arhitektonskom stilu.

Svako umjetničko djelo rezultat je određenog društveno-ekonomskog i kulturnog nivoa jedne zajednice, pa je za njegovo razumijevanje neophodno poznavati njegovu istoriju, kao i vrijeme u kojem je nastalo. Umjetnici ne stvaraju u praznini. Njihova djelatnost nije ni proizvoljna ni odvojena od njihovog vremena. U specifičnom je položaju arhitektura, jer je, više od drugih umjetnosti, ovisna o finansijskoj moći društva.

U Sarajevu možemo, s obzirom na arhitektonsko-istorijske vrijednosti, izdvojiti tri hrama, iz tri različita istorijska perioda:

1. Stari hram iz turskog perioda,
2. Aškenaski hram iz austrougarskog perioda,
3. Veliki hram iz perioda Kraljevine Jugoslavije.

Ne možemo reći da se radi o savršenim i apsolutnim arhitektonskim ostvarenjima. Oni se i ne mjere dijapazonom apsolutne umjetnosti, koji bi ih, možda, poništio. Treba ih posmatrati kao dokumente osjećaja, želja i ideja jednog društva. Kao takvi, oni imaju određenu istorijsku, sociološku i ograničenu spomeničku vrijednost.

1. Stari jevrejski hram

Od godine 1565. Jevreji Sefardi žive u Sarajevu u broju stalno većem od 10, minimalnom za vršenje obreda u hramu. Od tada oni nastupaju kao organizovana vjerska zajednica koja rješava zajedničke društvene i vjerske potrebe.

Položaj Jevreja nije se razlikovao bitno od položaja ostale neislamske raje. Bave se uglavnom trgovinom i zanatima. Iako malobrojni u odnosu na ostale nacionalne i etničke grupacije ovog područja, imali su blagotvoran utjecaj na starosjedioce, dajući značajan doprinos kulturnom i ekonomskom razvoju.

Pri aklimatizaciji novoj sredini bili su izloženi veoma snažnim društvenim uticajima, ali su, ipak, kroz stoljeća očuvali osnove svoje vjerske i nacionalne individualnosti.

1580—81. u neposrednoj blizini čaršije, unutar zidova hrama, na zapadnoj strani dijela između Čemaluše i Ferhadija ulice, udaraju temelje svom prvom hramu. Tu će se vršiti bogoslužjenja, svakodnevno sastajati, birati vjerske predstojnike i hahame, a kasnije i rabine.

Dimenzije hrama i korišteni građevinski materijal govore o organizovanoj i jedinstvenoj jevrejskoj zajednici, brojno i materijalno dovoljno snažnoj i spremnoj na veće izdatke u cilju zadovoljenja svojih etičkih i kulturnih potreba.

Tlocrtna dispozicija hrama prilično je jednostavna. Hram je pravougaone osnove, stubovima podijeljen u tri broda. Horizontalnom podjelom bočnih brodova dobijene su galerije za ženske posjetioce hrama. Konstruktivni sistem čine debeli kameni zidovi i

bačvasta svodna konstrukcija. Hram je orijentiran u pravcu sjever—jug, a ulazi su bili na istočnoj i sjevernoj fasadi.

Dimenzije i izgled hrama ostali su nepromijenjeni kroz stoljeća. Nakon požara, koji je često harao u Sarajevu, hram je obnavljan po starom planu i bez ikakvih povećanja, što je bilo uobičajeno kod obnove svih neislamskih bogomolja. Poslije velikog požara 1787. hram je, nakon komplikovanog i dugotrajnog postupka pribavljanja dozvola, obnovljen od solidnijeg materijala. Međutim, pred dovršenje, srušio se srednji svod zajedno sa kupolom. Trebalo je tražiti novi fermand, što je usporilo gradnju, pa je obnova dovršena tek 1821.

Bez sumnje je požar uništio i mnoge dragocjenosti, pokretne spomenike kulture, predmete umjetničke vrijednosti, važne za poznavanje javrejske umjetnosti srednjeg vijeka.

2. Aškenaski hram

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, 1878,

dolazi do intenzivnog naseljavanja aškenaskih Jevreja, porijeklom i iz istočnih i zapadnih krajeva Evrope. Aškenazi — pismeni, školovani i sa poznavanjem jezika okupatora, bili su u velikoj prednosti u odnosu na ostalo stanovništvo, a osobito Sefarde.

Dosta dugo su ove dvije jevrejske zajednice egzistirale jedna pored druge, bez prisnijih društvenih dodira. To pokazuju zasebne opštine, hramovi, groblja, škole i dr. ustanove. Ovo nenalaženje zajedničkog jezika imalo je svoje uzroke u različitim materijalnim, kulturnim i političkim uslovima razvoja ovih dviju jevrejskih grupa.

Aškenaze, koji su došli iz raznih krajeva, sjedinjavala je jedna vjera i jedan obred. Zato su odmah nakon osnivanja opštine, 1880, pokreće ideja o gradnji zasebnog hrama. Pošto sefardska opština nije bila u stanju da aškenaskim vjernicima obezbijedi prostorije za obavljanje odvojenih vjerskih obreda, iznajmljivane su prostorije po privatnim kućama, i to sve do 1902, kada je, nakon savladanih materijalnih teškoća, otvoren reprezentativni i monumentalni hram, prema savremenim koncepcijama arh. Karla Paržika.

Paržik je jedan od najplodnijih arhitekata svog vremena. U okviru istorijskih stilova projektuje u neorenesansi i pseudomaurskom stilu. U Sarajevu u pseudomaurskom stilu projektuje zgrade Šerijatske, sudačke škole i Aškenaski hram.

U arhitekturi hrama, religiozno čuvstvo jevrejskog naroda nalazi svoj vidljivi umjetnički izraz u maurskom stilu kao sjećanje na maursku arhitekturu Španije. Maurski stil predstavlja varijantu islamske umjetnosti, koju su razvili Arapi, kao nosioci islama u prvim stoljećima. Glavni centri na zapadu bili su Kordoba i Granada u Španiji. Islamska religija, koja se djelimično bazira na ideji jevrejskog poimanja boga, zabranjuje likovno predstavljanje božanstva, pa je slikarsko ukrašavanje svedeno na područje dekorativne ornamentike.

Paržik je projektom hrama pokazao da vlada normama maurskog stila, kako u cjelokupnoj arhitekturi, tako i u detalju. Osnov-

ne principe ovog stila arhitekt je proveo najkonsekventnije, a da pri tome nije upao u dosadnu šablonu ili pretjerivanje.

Unutrašnju dekoraciju izvršio je veoma uspješno majstor Oisner. Dekoracija interijera je u potpunoj harmoniji sa arhitekturom. Razvija se mirno i smišljeno, bez međusobnih konflikata linija i boja.

Nakon dvije godine gradnje, svečano otvorenje hrama obavljeno je 30. septembra 1902.

Za gradnju hrama Zemaljska vlada nije dala nikakvu materijalnu pomoć, niti je odobrila sakupljanje priloga izvan BiH. Hram je izgrađen od sredstava opštine i priloga.

3. Veliki sefardski hram

Ideja o gradnji ovog hrama pojavila se još početkom stoljeća, u vrijeme dok je broj jevrejskog stanovništva konstantno rastao, pa se pojavila potreba za povećanjem prostora hrama. Uz to, novi hram je trebao biti i reprezentativan. Zbog materijalnih teškoća, a potom i političkih prilika, ova ideja nije pala na plodno tlo. Međutim, nije ni zaboravljena.

U novim društveno-ekonomskim i političkim uslovima aktuelizira se zamisao o gradnji monumentalnog hrama. Raspisan je konkurs za izradu projekta.

Prva nagrada nije dodijeljena. Dvije jednakovrijedne druge nagrade dobili su arhitekti Rudolf Lubynski iz Zagreba i Karlo Paržik iz Sarajeva. I u ovom projektu Paržik je ostao dosljedan maurskom stilu.

Temeljni kamen hrama položen je 13. juna 1924, a svečano otvorenje je bilo 14. septembra 1930.

Objekat je izveden u bizantsko-maurskom stilu, sa kupolom impozantnih dimenzija. Savremenim oblikovanjem modificirani su vjerski propisi o gradnji hrama.

Od navedenih hramova, samo je još bivši Aškenaski hram danas zadržao svoju izvornu funkciju, iako je i on djelimično adaptiran za savremenu upotrebu.

Poseban problem pri adaptaciji istorijskih objekata je pronalazjenje adekvatne funkcije, kojom objekat aktivno učestvuje u savremenom životu. U slučajevima, kao ovdje, kada je prvobitna funkcionalnost izgubila od svog značaja i aktuelnosti, a objekat ostao sačuvan, savremeno korištenje postaje savjest društva. To nikada nije predmet uopštenog pravila, već mora biti rezultat istorijsko-arhitektonске i estetske analize.

Rješenja su uvijek kompromis između savremene funkcije i naslijeđenog, na štetu jednog ili drugog, a njihovo usklađivanje je u rukama projektanta i ovisi o njegovoj umješnosti i ličnom stavu prema postavljenom zadatku.

Sakralni objekti su u pogledu davanja savremene namjene posebno osjetljivo područje. Savremene funkcije ova tri hrama u Sarajevu sretno su odabrane.

Stari hram, s obzirom na svoj istorijski, spomenički i etnografski značaj, i konstruktivni sistem i dispoziciju, dobio je, na-

kon neadekvatnog korištenja, idealnu novu namjenu — Muzej Jevreja BiH. Na taj način on je ne samo arhitektonski plašt brojnim eksponatima već je i sam dokument istorije ovog naroda. Adaptacijom hrama ostvaren je vrijedan muzejski prostor, bez radikalnih intervencija u dispoziciji objekta.

Adaptacija Velikog hrama, koji je Jevrejska zajednica darovala gradu, u RU »Đuro Đaković«, izvršena je znatno radikalnije, da bi se prostor hrama prilagodio novoj funkciji. Odabrana funkcija kulture jedna je od poželjnih, jer istorijski objekat daje svoj doprinos oplemenjivanju i kulturnom obrazovanju. Međutim, s aspekta doktrine revitalizacije, može se reći da je ovakvom adaptacijom i preinakama narušen istorijski i stilski integritet objekta.

Raniji Aškenaski hram u poslijeratnom periodu postao je zajednički za cijelu jevrejsku zajednicu. Zbog malog broja vjernika, s jedne, a naraslih potreba za društvenim prostorijama, s druge strane, izvedena je adaptacija hrama, prema projektu arh. Mirka Ovadije. Intervencije se sastoje u horizontalnoj pregradnji hrama, pri čemu je gornji kat hrama zadržao vjersku namjenu i autentičnost, dok je prizemlje adaptirano za društvene prostorije. Istina, to je dovelo do nekih promjena u samom vršenju obreda, što je, s obzirom na mali broj vjernika, bio neizbježan kompromis. Dogradnja ulaznog halla, između hrama i zgrade Opštine, koji ima važnu komunikacionu funkciju, sakrila je djelimično dosta skladnu čeonu fasadu hrama i onemogućila njeno cjelovito sagledavanje.

Zahvaljujući ovim novim funkcijama, više ili manje uspješno uklopljenim u postojeću arhitektonsku strukturu objekata, hramovi traju i dalje, kao dokumenti istorije Jevreja ovog podneblja, koji su »ma koliko da su predstavljali svet za sebe, ... u isti mah bili i živ sastavni deo naše opšte zajednice«. (I. Andrić)

STARO JEVREJSKO GROBLJE NA BORKU U KOVAČIĆIMA

Snježana Mutapčić

Na sjevernoj padini Trebevića, ispod Debelog brda, na brežuljku BORAK koji se spušta prema lijevoj obali Miljacke i zahvata područje naselja KOVAČIĆI, locirano je staro jevrejsko groblje. Etimon Borak je deminutiv od praslavenske riječi BOR, u stilskom značenju drveta ili šume, odnosno, onoga što je šiljato i strši, dakle, brežuljak ili uzvišenje. Iznad groblja nalazio se kamenolom ŠATORIJA, čiji toponim nije sasvim razjašnjen, a može se pretpostaviti da potiče iz osmanskog perioda i da označava mjesto sa podignutim šatorima. Istorijski etimon Kovačići najranije se javlja u prvom turskom katastarskom popisu iz 1455. godine, u kome se navodi i pusto selo Kovačići u sastavu nahije Tilave. Do sada ovi Kovačići nisu definitivno ubicirani niti je definitivno tumačenje etimona koji može biti vezan za srednjovjekovno područje djelovanja KOVAČA, odnosno KLESARA, a što se može prihvatiti s obzirom na obližnji, stari kamenolom (Šatorija) u kom su, najvjerovatnije, bili klesani stećci, čiji se tragovi i danas nalaze u okviru starog dijela sefardskog groblja. Možda se radilo i o području sa kovačkim radionicama za obradu željeza. Neki istoričari ubiciraju srednjovjekovno naselje VRHBOSNU na lijevu obalu Miljacke, na prostor od današnje Skenderije do Marindvora (i dalje), katedralnu crkvu svetog Petra »na BRDU« neki od njih smještaju na brežuljke sjevernih padina Trebevića, odnosno na Debelo brdo. Pomenuti stećci s istog područja sigurno su pripadali Vrhbosni ili nekom od sela župe Vrhbosne, koja je u srednjem vijeku obuhvata Sarajevo.

Prvi podaci o Sefardima u Sarajevu potiču iz sredine 16. vijeka, kada se doseljavaju pojedinci i prve jevrejske porodice, tako da je 1565. godine u Sarajevu živjelo oko 15 porodica (prema podacima iz pinakesa), a 1779. godine u Sarajevu je bilo 1070 jevrejskih stanovnika (takođe po pinakesu). Znatan broj Jevreja ova-mo doseljava iz Budima 1686. godine. Od 1878. godine doseljava se veći broj Jevreja Aškenaza iz Austrije, Mađarske, Galicije i Poljske. Oni će osnovati zasebna groblja u Nahorevskoj, ulici koja su bila ekshumirana prilikom izgradnje arhitektonskog i građevinskog fakulteta (od 1950. do 1958) kada je oko 1200 grobova preneseno na jevrejsko groblje na Borku. Nakon drugog svjetskog rata oko 2000 Jevreja vratilo se i nastanilo u Sarajevu.

Veća iseljavanja Jevreja iz Sarajeva desila su se u vrijeme oktobarske provale princa Eugena Savojskog 1697. godine, kada je odvedeno u ropstvo »čitavo jevrejsko stanovništvo«. Katastrofalni genocid drugog svjetskog rata opustošio je Sarajevo i uništio hiljade života boraca, građana i nevinog jevrejskog stanovništva.

Iz Sarajeva se iselio veliki broj porodica nakon osnivanja države Izrael, a najnoviji podaci jevrejske opštine iz 1984. godine kažu da ovdje sada živi oko 1100 Jevreja.

Kod izučavanja jevrejskog groblja na Kovačićima problem je što nedostaju izvorni dokumenti jevrejske opštine i nekadašnjeg, pokopnog društva Hevra Kedoša, kao i drugi podaci koji bi se odnosili na uslove za nastanak groblja i za njegove specifičnosti. Prvi protokol jevrejske opštine tzv. pinakes, izgorio je u požaru isto kao i prvi protokol i društveni statut tzv. tekanot, pogrebnog društva Hevra Kedoša (požar 1727. godine). Drugi (po redu pinakes jevrejske opštine, koji je vođen od 1622. godine, odnijeli su Nijemci 1941. god. Karitativno društvo Hevra Kedoša vodilo je brigu o groblju i sahranjivanju Sefarda, a kasnije i Aškenaza. Po tradiciji, osnutak tog društva pada u prvo doba razvika jevrejske opštine u Sarajevu. O samom groblju na Borku u Kovačićima postoji vrlo oskudna literatura, a najdetaljnije podatke dao je arhitekta i profesor Ivan Taubman (Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH), arhitekta Alija Bejtć (elaborat Stara sarajevska groblja, 1971), dok je književnik i nobelovac Ivo Andrić dao posebno lijep, impresionistički opis groblja na Borku (ista Spomenica).

Za proučavanje civilizacijskih i posebnih kulturnih tvorevina jevrejskog naroda, kompleks groblja na Borku predstavlja istaknuto i jedinstveno mjesto. Nerazdvojni je dio spomeničke baštine Sarajeva, u čijim su se okvirima javile specifičnosti i njegove autohtone vrijednosti kao izraz sociološkog, kulturnog i istorijskog fenomena zajedničke prošlosti Jevreja i Sarajeva. Radi tih vrijednosti, staro sefardsko groblje na Borku proglašeno je kulturno-istorijskim spomenikom (najviše kategorije).

Kompleks jevrejskog groblja sastoji se iz najstarijeg dijela (od 17. do 18. vijeka) koji je lociran na južnu stranu i u središnji dio groblja, i o tom dijelu naknadno će biti više riječi.

Središnji dio groblja sastoji se od starih, novijih i najnovijih nadgrobnika, a tu se nalaze i dvije spomen-kosturnice žrtava fašističkog terora i kosturnica strijeljanih Srba, iz perioda drugog svjetskog rata.

Sjeverni dio groblja novijeg je datuma (kraj 19. i 20. vijek), sa nadgrobnicima koji su poprimili karakteristike u oblikovanju spomenika svih drugih, gradskih konfesija. Očigledno da se radilo o naglom napuštanju tradicionalnih oblika sefardskih nadgrobnika sa ovog groblja i da se samo na ponekom spomeniku 19/20. vijeka zadržala nit vezana za oblikovanje ležećih monolita stare Palestine (10. vijek) i stilska nit u oblikovanju starih nadgrobnika širom jevrejskog naroda, od antičkih vremena do danas.

Čitavo groblje opasano je masivnom, kamenom ogradom, u sklopu koje se nalazi glavna i dvije sporedne željezne kapije na sjevernoj strani. Blizu kapija, na zapadnoj strani, podignuta je kapela Ciduk Adin, u kojoj su obavljani vjerski posmrtni obredi i na čijim su zidovima ispisani hebrejski tekstovi iz jevrejske tradicije i religije. Pomenutu ogradu i kapelu projektovao je i podigao arhitekta i građevinski poduzetnik Scheidig 1923. i 1924. godine.

U groblju se nalaze uređene pješačke staze, stepeništa, klupe i česma kod ulaza. Današnje groblje zauzima površinu od 31.160 m², a u njemu je sahranjeno 3.865 Jevreja (bez broja ekshumiranih i broja sahranjenih u spomen-kosturnicama). Prvobitna površina groblja znatno je smanjena krajem 19. vijeka, kada je građena željeznička pruga Sarajevo — Užice (sada trasa auto-puta gradske zaobilaznice) i prilikom izgradnje okolnih ulica i naselja. Prema podacima starog pinakesa jevrejske opštine, ovo groblje je korišteno od 1630. godine. O mjestu za sahranjivanje umrlih Jevreja do te godine ništa se ne zna, ali pretpostavljam da se radi o istoj lokaciji koju će jevrejska opština zakupiti od nekog vakufa (?) i kome će najprije plaćati kiriju za korištenje zemljišta, a potom će zemljište i otkupiti.

Najranije početke formiranja groblja usmena tradicija vezuje za ličnost hahama Samuela Baruha, koji je bio sarajevski rabin od 1623. do 1640. godine, što je prihvaćeno i u dosadašnjoj literaturi, i čiji nadgrobni spomenik nosi epitaf koji je teško čitljiv: »Nadgrobni spomenik pravednika Samuela Baruha«. Oko navedenog spomenika niže se još pet velikih spomenika onovremenih rabina i hahama što, vjerovatno, predstavlja jezgro starog groblja koje se odatle radikalno širilo u svim pravcima.

Mora se imati u vidu da je ovaj teren stoljećima bio izložen tektonskim i erozivnim promjenama, koje su, sigurno, djelovale na pomjeranja — klizanja spomenika iz prvobitnih ležišta, a naročito zbog strmine terena, koja je takođe uticala na promjene prvobitnih lokacija spomenika.

Pri izboru mjesta za sahranjivanje Jevreja odlučujući faktor ima biblijsko vjerovanje da je tijelo stvoreno iz praha i da će se u prah pretvoriti, pa je tle moralo biti suho, u ovom slučaju visoko iznad rijeke Miljacke. Vjerska tradicija smatra grob vječnim ležajem za tijelo čija se duša preselila u svijet apsolutne istine, pravde i jednakosti. Karakteristična je orijentacija tijela u raki u pravcu jug—sjever sa glavom okrenutom prema jugu, odnosno Svetoj zemlji — Jerusalimu. Ovakvu orijentaciju jug—sjever imaju i svi nadgrobni spomenici, s tim što su njihove čeonice strane uvijek okrenute prema sjeveru. U pogledu veličine, stari sefardski spomenici međusobno se malo razlikuju, osim većih i velikih spomenika nad grobovima istaknutih članova jevrejske zajednice i nad grobovima rabina i hahama. Dječiji nadgrobnici uvijek su manji od ostalih. Osnovne, oblikovne i stilske karakteristike najstarijih sefardskih nadgrobnika bile bi sljedeće: grubo tesani, monolitni blokovi kamena u tzv. ležećem položaju, sa višom čeonom stranom na kojoj je ispisan epitaf na hebrejskom jeziku i to kod

najstarijih spomenika reljefnim slovima, a kod nešto mlađih ugraviranim slovima, na hebrejskom ili španskom jeziku. Radi se o izduženim, sandučastim i valjkastim formama spomenika sa postoljem ili bez postolja, koje može biti izrađeno na samom spomeniku ili je zasebno, odvojeno. Sjeverna, čeona strana spomenika obavezno je viša, a često i šira, od južne strane. Od čeone strane polazi skošenje dužnom linijom koja se pod manjim ili većim nagibom spušta prema zadnjem dijelu spomenika, pa otud neke opisivače podsjeća na sjedećeg lava, što je naročito primjetno posmatranjem profila spomenika. Gornja strana spomenika obično je obličasta, ravna ili skošenih površina u vidu dvoslivnog krova. Čeona strana spomenika ima iste konture kao što ih imaju bočne i gornja strana. Od simboličnih i ukrasnih motiva, koji se javljaju na jednoj ili obje bočne strane, najčešće su klesana ispupčenja u obliku polulopti, kvadera i prstenova. Takvi motivi javljaju se i na gornjim površinama spomenika. Naravno da svaki spomenik nema pomenute motive niti su oni jednako raspoređeni u odnosu na mjesto gdje se pojavljuju. Motiv ruke u visini podlaktice s ispruženom šakom u pravcu juga, u stavu blagosiljanja, stavlja se jedino na spomenike porodice Koen, i to kao znak aronidskog porijekla najviših jevrejskih svećenika. Neki drugi, reljefni simboli veoma su rijetki i po tipologiji unikatni. Ukrasnog karaktera su i neke profilacije na površinama spomenika, o kojima sada ne bih govorila.

O porijeklu najstarijih formi sefardskih nadgrobnika trebalo bi uraditi posebnu studiju uzimajući u obzir čitavu evoluciju oblikovanja sepulkralnog graditeljstva kod Jevreja. S obzirom na to da ne poznajem druge, analogne oblike jevrejskih spomenika osim jednog, iz Stoca, sa groba Moše Danona, koji je bio rabin u Sarajevu od 1815. do 1830. godine, spomenik koji nosi sve stilske karakteristike najstarijih, sefardskih nadgrobnika Sarajeva, zaključila bih da me većina tih spomenika podsjeća na stećke, naročito kada su oblikivani kao sanduci i sljemenjaci, sarkofazi. Paralelu između stećaka i sefardskih spomenika obrazložio je Šefik Bešlić u djelu »Kultura i umjetnost stećaka«, 1983. godine. Profesor Ivan Taubman istakao je (u navedenoj Spomenici) »da se radilo o potpuno novoj orijentaciji u pogledu oblikovanja spomenika koja će da traje preko tristo godina«.

Da rezimiram. Strma padina brežuljka Borak uslovlila je stvaranje posebnog oblika za stare sefardske nadgrobnike, oblika koji je proizišao iz potrebe za što stabilnijim, ležećim položajem spomenika. Ta stabilnost dobivena je pomoću uzdužno skošene forme i pomoću građenja podnožja spomenika iz jednog ili više dijelova. Mislim da su tri glavna uzora poslužila za stvaranje osnovne tipologije oblika sefardskih nadgrobnika, a to su sanduk — kovčeg i sarkofag — hram. Stari nadgrobnici klesani su u obližnjem kamenolomu Šatorija, odakle su, strminom, lako transportovani do grobova.

Najveća pažnja posvećivala se obradi čeone strane spomenika, na kojoj se nalazi i glavni epitaf. Na udubljenoj, ravnoj povr-

šini, reljefnim ili graviranim slovima ispisivani su epitafi na hebrejskom, španskom i srpskohrvatskom jeziku. Kameni okvir oko epitafa (lizene) uglavnom prati osnovnu formu sjeverne strane spomenika. Radi lakšeg iščitavanja, neki su epitafi pojačani crnom bojom. Osim na čeonj strani, epitafi su postavljeni na bočne i na gornju stranu spomenika. O tvorcima tih epitafa ništa ne znamo, osim činjenice da su se sve do kraja 18. vijeka pisanjem bavili jedino učeni, rabini, pa se može pretpostaviti da su oni ispisivali tekst epitafa, čija su slova, potom, klesali (neuki) klesari. Poetski sadržaj nekih epitafa izražava snažne i potresne emocije pomiješane s istinom iz života umrlih i s težnjom da se ostavi trajna uspomena, poruka. Ivo Andrić je zapazio jedinstven način na koji su detalji iz života sadržani u epitafima koji su ga podsjećali na epitafe stećaka. (u Spomenici). Negdje od druge polovine 19. vijeka dolazi do postepenog napuštanja već tradicionalnih, originalnih formi sefardskih spomenika, kada se javljaju novi oblici prilagođeni novom vremenu i ukusu 19. i 20. vijeka. Na tim spomenicima susreću se likovni simboli, od kojih su najčešći šestokraka Davidova zvijezda, menora, zavjetne ploče, zodijak, rog i obredni predmeti. Najmlađeg porijekla su simbolični motivi palme, prelomljenog drveta, ugašene svijeće i dr. Svi ovi motivi postavljeni su na čeonu stranu ležećih i uspravnih, tj. stojećih spomenika.

Na kraju bih definisala nekoliko najznačajnijih elemenata koji su u sastavu grobne cjeline i koji bi trebali biti sveobuhvatno i studiozno obrađeni, a čime bi se proširila saznanja o kulturno-istorijskoj vrijednosti spomenika kompleksa jevrejskog groblja na Borku. Na prvom mjestu je epigrafika na hebrejskom, španskom i srpskohrvatskom jeziku, dragocjeni izvor za izučavanje pisma i jezika, običaja i filozofije Jevreja na tlu Sarajeva. Sljedeći problem nadgrobnika je njihova morfologija i simbolični motivi, a zatim slijedi problematika funeralnih običaja Sefarda i drugih Jevreja u Sarajevu, o kojoj su uglavnom pisali Dušan Drljača (XI savjetovanje etnologa Jugoslavije, Zenica 1970), Isak Samokovlija (Pripovijetke, Srpski i hrvatski pisci XX veka, kolo I/8, Beograd, 1964), Moric Levi (Sefardi u Bosni, prevod). Problematikom epitafa i morfologije jevrejskih spomenika parcijalno su se bavili neki pojedinci kao i pojedine institucije, među kojima bih istakla Etnološki muzej iz Jerusalima i Odsjek za proučavanje hispaniologije Univerziteta Sorbona u Parizu.

Prvo uređenje starog groblja na Borku izvedeno je pomoću petogodišnjeg rada odbora za regulisanje i ograđivanje sefardskog groblja i sredstvima sakupljenim od darova članova opštine, te subvencijom sefardske opštine i sefardskog društva Hevra Kedoša. U toku tog perioda arhitekta i građevinski poduzetnik Scheidig podigao je ogradu sa kapijama, a tada su uređeni zapušteni spomenici i putevi na groblju. U poslijeratnom periodu groblje je uređivano u dijelovima, gdje su uvedeni novi sadržaji, prvenstveno novopodignuti spomenici, spomen-kosturnice itd. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture Sarajevo, u saradnji sa jevrejskom op-

štinom, organizovao je i vodio nekoliko akcija čišćenja otpadaka i korova sa groblja. Usljed pomanjkanja sredstava te su akcije imale privremeni karakter. Učestvovali su omladinci gorani Sarajeva i omladinci savezne radne akcije kao i učenici sarajevskih srednjih škola. Godina 1983. znači prekretnicu u smislu uređenja, održavanja i korišćenja jevrejskog groblja na Borku. Na inicijativu Skupštine grada Sarajeva i Skupštine opštine Centar, održano je nekoliko sastanaka na kojima je izložena problematika i mogućnosti u vezi s uređenjem groblja i njegovim trajnim održavanjem. Projektna dokumentacija iz 1975. godine inž. Aleksandra Maltarića predviđa pretvaranje prostora u park-groblje, a kapele Ciduk Adin u prostor za prezentaciju podataka o sahranjenima i groblju. Iako nije definitivno usvojen nijedan projekat sanacije i revitalizacije ovog kompleksa, ipak se nešto bitno uradilo. Nakon sječe grmlja i korova oko najstarijih spomenika, pojavili su se oni sada dostupni za proučavanje na licu mjesta, a i to je veliki korak naprijed. Neki od tih starih spomenika stoljećima su bili sakriveni u šiblju, a sada je groblje svanulo u cjelini. Godine 1983. sačinjen je program između imaoaca i korisnika groblja, u kome se predviđa konzervacija ugroženih spomenika i drugih dijelova groblja kao i hortikulturno uređenje prostora sa postavljanjem novih klupa za odmor i sl.

Istakla bih još i podatak da je ovo groblje zatvoreno od 28. 10. 1965, kada su stavljena van upotrebe i mnoga druga groblja na području Sarajeva. Od tada se umrli Jevreji sahranjuju na zasebnoj dijelu Novog gradskog groblja u Barama.

UDIO JEVREJA U POČECIMA NOVINARSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Minka Memija

Istraživački radovi o kulturnoj baštini Jevreja u Bosni i Hercegovini gotovo u pravilu ističu dvije tvrdnje. Jedna je da su bosanski Jevreji, Sefardi, tradicionalno, vijekovima živjeli zatvoreni u svojim porodičnim i institucionalnim krugovima. Iz ove logično slijedi i druga konstatacija: oni se dosta kasno (s obzirom na vrijeme doseljavanja, sredinom XVI vijeka), tek s početkom XX stoljeća uključuju u duhovne tokove ovoga tla. To se, prije svega, odnosi na prihvatanje pisma (latinice i ćirilice) i jezika (srpsko-hrvatskog).

U globalnom viđenju, obje ove tvrdnje su tačne — bosanski Jevreji tek s našim vijekom počinju intenzivnije učestvovati u kulturnom, književnom i umjetničkom životu Bosne i Hercegovine. Međutim, kao svaka generalna tvrdnja, i ova podrazumijeva nijanse i odstupanja. Granicu od koje se Sefardi pridružuju kulturnim akcijama s ostalim narodima ovoga tla u djelatnom smislu treba pomaknuti za nekoliko decenija unazad, konkretno — u vrijeme pokretanja štamparije u Sarajevu. Aspekt udjela Jevreja u razvoju, bolje rečeno, u počecima novinske i štamparske djelatnosti nije još poznat, a i ovaj tekst namjerava tek da to naznači kao potrebu njegovog kompletnog istraživanja.

Jevreji koji su, nakon izгона iz Španije i Portugalije, naselili krajeve pod osmanskom dominacijom, dakle i Bosnu i Hercegovinu, bili su u području duhovnog života — u vjerskom, književnom (a »književnost se svodila na liturgiju i ritualizam«¹⁾) i jezičnom smislu — okrenuti sebi i svojoj tradiciji. U književnom i prosvjetnom djelovanju njegovali su svoj jevrejsko-španjolski idiom *ladino* i uspjeli ga očuvati kao jedan od najbitnijih kohezionih elemenata svoje kulture. Zatvorenost u svoju tradiciju, vjeru i jezik samo je jedna strana života i djelovanja Sefarda. Neposredno po dolasku u Bosnu i Hercegovinu oni se iskazuju kao vrlo uspješni trgovci, zanatlije, stručnjaci u novčanim poslovima, ljekari, farmaceuti i slično, dakle kao vrlo aktivni sudionici u ukupnom društvenom i privrednom životu. Otvaranje prve moderne štamparije u Bosni

¹⁾ Kalmi Baruh: *Jezik sefardskih Jevreja*, Izabrana djela, Sarajevo, 1972, str. 274.

i Hercegovini²⁾ značilo je i prvu mogućnost aktivnog udjela Jevreja, zajedno sa ostalim narodima, u kulturnim tokovima ovoga tla.

Osmanska uprava 1866. godine otvara u Sarajevu štampariju s primarnim ciljem da pokrene zvanični list i štampa udžbenika kako bi spriječila dotok nacionalne i oslobodilačke misli i propagande iz Srbije i Hrvatske, koja se najlakše širila posredstvom novina i knjiga. Za početni rad štamparije angažirani su stručnjaci izvan Bosne. Opremio ju je Ignjat Sopron, štampar iz Zemuna, koji je skoro godinu dana bio i njen vlasnik. Njemu je palo u dio i da bude pokretač prvih novina u Bosni i Hercegovina — *Bosanskoj vjestnika*, koji je izlazio nepunu godinu dana na srpskohrvatskom jeziku. Vrlo brzo iza Sopronovog lista pokrenuta je zvanična *Bosna*, bilingvalno (na srpskohrvatskom i turskom jeziku), 1868. poluzvanični *Sarajevski cvjetnik*, takođe dvojezično, te 1876. i četvrti list u osmanskome periodu — zvanična *Neretva* u Mostaru. Pored novina, u štampariji su izdavani udžbenici za srpske i hrvatske škole, nekoliko vjerskih knjiga na turskom jeziku, zbirke zakona i propisa i salname³⁾. Upravo salname predstavljaju nezaobilazan izvor za rekonstrukciju rada štamparije. One sadrže podatke o upraviteljima ovog preduzeća, o novinarima, slagarima, prevodiocima i ostalim radnicima u štampariji i novinama. U samim listovima imamo vrlo malo podataka o urednicima i novinarima, a mnogi tekstovi ostaće zauvijek prilozi anonimnih autora.

Iz prve salname za godinu 1283/1866. doznajemo da je direktor štamparije Haim Davičo. Njega je bosanski valiija Topal Osman-paša doveo iz Beograda kao stručnjaka za taj posao, na kome je ostao do 1869. godine. Tada se, zajedno sa valijom, vratio u Beograd. U salnami za godinu 1285/1868. nalazimo među slagarima za srpskohrvatski jezik ima Avram efendi⁴⁾. Ovog slagara pominje i salnama za 1288/1871. godinu kao Avrama Eškenazija. Dvije godine kasnije, u salnami za 1290/1873. nalazi se ime Solomon efendi kao slagar za jevrejski tekst. Tada je štampana prva i jedina knjiga na jevrejskom jeziku u ovoj štampariji do kraja osmanske uprave. To je obredna knjiga *Mešek Beti* Sarajlije Eliezera Šem Tov Pape. Malo je čudno da se tek ove godine javlja prva knjiga na jevrejskom jeziku s obzirom na to da su od samog početka rada štamparije postojali uslovi za to. Naime, u prvom broju *Bosanskog vjestnika*, u aprilu 1866. godine, objavljeno je da će se u tek pokrenutoj štampariji moći štampati »kirilicom i latinicom, tako i tur-

²⁾ Prva štamparija na bosanskohercegovačkom tlu inače osnovana je relativno brzo nakon Gutenbergovog izuma. Djelovala je u manistiru Sopotnica kod Goražda u vremenu od 1519—1523. i štampala, koliko se dosad zna, tri liturgijske knjige.

³⁾ Salname — godišnjak, almanah, izlazile su, na turskom jeziku, od 1866—1878. kao Salname-i Vilayet-i Bosna (Godišnjak Bosanskog vilajeta, ukupno 13 brojeva) i od 1883—1893. kao Bosna ve Hersek Vilayet-i salnamesi (Godišnjak pokrajine Bosne i Hercegovine, 11 brojeva). Čitane su dosta i u Istanbulu, pa se i danas u tamošnjim bibliotekama mogu naći njihovi kompleti.

⁴⁾ I u dokumentima i zvaničnim spisima nalazimo najčešće samo imena o oznaku »efendi« u značenju gospodin.

ski, grčki i evrejski«. (Do tada su bosanski Jevreji štampali svoja djela u Istanbulu, Solunu, Veneciji, Jerusalimu i od 1837. u Beogradu).

U salnami za 1291/1874. godinu srećemo Aleš efendiju kao glavnog slagara za jevrejski jezik, a na mjestu drugog slagara je Solomon efendi. Kao »žurnalist i činovnik u računovodstvu« naveden je Javer efendi. To je Sarajlija Javer Baruh, prvi Jevrej urednik jednoga lista. Nakon smrti Šaćira Kurtćehajića, 1872. godine, koji je uređivao *Bosnu* i svoj list *Sarajevski cvjetnik*, koji se tada i ugasio, uređivanje zvaničnog vilajetskog lista preuzelo je više urednika, među njima i Javer Baruh. Kao većina obrazovanih Jevreja, i Baruh je, pored turskog, znao i nekoliko evropskih jezika. Uz glavnog, stalnog zvaničnog prevodioca sa turskog i evropskih jezika Miloša Mandića, ovim poslom povremeno se bavio i Javer Baruh.

Iz salnama doznajemo također da je na izučavanju štamparskog zanata u štampariji bilo i nekoliko Jevreja, koji su se kasnije uključili kao slagari, činovnici u štampariji, ili saradnici u novinama.

Mostarska *Neretva*, pokrenuta 1876. godine kao zvanični organ Hercegovačkog vilajeta, izlazila je nepunu godinu dana, dvojezično. Opremu joj je obezbijedila sarajevska štamparija, koja je dala i nekoliko radnika. Uređivao je *Neretvu* Mehmed Hulusi, koji je bio i direktor štamparije. Prevodilac za turski jezik bio je Jozef Alkalaj, činovnik Vilajetske kancelarije u Sarajevu, premješten u Mostar po potrebi službe. U godinu austrougarske okupacije vratio se u Sarajevo i radio kao prevodilac u Zemaljskoj vladi. Bio je povremeni saradnik lista *Vatan*, koji je izlazio na turskom jeziku 1884—1897. godine pod uredništvom Mehmeda Hulusija. Alkalaj je umro u Sarajevu 1897. godine.

U listovima koji su izlazili za osmanske uprave nailazimo na tekstove o životu bosanskih Jevreja i o jevrejskom pitanju u širem smislu, i Jevreje kao saradnike. U 26. broju *Sarajevskog cvjetnika*⁵⁾, u rubrici *Prisposlato* objavljen je nepotpisan tekst prigovora zbog zastoja gradnje jevrejske škole. Već u sljedećem broju javljaju se »dvojica poštenijih sarajevskih Evreja« koji na skoro cijeloj strani lista daju odgovor na predašnji tekst, zapravo objašnjenje. Gradnja škole ne napreduje jer nedostaju sredstva, a Jevrejska opština nije prihvatila njihovu ponudu da u tom poslu učestvuju sa beskamatnim kreditom od 300 dukata. U broju 28. nastavlja se rasprava o ovoj temi. Nepotpisani autor, u vrlo oštrom tonu, negira navode »dvojice« iz prethodnog broja. I naredni broj ustupa prostor polemici oko ovog školskog objekta, opet nepotpisanog autora. Tek u broju 30. kaže se da je redakcija obećala objaviti »pismo g. Isaka Kohena Toske«, koje nije stalo u prethodnom broju jer je preopširno. U međuvremenu su redakciju posjetili predstavnici Jevrejske opštine i predložili da se rasprava zaustavi, jer ne vodi nikakvom rješenju. Redakcija se slaže s tim, predlaže zavađenim grupama da se izmire »i potrude se za ono, što će im na sreću i blagostanje moći služiti«.

⁵⁾ Sarajevski cvjetnik, 26. juni 1868/I, br. 26.

Mada ove tekstovi, u značenju autorskog angažmana, nisu vrijedni posebnog tretmana, pominju se iz dva razloga. Oni dokazuju da se bosanski Jevreji otvaraju glasilu izvan svog jezičnog kruga, odnosno da prate politička, kulturna i privredna kretanja o kojima se u njemu piše. (Inače, prvi jevrejski list u okviru Osman-skog carstva pokrenut je u Smirni 1846. godine, a u Bosni i Hercegovini prvo glasilo je časopis *La Elborada /Zora/*, 1900. godine). Druga bitna činjenica je da je to prvi put da se bosanski Sefardi oglašavaju na pismu i jeziku kojim se služe bosanski Srbi, Hrvati i Muslimani — na ćirilici i na srpskohrvatskom jeziku. Tri decenije nakon ovih tekstova javiče se prva knjiga jednog Jevreja na srpskohrvatskom jeziku. To je zbirka priča *Sa Jalije* Hajima Daviča, objavljena 1898. godine u Sarajevu.

U ovu temu spada i jedna veoma zanimljiva, možda i jedinstvena pojava u kulturnom životu Bosne i Hercegovine. To je sakupljački rad sarajevskog zanatlije Davida Baruha.

Sredinom XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini, podstaknut poznatim idejama i akcijama iz Srbije i Hrvatske, počinje snažan pokret sakupljanja i afirmacije narodnog stvaralaštva. Tom opštem oduševljenju za narodnu umjetničku riječ pridružuje se, možda jedini u svom krugu, David Kamhi. Bez većeg obrazovanja, znao je samo svoj jezik i svoje pismo, počeo je tragati za narodnim pjesmama. Tako je nastala rukopisna zbirka sa nekoliko jevrejskih, turskih i 16 pjesama srpskohrvatskog jezika. Sve su zapisane hebrejskim pismom, grafijom koju je jedino i znao ovaj sakupljač i zapisivač.

*
* *

Sa ovih nekoliko primjera sigurno nije iscrpljen angažman Sefarda (izvan svoga kruga i jezika) u kulturnom životu Bosne i Hercegovine XIX vijeka. Namjera ovoga teksta, ponovimo to, bila je da ukáže na neke pojave i djela, identificirane neke nepoznate ili manje poznate činjenice iz društvenog i kulturnog djelovanja bosanskih Jevreja. I ova tema, kao, uostalom, mnoge još, i ne samo iz jevrejske baštine, ostaju otvorena za potpunija istraživanja i stručnu valorizaciju.

POSTOJI LI SPECIFIČNA JEVREJSKA UMJETNOST U BOSNI I HERCEGOVINI?

Muhamed Karamehmedović

Pomno slušajući uvodno izlaganje i sva prethodna izlaganja u diskusiji — postavio sam sebi, da tako kažem, niz pitanja.

Prvo i suštinsko pitanje bilo bi ovo: Postoji li specifična jevrejska umjetnost u Bosni i Hercegovini? Ako postoji čiji je ona i kakav odraz, kakvih alternativnih ili direktnih stilskih varijanti uopšteno gledano?

Ova pitanja mogu se i obratno postaviti kad je riječ o širem kontekstu uticaja jevrejske umjetnosti na druge umjetničke pravce i tokove uopšte gledano. Ja sam ovo svoje izlaganje ovako započeo jer sam o ovim pitanjima i njihovoj suštini razmišljao mnogo ranije, još u vrijeme kada sam razgovarao s pokojnim mojim profesorom Svetozarom Radojčićem u vezi s pisanjem scenarija za film »Sarajevska Hagada«, koji smo realizovali sa rediteljem Slobodanom Jovičićem i kompozitorom Enrikom Josipom. Taj se film prikazivao u brojnim svjetskim centrima. Naravno, bdijući toliko dugo, u toku snimanja, u prisustvu čuvara Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nad Hagadom, a i imajući u vidu knjigu koju je napisala Vidosava Nedomački o staroj palestinskoj umjetnosti (takođe mislim po nagovoru prof. Radojčin — meni su se ova i druga pitanja sama nametnula. Na nekim predavanjima, a i na proslavi u povodu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Sarajevo, pokušao sam odgovoriti na neka od ovih pitanja, ali su se u vezi sa opštom situacijom jevrejske umjetnosti postavljala i druga kao npr. i ovo: Može li se jevrejski uticaj i jevrejska umjetnost— stvarana od dolaska Jevreja u Bosni i Hercegovinu do danas — izdvojiti iz ove naše kulturno-istorijske opšte sedimentacije ili je treba posmatrati kao jedinstvo situacije, amalgam koji ona predstavlja zajedno s umjetnošću drugih konfesija? Mislim da je tu došlo do međusobnog prožimanja jer se dijelila ista sudbina sveukupnih ekonomskih i drugih odnosa u tom zajedničkom hodu. Drugo, koliko je taj dio svjetske baštine koji je došao u ove naše krajeve sa Jevrejima podgrinjao i doprinomio »specifičnoj« kulturi Jevreja u ovim prostorima?

Da li je umjetnost minijatura i inicijala Hagade bila i dalje u prvom planu? Kakva je bila sudbina ove knjige od dolaska Jevreja u Sarajevu, a posebno u XIX i XX vijeku? Ja sam, neposredno pred smrt Joze Petrovića, napravio sa njim intervju, jer je, na neki način, sudbina Hagade bila vezana i za njegovo postavljenje za direktora Zemaljskog muzeja 1941. godine. Taj sam intervju, objavio zajedno sa

analizom minijatura Hagade u Japanu. U njemu se govori o spasava-
nju ove jedinstvene knjige od Nijemaca kao i o daljoj njenoj sudbini.
Tom prilikom Jozo mi je dao potvrdu koju je bio ostavio u Muzeju
kada je Hagadu sakrio i koju sam predao Jevrejskom muzeju. U
krađu Hagade i pokušaje da se otuđi iz Muzeja bile su svojevreme-
no upletene ti razne strane službe, pa bi se o tome mogao snimiti i
poseban film. No, neovisno od sudbine Hagade, meni se u njenom
prisustvu postavlja i ono ključno pitanje: kakvo svjetlo i kakav uti-
caj imaju ti fascinantni inicijali, zastavice i minijature na jevrejsku
umjetnost uopšte i na sva ona pitanja o značaju, uticajima i razvoju
jevrejske umjetnosti koja se postavljaju u svjetskoj nauci od, da
tako kažem, Solomonovih vremena do danas? Mislim da nas upravo
nedovoljno likovno analizirano slikarstvo sarajevske Hagade spre-
čava da vidimo kakvo svjetlo baca ova umjetnost minijatura sara-
jevske Hagade na tok jevrejske umjetnosti, koji se, s promjenljivom
srećom, odvija vjekovima. Hagada, u opštem kontekstu i ovih pita-
nja, kroz sudbinu jevrejske porodice, koja ju je vjerovatno, u nekoj
bošći, nosila na putu progona od Španije, od Barselone do Sarajeva,
govori uopšte o sudbini jevrejskog naroda kroz istoriju. Ona bi li-
kovnom analizom i opštom povezanošću tokova jevrejske umjetnosti,
vjerovatno, bacila i novo svjetlo na doprinos Jevreja kroz vjekove i
ovoj sredini. Na žalost, ona daje i drugu sliku dolaskom u grad koji
je, vjerovatno, imao neke karakteristike one atmosfere i elemente
onog podneblja u kojem je Hagada i nastala. Od XVI vijeka pa na-
dalje moguće je pratiti kontinuirani razvoj Sarajeva, a uobičajena
slika materijalne kulture ovoga vremena poslije dolaska Jevreja
Sefarda postaje potpunija, raznovrsnija, specifičnija i bogatija. Nas-
taju vremenom značajniji tipično jevrejski spomenici sakralnog i
javnog karaktera, novi oblici i ornamentika na nadgrobnim spome-
nicima, upotrebnim, ukrasnim i sakralnim predmetima, koji izvrsno
dopunjuju onako bogatu raznovrsnost proizvoda esnafa, u kojima
tada rade sve konfesije. Međutim, selekcija na ovom planu vršila
se krajnje obazrivo: dugim nizom decenija, pa i vjekova, uspostavio
se čitav niz cehovskih regulativa koje su osiguravale i štatile veći pro-
dor stranih uticaja, tako da se postupno nova shvatanja gube ili se
jedva naslućuju u bezizražajnim detaljima. Novi stalež trgovaca
sveštenika i cehovska aristokracija gušila se sve više u svojim sitno-
sopstveničkim interesima u vremenu kad je šara ćilima i pazarske
vašarske robe više cijenjena od ljepote minijatura sarajevske Haga-
de, tako da su potkraj XVIII i početkom XIX vijeka poređenja go-
tovo nemoguća, a i paralele u okvirima kulturnih i duhovnih razlika
ovih dvaju sredina. One u kojoj nepoznati umjetnik sarajevske Ha-
gade, vjerovatno, u nekom od dvoraca ili bagataških kuća Barselone
početkom XIV vijeka stvara Hagadu i vremena u Bosni, kada u jed-
noj od jevrejskih sarajevskih kuća ta ista knjiga dolazi u ruke djece
koja se njome igraju, po njoj šaraju i sniču neuke cifre po impresiv-
no ukrašenim listovima od pergamenta, po minijaturama i inicijali-
ma i marginalnim zastavicama. To je ubjedljivi dokaz kulturnog i
duhovnog nivoa porodice Koen koja je kao stara sefardska obitelj
nastanjena u Sarajevu, vjerovatno, sa koljena na koljeno prenosila u
nasljeđe ovu dragocjenu knjigu.

Tako smo došli i do kraja, tj. do pred sam dolazak Austro-Ugarske, kada jedan od tih predaka, Josip Koen, koji očigledno živi u bijedi, nudi na prodaju Hagadu mladom rabinu Moricu Leviju, koji takode nema sredstava da je kupi. Čuvši za ovu knjigu i nezavidnu situaciju u kojoj se nalazi, veliki organizator sakupljanja, proučavanja i čuvanja spomenika kulture u to vrijeme u Bosni, Kosta Herman, zatražio je vezu sa nasljednicima umrlog Josipa Koena i po odobrenju Muzeja iz Beča isplatio neznatnu sumu od 30 do 40 forinti za dragocjenu knjigu, koju su djeca nosila po jevrejskim mahalama. Tako je Hagada otišla u Beč, da bi po osnivanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, na izričito traženje tadašnje uprave muzeja, bila ubrzo vraćena iz Beča u Sarajevo.

No, ovdje se, na ovom skupu, postavlja i jedno pitanje koje su historičari umjetnosti odavno postavili, što se donekle odnosi i na izlaganje drugarice Begić. (O pitanjima u vezi sa Hagadom bavila se i drugarica Miletić). To pitanje glasi: Kako se postaviti i hoćemo li se konačno određenije postaviti prema jevrejskoj baštini u našim uslovima i našoj sredini? Tu je, naravno, u pitanju i sudbina Hagade, koja se sada, nadamo se, drugačije čuva i za vječna vremena nalazi u trezoru Zemaljskog muzeja. S obzirom na to da je Hagada i svjetska kulturna baština, na nama je da uradimo temeljitu likovnu analizu, koja do sada putem komparativnih metoda nije urađena.

Kad govorimo o komparativnim metodama, ja, prije svega, mislim na romansko-gotsku, talijansko-francusku školu minijatura. Možda bi se tada dobio odgovor i na neka druga pitanja koja se nameću u prisustvu ove ideje i današnje rasprave, kao, na primjer, kakva je bila ona sredina gdje je slikarstvo Hagade nastalo i je li produžavanje tradicije iluminiranih jevrejskih rukopisa bilo uvijek u skladu s opštim zakonima vjere i historijskih promjena, kada su se vjerski principi teško dovodili u sklad sa životnom stvarnošću. Poznato je da je u tom sklopu istorijskih zbivanja i promjenljivih ekonomskih i socijalnih uslova religija odigrala prvorazrednu ulogu u razvoju kulturnog i društvenog života jevrejskog naroda. Ali, Mojsijeva zabrana »Ne gradi sebi lika« bila je, ipak, rano ignorisana. Kako nova naučna otkrića (između ostalih, i naših naučnika Vidosave Nedomački i sad Eugena Vrbera »Hrišćanstvo prije Hrista«) pokazuju, u Palestini, Mezopotamiji i nekim drugim područjima Bliskog i Srednjeg istoka, helenizovani Jevreji odstupaju od stroge Mojsijeve zabrane i kroz figuralnu likovnu umjetnost od tada, pa preko nama samo iz naučnih izvora poznatih »bogato ukrašenih hebrejskih biblijskih rukopisa«, koji su postojali i nestali u islamskom svijetu u X vijeku, do Hagade, gdje tako sjajno egzistiraju ljudski likovi, postoji i kod Jevreja bogato razvijena umjetnost minijaturnog slikarstva, ornamentalnog i figuralnog, koja je morala imati i dugu prošlost. U ovim naučnim radovima i novim arheološkim otkrićima aktualno je i tzv. istočno pitanje, koje baca novo svjetlo na prvobitnu hrišćansku umjetnost i uticaj jevrejske umjetnosti na njene početke. Jer, poslije otkrića na teritoriji Palestine, gdje su figuralne predstave u staroj jevrejskoj umjetnosti bile najbrojnije, pa 1932. godine, kada su otkriveni bogati ciklusi fresaka iz III vijeka prije Hrista u Dura Europasu u Me-

zopotamiji, koji ilustruju: petoknjižje, knjigu kraljeva, proroka i knjigu o Jestivi — izmijenila su se u potpunosti ranija shvatanja o porijeklu hrišćanskog zidnog slikarstva pa se danas naučnici pitaju: »Da nisu prvi hrišćani starozavjetne scene u svojoj umjetnosti jednostavno pozajmili iz sinagoga«? Naravno, od tih vremena do slikarstva Hagade postoji vakuum ili, kako bismo mi rekli, »tamni vilajet« srednjeg vijeka. U Hagadi na jedinstven način vaskrsava taj novi svijet li, rekli bismo, novi tok figuralne predstave. I zbog toga smo dužni napraviti suštinski likovnu analizu i u njoj pokazati i dokazati čega je ona odraz, kakvih alternativnih slojeva, koliko je to odraz romansko-gotskih škola koje sam pomenuo, a koliko, eventualno, u njenoj suštini leže uticaji autohtonih stilskih varijanti mozarapskog, mudear stila i drugih stilova? Sam postupak slikarskog toka već sam po sebi dovoljno govori, a sama struktura tog iluminiranog rukopisa je, moglo bi se reći, jedinstvena na svijetu, kao i tog scenskog, sadržajnog i estetsko-likovnog metjea, koji takođe mnogo govori sam za sebe, počev od likovne kreacije koja ilustruje stvaranje svijeta, razdvajanje dana od noći, gdje se emanira istočnjačka dualistička filozofija i gdje se inauguriše, moglo bi se reći, apstraktna situacija, pa se u vezi s tim i upotrebom zlata koje sugerira neku kozmičku relaciju prostora, može postaviti i ono pitanje koje vizantijski pjesnik postavlja slikarima, kada kaže otprilike ovako: Nemojte nam davati ono što zajedno gledamo sa životinjama, dajte nešto od aure neba. Postoji, dakle, u Hagadi i upotreba zlatnih listića, postoje i neki rasteri koji bi mogli biti asocijacija u pozadini na gotske vitraže i postoji jedan čudesan »realizam« u rjepinovskom smislu, kada Josifova braća cijepaju odjeću, kao i u dramatičnom prizoru nošenja kovčega natrag u haran. Tu dolazi do izražaja umjetnikova sposobnost, likovna kultura i shvatanje umjetnosti svoga doba, kao što postoji, rekli bismo, i posebno razvijanje filozofske i estetsko-likovne teze o komplikovanim sukobima idealizma i realizma u zreloj gotici evropskog zapada. Neovisno od toga ko je ove cikluse u Hagadi slikao, hrišćanski ili jevrejski umjetnik, u njima postoji jevrejska atmosfera, a naročito u sceni čitanja Hagade. Ova kompozicija bitno se razlikuje od svih ostalih, kako po simboličnim elementima, crtačkim i kolorističkim efektima, tako i po svečanoj atmosferi, izmijenjenoj pozadini kao živjesnoj perspektivnoj sugestiji prostora interijera, u kojem se raspoređuju likovi i stvari, koje kao da doslovno ilustruju takav jedan svečani prizor u jevrejskoj porodici uoči najvećeg praznika Pashe. Tu je negdje, možda, i onaj kamen medaš stare jevrejske palestinske umjetnosti i ovog slikarstva i njene situacije u Sarajevu. Ta komparativna likovna analiza, uključujući, naravno, i literaturu i njenu analizu: da se vidi ko je sve pisao o Hagadi, koju imam pred sobom, (a vidi se da prave likovne analize u ovom smislu do sada nije ni bilo), prevashodno je naš zadatak.

To je i ono naše preispitivanje iznutra, jer ovaj sastanak na neki način pokazuje i koliko smo u ovom smislu u zakašnjenju, pa i koliko smo sami krivi što su se ova i druga pitanja u vezi s ovom temom nagomilala ili su do sada paušalno rješavana u sklopu nekih

drugih pitanja, a pokazuje i koliko im se u nekim slučajevima površno prilazilo.

Danas je jasno da je nemoguće odgovoriti na ova i druga pitanja (između ostalog, i ovdje postavljena) bez ozbiljnog naučnog istraživanja i komparativnih analiza, naročito kad su u pitanju spomenici svjetskog značaja, kao što je Hagada — koja likovnom ekspresijom svog slikarstva može baciti novo svjetlo na umjetnost španskog juga i sjevera, francuskog i italijanskog slikarstva iluminiranih rukopisa, pa i čitav sijaset ideja vezanih za sve ono što je od dolaska Sefarda nastalo kod nas i o čemu je danas bilo govora. Možda će se i forma i suština jedinstvenih nadgrobnih spomenika na jevrejskom groblju u Sarajevu, natpisi i neki drugi sačuvani sakralni i profani predmeti poslije toga moći dovesti u vezu sa stanjem duha u samoj Hagadi.

1. The first part of the document is a list of names and addresses.

2. The second part of the document is a list of names and addresses.

3. The third part of the document is a list of names and addresses.

4. The fourth part of the document is a list of names and addresses.

5. The fifth part of the document is a list of names and addresses.

6. The sixth part of the document is a list of names and addresses.

7. The seventh part of the document is a list of names and addresses.

8. The eighth part of the document is a list of names and addresses.

9. The ninth part of the document is a list of names and addresses.

10. The tenth part of the document is a list of names and addresses.

O NEKIM LIČNOSTIMA IZ JEVREJSKE KULTURNE ISTORIJE

Eugen Verber

Zahvaljujem se organizatorima ovoga skupa na pozivu. Premda nije uobičajeno da na naučnim simpozijima čovek bude sentimentaln, ja ovde ipak priznajem da sam pomalo osećajno vezan za ovaj grad, zbog nekoliko razloga, pre svega što sam ovde proveo naše herojske godine posleratne obnove, kada smo iz ruševina podizali Bosnu i stvarali novo u Sarajevu. Učestvovao sam svim srcem u našim društvenim i kulturnim aktivnostima, a sve se to lako ne zaboravlja. Ono, međutim, što bih u najkraćem hteo ovde da pomenem jeste nekoliko ličnosti i pojava u kulturnoj istoriji Jevreja Sarajeva, o kojima sam nedavno vršio neka istraživanja, po svom naučnom poslu judaista i hebraista.

Prvo bih rekao neku reč o ovde već spomenutom, po zaslugi, rabi Avrahamu Kaponu (čija unuka, drugarica L. Petrović, sedi među nama). Ovde sada ne želim da govorim o tom modernom svešteniku, kakav je bio A. Kapon, i ne o njemu kao vrsnom hispanologu, znalcu đudezma (ili jevrejsko-španskog jezika), a ne bih hteo ovde da govorim ni o njegovom posebnom doprinosu kulturi, kao osnivaču i glavnom uredniku lista *El-avorada* (na jevrejsko-španskom jeziku *zora*), već o A. Kaponu kao hebraisti, piscu drame koja je objavljena u Sarajevu 1921. godine, na hebrejskom jeziku. Drama se zove *Šivat Cijom — Povratak u Cijon*. Jedan od rijetkih primeraka te knjige čuva se u Narodnoj biblioteci SRBiH. (O tome sam objavio saopštenje na Evropskom kongresu hebraista na Amsterdamskom univerzitetu, 30. 10—2. 11. 1978). Treba znati da je u Sarajevu uoči i neposredno posle prvog svetskog rata bio veoma razgranat društveni i kulturni život Jevreja. Prema podacima iz godišnjaka *La Benevolencije* — potpornog društva Jevreja u Sarajevu, tu je bilo na desetine organizacija, od karitativno-pomoćnih do društava za izrazito verske potrebe, i do *Matat'je*, sa krajnje levog krila radničkog pokreta (čijih se nekoliko nekadašnjih članova i danas ovde nalaze među nama). Bio je u Sarajevu i ogranak *Hašo'ner hacaira*, koji je naprednim vaspitanjem, marksističkom analizom jevrejskog problema doveo do toga da pripadnicima tog omladinskog pokreta nije smetao njihov cionizam, te su se listom odazvali 1941. godine pozivu Partije, i ma gde se nalazili, pošli među prve borce ustanika i NOP. U toj širokoj lepezi društvenih organizacija, od verskih pa do naprednih pokreta, pojavljuje se ličnost kao što je bio »moderni« rabin, pokojni

Avraham A. Kapon, koji je, između ostalog, napisao i tu naivnu dramu — ne verujem da je bila ikada izvedena — koja je veoma značajna kao kulturna pojava, za istraživače hebrejskog jezika i kulturne baštine Jevreja u BiH. O toj knjizi, koja se čuva u sarajevskoj Narodnoj biblioteci, treba još pisati i reći koju.

Hteo bih da pomenem još jednog čoveka, koji zaslužuje da uvek bude upisan zlatnim slovima u spisak kulturnih poslenika koje je Sarajevo dalo. Da kažem nešto o doktoru Kalmiju Baruhu, koji je umro na nekoliko dana pre oslobođenja logora smrti u Buchenvaldu, 1945. godine. Bio je veoma velika ličnost, širokog obrazovanja, društveni radnik naprednih shvatanja, dobar poznavalac španskog jezika i kulture, ali i jedan od pionira naučnog istraživanja ladino jezika, odnosno dodeo-španjola ili dodezma (već nekoliko se godina u naučnom svetu vodi diskusija o pravom nazivu tog jezika Sefarada). Ono što se manje zna o njemu, jeste to da je dr Kalmi Baruh bio dobar znalac hebrejskog jezika a i jedan od osnivača i dugogodišnji direktor jedinstvene pojave u ovom gradu mnogih naroda i narodnosti, škole koja se nazivala *Safa verura* — Čist jezik (po naučnoj transkripciji poznatoj kao *Safa berura*), a u kojoj se učio hebrejski jezik na tada savremenim načelima poučavanja. U tadašnjoj sarajevskoj jevrejskoj štampi, u listovima *Židovska svijest* i *Jevrejski glas* sačuvani su njegovi govori, održani na raznim manifestacijama te škole, koju je go-dinama, zajedno sa učiteljima, profesorima hebrejskog jezika vo-dio. Ovde bih želeo da istaknem samo jednu činjenicu. Škola *Safa verura* je delovala od početka dvadesetih godina. Preživeli učenici te škole su danas u svetu priznati i poznati po svojoj sjajnoj dik-ciji hebrejskog jezika, a ima ih danas i među naučnicima ili su rabini (kao što je današnji rabin Jugoslavije Cadik Danom. Saraj-lija, ili profesor dr Solomon Gaon, Travničanin, do nedavno vr-hovni sefardski rabin Engleske i Britanskog komonvelta. A, evo, ovde sedi još jedan učenik te škole, prof. I. Papo. Svi su oni u toj sarajevskoj školi dobili znanja hebrejskog jezika, sa posebnim naglaskom na sjajnu dikciju koja danas služi kao uzor i za sni-manje za naučne potrebe. Ali, ja nisam želeo ovde da govorim o školi *Safa verura* zbog tih kvaliteta, već o nečemu što sam shvatio tokom istraživanja o toj školi. Naime, u toj školi, koja je bila simbol posebnosti time što je izučavala nacionalni jezik Jevreja, u vreme međusobnih svađa i sukoba u jevrejskoj zajednici Sara-jeva, kada su se tokom klasnog i idejnog raslojavanja sukobljavali Sefardi i Aškenazi, cionisti i komunisti, cionisti i građanski libe-rali, pod rukovodstvom Kalmija Baruha, provejavao duh divne ideje o bratstvu i trpeljivosti među sinovima jednog naroda, ali i sa sinovima svih naroda sa kojima su živeli. Na priredbama, a sačuvane su plakate i javni oglasi, učenici škole, Sefardi i Aš-kenazi zajedno su nastupali, zajedno su, znači, i učili i vaspitavali se u ideji bratstva među ljudima...

Ovo bi bio moj skromni doprinos ovoj uvodnoj raspravi u projekat, koji će biti, sigurno, ozbiljan i značajan, i u kojem ću biti spreman da učestvujem po svojim mogućnostima, ako to bude potrebno.

Drugarica Berberijan je spomenula kako Jevreji nisu imali pozorišta zbog poštovanja zabrane »... ne gradi sebi lika rezana...« i o tom bih želeo nešto da kažem. Ne bi trebalo sve podvesti pod objašnjenje o toj zabrani iz deset »božjih zapovesti«. Naime, odbojnost Jevreja prema teatru počinje u vreme helenizma, tog velikog idejno-političkog strujanja, koje je pored pozitivnih posledica, imalo i težnju, naročito pod dinastijom Seleukovića, za ujednačavanjem, čak i po cenu uništavanja posebnih narodnosnih kultura. Jevreji su veoma davno počeli da svim silama brane svoje samosvojnosti, a pošto je *théatron* bio izraz i nosilac helenističkih ideja, oni su ga takvim i smatrali, odbijali ga kao ideologiju neprijatelja, jedno vreme i okupatora. O tom stavu se može dosta pročitati u jevrejskoj talmudskoj literaturi toga vremena. Zna se, na primer, za velikog učenjaka Reš Lakiša, o kojem se priča da je bio izuzetno visokog rasta, lepo razvijen, snažan i da je u mladosti bio gladijator, da se borio u grčkim i rimskim arenama. Kada je postao svestan, kako o njemu kazuje zapis, svih pogubnosti »grčke mudrosti« i *théatrona*, obratio se, dakle vratio veri i idejama svog naroda. Priča govori za sebe. Grčki *théatron* — zio; svoja ideologija — dobro. Zanimljiv je semantički razvoj imenice *lec* u hebrejskom jeziku. U početku je ono značilo glupak, lakomisleni čovek. Kasnije je dobila i značenje: zlog čoveka, opakog. Čak je u pučkim pričama tako nazvana vrsta zloduha. A u daljem razvoju tom je imenicom nazivan podrugljivac, podsmevač, zatim je to bio onaj glumac u pozorištu, koji je zasmeyavao narod, i konačno je tom imenicom i njenom izvedenicom (*lecon* ili *lecan*), nazivan klov i komičar iz srednjovekovnih i kasnijih pozorišnih komada. Već od prvih smisaonih obrata te imenice vidi se sa kolikim su prezrenjem Jevreji gledali na pozorište i na zasmeyavanje i podsmeš. Antihelenizam, kao izraz odbrane samosvojnosti, zatim verski pijetizam, sa obrazloženjem da to zahteva žalost za izgubljenom domovinom i razorenim svetištem (koji je dovodio i do pojava sekti koje su se odricale svih životnih zadovoljstava, čak i sinagogalne pesme i muzike) u osnovi su prastarog jevrejskog otpora prema pozorištu.

I dozvolite da kažem još jednu sitnicu o uzajamnom prožimanju kultura Jevreja sa kulturama naroda među kojima su živeli, o kojem je maločas govorio i dr Mehmedović. Otpor Jevreja prema pozorištu je vladao od tih vremena o kojima smo govorili, pa sve do onoga časa dok je talmudska učenost, koja je propisivala sve u životu, od ustajanja do spavanja, uključujući sve fiziološke radnje, od hranjenja do plodenja, imala snagu obaveznog i jedinog zakonodavnog propisa. Onoga časa, kada su u buržoaskoj Evropi počeli dobijati neke slobode gro Javreja je već labavije shvatao talmudske propise. Tokom proslava praznika *Purim* (u slavu oslobođenja od opasnosti istrebljenja u Perziji; zasnovana na biblijskoj knjizi o Esteri — priča nije istorijski dokazana, smatra se literaturom koja je pobuđivala na otpor prema zavojevačima), u zimске večeri, po kućama, kada je čak bilo dozvoljeno i trošenje alkoholnog pića i kartanje, pod uticajem okoline i karnevalskih običaja, iz pevanja pesama o propasti zlotvora i u slavu kraljice Ester, razvile

su se prve igre koje se mogu smatrati začetkom jevrejskog pozorišta. Mladići bi se okupljali i odlazili od kuće do kuće i igrali komade sa pričom iz biblijskog svitka o Esteri, na mesnom govornom jeziku (nemačkom, italijanskom, a najviše na jidišu) — ti su komadi vremenom nazvani *purim-špil* — purimska igra. Pošto u Bosni nema u to vreme primera za karnevalske proslave a naročito u Sarajevu, to sefardski Jevreji (uključujući i ostale iz zemalja sa muslimanskim zakonodavstvom) nužno nisu kod sebe mogli da razviju ni *purim-špil* a ni drugi neki oblik ili zametak pozorišne igre. Tek je dolaskom aškenaskih Jevreja u BiH počelo razvijanje nekih oblika jevrejskog pozorišnog života.

ZA SISTEMATSKO PROUČAVANJE JEVREJSKE BAŠTINE

Lavoslav Kadelberg

Želio bih da dam samo jednu kratku informaciju. Prije svega, u uvodu da kažem da se pridružujem ocjeni koju je dao drug Nijaz Dizdarević o karakteru, statusu i funkciji jevrejske zajednice u Jugoslaviji, prije svega u pogledu njenog dejstva koje je u istorijskom razvoju i procesu postalo sekularno više nego vjersko, iako ima nekih elemenata i vjerskog karaktera.

S druge strane, želio bih da kažem da Savez jevrejskih opština i Jevrejski istorijski muzej u Beogradu ponešto rade na prikupljanju građe koja će poslužiti naučnim radnicima i istraživačima za daljnji rad na dopuni i kompletiranju svega onoga što može da posluži kao osnov za izučavanje i donošenje zaključaka o društveno-istorijskom, kulturnom, naučnom, književnom, umjetničkom, jezičkom i drugom učešću Jevreja BiH u istorijskom razvoju i njihovom doprinosu koji su dali za bosanskohercegovački razvoj.

U našim almanasima u zbornicima Jevrejskog istorijskog muzeja, u arhivskoj građi i u zbirkama folklora u Jevrejskom istorijskom muzeju imamo ogromnu količinu materijala koja može da posluži za dalje izučavanje i za donošenje pravih ocjena o svemu onome na čemu Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog studentskog centra CK SKBiH upravo sada počinje da radi, jer ja ovo smatram početkom toga rada.

Morao bih da kažem da od prije dvije i po godine radimo na jednoj anketi koja će takođe dati dragocjene podatke za proučavanje. To je anketa »Moja porodica«, u kojoj pojedinci govore o svim tradicionalnim aspektima koji su u pojedinim porodicama i u pojedinim sredinama imali značaja za dalji razvoj.

Pripremamo iz najbliže prošlosti, koja je ovdje predmet razgovora, treću svesku tzv. sefardike«. Drug Romano je, između ostalog, govorio o uzajamnom uticaju izvjesnih lingvističkih i folklornih elemenata kada je u pitanju predanje, pa moram da kažem da smo mi 1968. godine izdali prve poslovice i izreke sefardskih Jevreja BiH kao jednu knjigu i poslije toga poslovice i izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije. Objavili smo reprint jedne studije, doktorske teze dr Morica Levija »Sefardi u Bosni«, zatim smo dali, u katalogu »Jezik, pismo i knjige Jevreja u Jugoslaviji«, podatke i o nekim elementima koji se odnose na BiH. Pripremamo treću i četvrtu svesku te tzv. »sefardike«. To će biti nadimci koji su posebna karakteristika Jevreja Sarajeva, a i sefardskih Jevreja BiH,

kao i nekih dokumenata koje čuva Jevrejska opština u Sarajevu. To su statuti stari 300 godina, koji imaju svoju veliku istorijsku vrijednost, uz dalji trud da dođemo do onog Pinkasa, o kome je bilo riječi u uvodnom izlaganju druga Dizdarevića.

Pored toga, moram da kažem da održavamo vrlo česte kontakte sa institutima koji rade na istraživanju naročito jezičkog blaga.

»Arijas Montano« je u Madridu centar koji se ozbiljno bavi tim i kod njih ima dosta materijala koji zajedno sa nama, odnosno samostalno, prikupljaju.

Neće biti potpuna slika svega onoga što prikupljamo i radimo ako ne kažem da u »Jevrejskom pregledu«, časopisu koji izdaje Savez jevrejskih opština Jugoslavije — između ostalog, naročito u rubrikama Sjećanja i Portreti — dajemo mnogo materijala, zahvaljujući našim saradnicima iz BiH, o doprinosu Jevreja u raznim periodima i njihovoj saradnji sa ostalim narodima i narodnostima u BiH.

To je samo kratak pogled na sve ono što jevrejska zajednica u Jugoslaviji kao cjelina pokušava da učini da se istorijski podaci iz bogate baštine prikupe i stave na raspolaganje naučnicima da bi mogli da dokumentovanim informacijama dođu do pravilnih zaključaka. Vjerujem da ćemo našim zbirkama folklora, vezanih tkanih predmeta, romansi itd. moći da pomognemo rad Instituta i svih ostalih ustanova koje se bave stvaralaštvom Jevreja u BiH i njihovim doprinosom razvoju kulture.

Nama je posebno drago, i počašćeni smo, što smo pozvani na ovaj razgovor. Za početak, da ne bi donosili cijelu biblioteku, mi ćemo na ovom sastanku Institutu predati bar ove prve četiri sveške, s tim što se obavezujemo da ćemo cjelokupni materijal koji smo do sada prikupili staviti na raspolaganje za dalja izučavanja Institutu u Sarajevu.

KULTUROLOŠKI PRIKAZ OBREDNIH SEFARDSKIH NAPJEVA U BOSNI

Ankica Petrović

U okviru kulturnog razvoja Jevreja podrazumijeva se i muzički izraz, kojem je do sada kod nas posvećeno veoma malo pažnje u odnosu na izraženije naučno interesovanje u drugim sferama jevrejske kulture kod nas. Zbog dosadašnjeg neodgovarajućeg interesovanja za muziku Jevreja, kao i zbog činjenice da je ona gotovo izgubila svoje funkcije i nestala iz žive upotrebe u Jugoslaviji, nakon stradanja Jevreja za vrijeme drugog svjetskog rata, danas se nameće kao hitan zadatak rad na istraživanju jevrejskog tradicionalnog muzičkog izraza u Jugoslaviji, kako religijsko-obrednog, tako i svjetovnog. Time bi se upotpunio uvid u kompleksnu muzičku kulturu naroda i narodnosti na tlu Jugoslavije.

Prisustvo sefardskih Jevreja u Bosni i Hercegovini u prošlosti vezano je uglavnom za Sarajevo. Njihov dolazak u ovaj grad kao upravno-administrativni i trgovački centar krajnje zapadne provincije Otomanske imperije, kao i organizovanje jevrejske zajednice i duhovno-religijskog života, datira od druge polovine šesnaestog vijeka.

Kako je poznato, govorili su *ladino* ili *judeo-espanjol* jezikom, ali njegovom istočnom varijantom. Osim *ladinom*, odrasli muški članovi sefardske zajednice u Sarajevu, kao i u svim drugim jevrejskim zajednicama, služili su se još hebrejskim jezikom prilikom izvođenja sinagogalnih i kućnih religijskih obreda, kao i pri pisanju vjerskih komentara, ako se radilo o obrazovanijim članovima zajednice. Tekstovi svjetovnog sadržaja, te zapisi romansi ili nekih himni od općeg značaja, bili su pisani na *ladino* jeziku, ali hebrejskim pismom. U ovoj sredini Sefardi su se počeli služiti srpskohrvatskim jezikom tek poslije austrougarske aneksije, kada je došlo do veće društvene i kulturne asimilacije ove etničko-religijske grupe sa sjedilačkim stanovništvom. Ali, kao i ranije, tako ni u tim novim historijsko-društvenim okolnostima, srpskohrvatski jezik nikad nije niti djelimično uveden u jevrejske obrede u Bosni, te se na njemu nisu izvodili ni obredni napjevi, bilo liturgijski ili paraliturgijski. Ovo je bilo suprotno praksi izvođenja nekih sefardskih obrednih pjesama u susjednim zemljama — Bugarskoj i Grčkoj gdje su se, prema navođenju bugarskog etnomuzikologa Nikolaja Kaufmana, pashalne himne mogle izvoditi i na jezicima autohtonog stanovništva, na grčkom ili bugarskom (Sofija 1967).

Život sefardskih Jevreja u uslovima kakvi su im za vrijeme otomanske vladavine pruženi u Bosni, tj. u Sarajevu, omogućio im je nesmetano odvijanje religijskih obreda u hramovima, kućama i kvartovima. To je podrazumijevalo održavanje tradicionalnih vjerskih običaja i uz to izvođenje brojnih obrednih napjeva, kojim su ih pratili — liturgijskih i paraliturgijskih. Naime, muzički oblici, uglavnom vokalni, obavezno su ispunjavali jevrejske obrade godišnjeg ciklusa, u hramovima i u kućnim sredinama, kao i životnog ciklusa, koji su se odvijali u kućama.

Muzika kao jedan od najvažnijih faktora jevrejskog religijskog izraza došla je u Bosni pod neminovan proces akulturacije. Tu je na muzički izraz »bosanskih« sefardskih Jevreja izvršen izvjestan utjecaj sredine, u kojoj je u turskom periodu muslimanski živalj davao dominirajuće društveno i kulturno obilježje. Navedeni utjecaj je čak bio intenzivnije odražen na muzički izraz Sefarda, nego na muziku sjedilačkog kršćanskog stanovništva, pogotovo kada je riječ o oblicima njihovih religijsko-obrednih napjeva. Za ovaj fenomen tumačenje možemo naći u činjenici da je jevrejska muzika još u svom korijenu orijentalnog karaktera, da je svoju nadogradnju u Španiji i Portugalu bazirala na elementima arapsko-islamskog muzičkog izraza, te da su se »bosanski Sefardi« na putu ka svom novom utočištu nakon progona sa Iberijskog poluostrva, 1492. zadržali više decenije na sjevernoafričkom arapskom području ili u centralnim i perifernim predjelima Otomanskog carstva, dakle tamo gdje je dominirala orijentalno-islamska muzička kultura. Konačno i zvanični stav jevrejske religije podrazumijevao je mogućnosti prilagođavanja duhovnih ekspresija kulturnim prilikama sredine gdje se Jevreji nađu radi očuvanja i kontinuiteta njihovog religijskog i etničkog integriteta. Na takav stav upućuje sljedeće učenje iz *Talmuda*: »Sve neka je po mjesnom običaju« (Bava mecia 83/a).

To znači da do izvjesnih promjena u muzičkom izrazu Sefarda u Bosni, kao i u ostalim provincijama Otomanskog carstva, nije došlo kao rezultat kulturne presije od strane vladajućeg društvenog staleža, nego kao manje ili više svjesno preuzimanje pojedinih muzičkih elemenata, koji su im već bili bliski i kao njihovo transformiranje u postojećim vlastitim muzičkim oblicima sakralne ili svjetovne muzike.

Mada su Sefardi u Bosni — Sarajevu u društvenom i kulturnom pogledu sve do kraja turske okupacije živjeli kao zatvorena etnička i religijska zajednica, oblici pjevanja gradske muslimanske sredine dopirali su do njih neposredno — bilo svakodnevnim slušanjem obrazaca islamskih molitava, ili pak lokalnih svjetovnih napjeva.

Prodiranje elemenata bosanskohercegovačke muslimanske muzičke prakse u oblike sefardskih napjeva u Bosni — kako religijskog, tako i svjetovnog repertoara — nije se uvijek odvijalo jednakim intenzitetom, niti su ti elementi morali biti obavezno

zastupljeni. Također, pojedini oblici molitava mogli su u muzičkom pogledu biti izvođeni na više načina, ali samo pojedini su bili tretirani kao bosanski obrasci, *mekami*¹⁾). Usmeni podaci ukazuju da su postojale izvjesne razlike u načinima pjevanja u sarajevskoj sefardskoj zajednici i u načinima pjevanja u unutrašnjosti, kao npr. u Travniku i Višegradu.

Ostali oblici su se pojavljivali kao rezultat nanosa prepoznatljivih kulturnih utjecaja u različitim historijskim i društvenim periodima. Oni su također rezultat kreativno-umjetničkog udjela raznih generacija i nadarenih pojedinaca, koji su mijenjali napjeve shodno svom ukusu, sposobnostima i kulturnim prilikama. Osim toga, mogućnost pojedinih *hazanima* (kantora) ili drugih pojedinaca da interpretiraju jedan oblik molitve ili himne na više načina smatralo se visokim individualnim umjetničkim kvalitetom i širokim poznavanjem tuđih varijanti. Međutim, *kahal* (kongregacija) je najradije prihvatao one oblike koji su bili izvođeni lokalnim idiomima. Time se omogućavalo uspostavljanje prisnijeg odnosa vjernika prema oblicima molitava i himni za vrijeme sinagogačnih ili kućnih obreda, te olakšavalo učešće *kahala* u izvođenju zbornih i responzorijskih oblika.

Međutim, postoje izvjesne indikacije da su pojedini sefardski obredni napjevi direktno utjecali na melodijsko, ritmičko i formalno oblikovanje narodnih pjesama autohtone gradske sredine. Do ovoga je moglo doći samo pod izmijenjenim historijskim, društvenim i kulturnim okolnostima, tj. poslije austrougarske aneksije, kada nastupaju nešto povoljniji uslovi za društvenu i kulturnu afirmaciju sefardskog stanovništva i za ravnopravnije učestvovanje pri stapanju sa kulturom pripadnika drugih narodnosti sa tla Bosne i Hercegovine.

Uprkos svim, ranije navedenim tolerancijama raznovrsnih interpretacija, na koje nas upućuju etnografski podaci, kao i inostrana literatura o jevrejskoj muzici, čini se logičnim zaključiti da je u prošlosti sefardski muzički izraz u Bosni, a posebno u Sarajevu, bio više jedinstven, jer su i društveno-ekonomski uslovi življenja svih pripadnika sefardske zajednice bili gotovo identični. Tek nakon austrougarske okupacije dolazi do izraženog raslojavanja ove etničko-religijske grupe u društvenom i ekonomskom smislu. To dovodi i do različitih kulturnih niveliranja. S jedne strane nailaze se siromašniji i stariji pripadnici, kojima je tradicionalni

¹⁾ *Maquam* (plural *maqamat*) — arapska riječ sa značenjem 'mjesto' U *The new Grove Dictionary of Music and Musicians* (1980) *maqam* se objašnjava kao »stupanj u ljestvici« ili kao »modalna suština«. Kada Muslimani i Sefardi iz Bosne i Hercegovine koriste termin *mekam*, pod tim također podrazumjevaju »modalnu suštinu«, tj. sveukupnost stilskih muzičkih odlika — koje se odnose na tonske odnose, melizme, ritam, način oblikovanja muzičkih fraza (osobito završnih formula), te na dinamiku, tembr, tempo i kvalitet pjevanog glasa. Mada oni razlikuju svoje »bosanske« ili »sarajevske« *mekame u odnosu na tuđe* (istočnjačke), oni nemaju osvijetljene spoznaje o različitim *mekamima* u tolikoj mjeri da bi svaki pojedinačno imenovali i definisali, kao što je to slučaj u arapskoj, turskoj i perzijskoj muzičkoj kulturi.

izraz pjevanja po lokalnim obrascima, tj. po »bosanskim meka-
mima«, bio jedino poznat, te su ga konzervativno čuvali, a s druge
strane bili su viši društveni slojevi bogatih trgovaca i intelektual-
ne elite, koji su počeli da slijede u religijskom smislu novije je-
vrejske reformističke obredne i ekspresivne tendencije, kao i opće
kulturno-estetske ideale evropskih sfera života dvadesetog vijeka

Ham Avram Kapon (1853—1930) bio je prvi u Bosni koji je
počeo da sprovodi reformu jevrejskih liturgijskih obreda u pe-
riodu od 1900. do 1920, uvodeći u izvjesnoj mjeri promjene u di-
jelovima službi i načinima izvođenja molitava i njihovih muzič-
kih interpretacija. Mada je taj vid Kaponove djelatnosti bio ov-
dje tretiran kao usamljen, te je nailazio na jake otpore, ovaj učeni
rabin uspio je da uvede neke, za tu sefardsku sredinu revolucio-
name, novine. Organizovao je subotom službu za jevrejske uče-
nice, bez obaveznog *minjana* — kvoruma zasnovanog na prisu-
stvu određenog broja muških članova zajednice³). Ham Kapon je
uveo u navedenu službu hor djevojaka za interpretaciju sinago-
galnih napjeva, pri čemu su one pjevale višeglasno, a ne po tra-
dicionalnom uzorku jednoglasno.

I u okviru djelatnosti pjevačkog društva sefardskih Jevreja
»Lira« (od 1901. do 1941) njegovano je izvođenje tradicionalnih
sefardskih pjesama, kako svjetovnih — romansi, tako i obrednih —
— sinagogalnih, pored oblika općeg jugoslovenskog karaktera. Ti
obredni napjevi, polifono obrađeni za mješoviti hor, povremeno
su izvođeni u novom hramu za vrijeme vjerskih praznika i su-
botom.

Hazan Isak Kalmi Altarac (1890—1941), rodom iz Sarajeva a
teološki i muzički obrazovan u Beču, bio je najzaskušnija osoba za
kreiranje novijeg sinagogalnog pjevanja u Sarajevu. On je u pe-
riodu od 1930. do 1941. uveo u veliki sefardski hram nove napjeve,
bazirane na tradicionalnim religijskim tekstovima, koje je sam
komponovao i harmonizirao. Uz njega lično, kao školovanog pje-
vača u evropskom duhu, nastupao je i dobro uvježbani višeglasni
hor dječaka. Nastupi kantora Altaraca sa horom dječaka subotom
i za vrijeme praznika predstavljali su iznad svega svojevrsne
umjetničke doživljaje među prisutnim vjernicima.

Š ovakvim presjekom situacije u provođenju muzičkih dije-
lova sefardskih religijskih obreda četrdesetih godina ovog vijeka
završen je intenzivan viševjekovni duhovno-religijski život Se-
farda na tlu Bosne i Hercegovine, u okviru kojeg je njegovan oso-
ben muzički izraz. Današnje generacije su ostale uskraćene da ga
u živoj praksi upoznaju, kao i da shvate njegov značaj i vrijed-
nost u našoj sveukupnoj kulturnoj baštini. Tim prije nameće nam
se ranije navedeni zadatak da proučavanju ovog vida sefardske
duhovne kulture pristupimo što prije, organizovano i sa dostoj-
nom pažnjom.

³) Najmanje deset odraslih muških članova jevrejske zajednice mo-
že da sačinjava *minjan*.

Bibliografija:

- Gerson-Kiwi, E. 1961., »Religious chant — a Pan-Asiatic conception of music«, *Journal of the International Folk Music Council*, Vol. 13., London, 64—67.
- Ide'sohn A. Z., 1929., *Jewish Music in its Historical Development* New York.
- Kamhi, S., 1966., »Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada«, *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 105—122.
- Kaufman, N., 1967., »Muzikalniot folklor na spanolskite Evrei v Bulgaria«, *Bulletin de l'Institut de musique*, Livre XII, Académie Bulgare des sciences, 231—267.
- Levi, M., 1969., *Sefardi u Bosni*, Beograd.
- Pinto, A., 1966., »Jevrejska društva u Sarajevu«, *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 173—188.
- Suliteanu, Gh., 1978., »Situation de la musique populaire et de la liturgie synagogale chez les Juifs Sefhardes de Bucarest«, *The Sepharadi and Oriental Jewish Heritage*, The first International Congress on the Sepharadi and Oriental Jewry Jerusalem, 421—488.
- Werner, E., 1959., *The Sacred Bridge*, London — New York.

ULOGA ŽENE U OČUVANJU SEFARDSKE MUZIČKE TRADICIJE U BOSNI

Aleksandra Wagner

Istraživanja koja se bave rekonstrukcijom duhovnog kompleksa kakav je kultura već i svojim najopćenitijim naslovima — a da i ne govorimo o njihovim pojedinim aspektima — nameću mnoge probleme. Problem naučne metodologije u oblasti etnomuzikologije (naročito ako se ta riječ shvati kao složenica čiji sastavni dijelovi misu u uzajamnoj organskoj vezi) postavlja se, naravno, kao jedan od njih. Prikupljanje i fiksiranje nekad izuzetno bogate folklorne predaje u trenutku kada ona više ne živi autentičnim životom svoje društvene grupe — u prvom redu stoga što ni sama grupa koja je nosi kao nasljeđe ne može održati uvjete za to — zapravo je rad sa ljudskim sjećanjem koje sve više zaboravlja svoju upotrebu.

Sefardska tradicija u Bosni i na području čitavog Balkana, kao karika u lancu susreta ljudi i njihovih kultura, jedna je od najmanje ispitanih etničkih tradicija na našem tlu. Njena vrijednost, bogatstvo, i gotovo nevjerovatno vrijeme njenog održanja — sasvim sigurno predstavljaju dovoljan imperativ za bilježenje posljednjih trenutaka i ljudi koji dijelove te tradicije nose kao svoje iskustvo.

Naziv Sefardi, španski Jevreji ili Španjoli — kako su ih zvali u našoj zemlji još do pred drugi svjetski rat, dobili su po mjestu na kojem su doživjeli svoj zlatni vijek kulture i nauke: naime, na hebrejskom jeziku Španija se od ranog srednjeg vijeka zvala S'farad. Kada je kraljevski katolički par — los reyes catolicos — Ferdinand i Izabela, u ime Inkvizicije 1492. izdao dekret o izgnanstvu Jevreja iz Španije, oni su se zaputili jednim od dva glavna pravca migracije sa Iberskog poluotoka.

Dio ih je pošao na sjever i sjeverozapad Evrope, gdje su u Francuskoj, Holandiji, današnjoj Velikoj Britaniji, a dijelom i u sjevernoj Italiji, živjeli životom različitim od života tzv. aškenaskih Jevreja (Aškenaz, hebr. — Njemačka). Održavajući porodične i poslovne veze sa tzv. Maranima (hebr.: anusim — prisilno pokršteni Jevreji koji su i dalje tajno održavali svoju vjeru i običaje kojima su se prvom prilikom vraćali), ti Sefardi su se u jezičkom pogledu vezivali za razvojni put španskog jezika. Čuvajući vlastitu vjersku predaju, oni su se više otvarali prema kulturi zemalja u kojima su se nastanili: španjolski jezik, ako su se njime koristili, bio je suvremeni — književni: u vjerskim raspra-

vama i teološkim naučnim radovima služili su se hebrejskom pisanom i govornom riječju, a u javnom i svjetonaučnom životu latinskim, ili jezikom zemlje u kojoj su našli pribježište.

Drugi pravac migracije išao je zemljama sjeverne Afrike i morskim putem preko južne Italije ka Otomanskom carstvu, u kojem su našli na blagonaklon stav sultana Bajazita i njegovih nasljednika. Tako je otvoreno novo poglavlje u historiji jednog naroda koji je gotovo četiri stoljeća čuvao živu tradiciju jezika i ostalog kulturnog blaga svoje nekadašnje domovine. Taj gotovo nevjerovatan podatak o održanju kulture tako daleko od zemlje u kojoj je ona prvobitno nastala, zapravo i nije teško objasniti iz perspektive mjesta koje su Jevreji zauzimali u Španiji u doba prije izгона.

Naime, sretni spoj sa maorskom, a zatim i španskom kulturom, dolazi do vrhunca u XIII stoljeću, koje se smatra zlatnim vijekom jevrejske kulturne historije u galutu uopće. Snaga tada stvorenog duhovnog života učinila ih je apsolutno superiornima u odnosu na jevrejske zajednice zatečene u gradovima prostranog turskog carstva. Obud je bilo moguće ono što se inače ne dešava ni lako ni često, tj. da došljaci nametnu starosjediocima jezik i kulturu, i u relativno kratkom roku ih španjoliziraju, tvoreći tako s njima posebnu religiozno-etničku grupu sefardskih Jevreja.

Stjecajem okolnosti, poslije nešto više od jednog vijeka došlo je do čudne regresivne evolucije. Nasurpot brać na sjeveru Evrope, Sefardi su se na prostorima Sredozemlja i na Balkanu zatvorili u svoje zajednice. Njihove su autonomne općine imale vjerske, prosvjetne i sudske funkcije, ali i posebno naglašen predstavnčki karakter. S vanjskim svijetom dolazili su u dodir tek koliko je to posao iziskivao. Jezik sredine vrlo su malo poznavali: među sobom govorili su narječjima koja su donijeli iz raznih krajeva Španije i Portugala. Iz tih se narječja razvio poseban jezički fenomen judeo-español, đudezmo ili ladino. Izraz ladino potječe od glagola »enladinar«, što znači »prevesti na španjolski«, a svome jeziku su ga dali sami Sefardi kako bi ga razlikovali od hebrejskog. Nastao na osnovama nekoliko narječja pretklasičnog — anteclasico, on nije imao doticaja sa razvojem jezika na Iberskom poluotoku, već je iznenađujuće konzerviran. Vremenom je dobio nešto hebrejskih riječi za izražavanje novih pojmova za koje nisu postojali izrazi u starom jeziku: u istočnom ladinu (Carigrad, Smirna, Rodos) i zapadnom (Solun, Bosna, Srbija, Makedonija, Rumunija), pojavile su se riječi turskog, grčkog, srpskohrvatskog i drugih jezika. Zanimljiv je utjecaj koji su, u pogledu francuskog jezika, izvršile škole Alliance Israelite Universelle. No i u slučajevima kada se primala strana riječ, ona je u tvorbi i obliku dobivala romanski, španjolski značaj i odlike.

Kada su u pitanju Jevreji u Bosni i Hercegovini, treba reći da je upravo zatvorenost islamskog svijeta, i s time povezana ograničenost prava koja su imale druge vjerske zajednice, omogućila očuvanje jezika i običaja, ali i poseban oblik konzervativizma i ortodoksije. U zemljama turskog carstva Jevreji nisu bili osuđeni na život u getu. Čak i čuvena Siavuš-pašina दौरа, po riječima

Morica Levija, nastala je »samo iz najboljih osjećaja Sijavuš-paše prema Židovima.« (6: str. 14) Samim tim, grupiranje Jevreja bilo je rezultat njihovog koncentriranja oko sinagoga, ili neke prostorije u kojoj bi se obavljalo učenje i tumačenje svetih knjiga, kao i bogoslužjenje. Time je bila zadovoljena talmudska razrada biblijskog propisa »neka niko ne izlazi iz svoga mjesta sedmoga dana (Izlazak 16,29), u kojem je imenica *mjesto* objašnjena u smislu naselje, grad. Uz dopušteno kretanje subotom unutar svoga naselja, bilo je dopušteno još i kretanje unutar pojasa širokog 2.000 lakata oko cijelog grada.« (10: str. 51)

Dok su u klimi takve jevrejske zatvorenosti i turske pasivne tolerancije postojali svi uvjeti da se konzervira, sačuva od propadanja — ali i ne razvija dalje, ne samo jezik no i sva kulturna baština koju su Jevreji donijeli sobom iz Španije, doba austro-ugarske uprave donijelo je promjene tipične za svako društvo otvorenijeg tipa. Sefardi, (koji su do tada teško razumijevali i srpsko-hrvatski i turski (čemu je jedan od uzroka bilo i nepostojanje laičkih škola u kojima bi se sticalo opće obrazovanje i učio jezik zemlje i administracije), bili su prinudeni, kao uostalom i druge jezičke grupe, da počnu proces prilagođavanja zemlji u kojoj žive. Time se, naravno, srušio onaj jedinstveni oblik njihovog života, a nepostojanje veze sa pradomovinom prvi put se pokazalo kao odlučujuće za gubitak autentičnosti kulturnog nasljeđa.

Princip izolacije i samoočuvanja koji su Jevreji sami odabrali, morao je ostaviti traga na kompletnoj slici njihovog socijalnog života. Okrenut uglavnom međusobnim kontaktima i neophodnim poslovnim vezama sa inovjercima — goyim, muški dio jevrejske populacije u islamskoj sredini, kretao se između izvora za egzistenciju i potvrđivanja svog nacionalno-vjersko-kulturnog identiteta.

Promatran na taj način, život zajednice je, s obzirom na polnu diferenciju, bio potpuno različit za muškarce i žene. Jevrejske žene se sve do ovog stoljeća — a i tada je to bila stvar individualnog stava — nisu uključivale u javni život, bilo da je riječ o radu van kuće, ili o javnoj liturgijskoj praksi. Bez obzira na to što joj je pristup u hram bio dozvoljen, ona, shodno univerzalnim propisima religije, nije bila dio ninan-a, što je izraz za neophodan broj obredno punoljetnih muškaraca (10) koji mora biti prisutan da bi se mogla obavljati molitva u sinagogi. U slučajevima kada su pratile obred, žene su od muškaraca bile odijeljene posebnom pregradom ili galerijom, a najčešće im je bila namijenjena posebna odaja.

Ilustrativnost ovih podataka nameće zaključak da se u takvom obliku socijalne, odnosno polne hijerarhije, uloga žene ispoljavala i dobivala svoj puni značaj tek u porodičnom krugu. Ako se uzme u obzir uloga porodice kao najmanje socijalne jedinice koja može komunicirati duhovno iskustvo, onda je jasno da je žena — kao njen unutarnji stub majke i čuvara kućnih ritualnih simbola prenošenih odgojem djece — bila i nosiocem i prenosiocem onog dijela, prvenstveno svjetovne, tradicije koja je do danas zadržala najveću aktualnost.

Stoga, kada govorimo o standardnom sefardskom muzičkom repertoaru, nužno govorimo i o kontekstu — karakterističnim situacijama u životu sefardske žene.

Kuniser, konesimjento — »veče za upoznavanje«, tradicionalno sijelo upoznavanja mladenaca prije vjenčanja, zapravo je posljedica patrijarhalnih nazora po kojima roditelji posredstvom provodadžije vode pregovore o udaji i ženidbi svoje djece. Pri tome treba istaći da su posrednici kod Jevreja imali posebnu ulogu, jer je posredovanje bilo jedan od četiri pravna preduvjeta za uspješan brak.

Pred mladu je, u pogledu ponašanja, sredina postavljala određene zahtjeve: morala je biti čedna i povučena, imati bistar pogled i tokom kunsisa cijelo vrijeme gledati preda se. Kada se uzvanice sakupe, starije žene pjevaju svatovsku pjesmu »Aj ke relumbror de novia ermoza«. Avram Altarac o tome trenutku svjedoči ovako:

»Uz tu pjesmu i to pjevanje žene žestoko udaraju uz talambas, a u taj mah dvije starije žene uvode mladu i vode je svekru i svekrvi, da m ljubi ruku i primi od njih darove... Iza toga ljubljenja u ruku, upoznavanja, rukovanja i primanja darova, slijedi španjolska igra u dvoje. Prvi igra zaručnik sa zaručnicom, koju pospu šećerom, a za njima se u igri izredaju i ostali gosti. Kako koji svrši igru baci po koji darak u novou ili u naravi, šećera, kave, ženama na talambas za njihovo pjevanje i drndanje...« (9: str. 94)

Pjesma »Aj ke relumbror de novia ermoza« jedina je svatovska pjesma do sada nađena na sarajevskom terenu. Zanimljivo je da bugarski etnomuzikolog Nikolaj Kaufman navodi (5: str. 231—237) čak sedam pjesama koje su se pjevale u raznim situacijama svadbenog obreda. Postavlja se pitanje da li su takve, eventualno te iste, pjesme nekada bile li dio tradicije bosanskih Jevreja — pa su zaboravljene, ili je princip eliminacije bio toliko jak da je »Ah kako svijetli lijepa vjerenica« izabrana u repertoar kao jedina pjesma te vrste.

Za svadbeni obred i oko njega vezano je još nekoliko interesantnih običaja. Jedan od njih je ritualno kupanje mlade prije svadbe — »banjo di novas«. Običaj kupanja jedan je od veoma bitnih, osobito u ženskom životnom ciklusu, a budući da je srodan običajima muslimana, u Gazihusrevbegovom hamamu u Sarajevu postojale su uređbe prema kojima se tu i jevrejske djevojke i žene mogu kupati po vjerskom obredu: »Na određeni dan dođu opredijeljene žene i vode mladu u banju, neka uz njihovu pripomoć zaroni u vodu. To zaronjavanje u vodu zove se 'tevila'... Ostali svijet ne smije znati kad ona ide u banju, stoga mora ići u nju potajno pokrajnim ulicama i to pred sam mrak...« (9: str. 94)

Drugi primjer iz ženskog, ili za ženu i njenu ulogu vezanog repertoara je pjesma »Ja vien'al parido«. Društveni kontekst ove pjesme je rođenje djeteta, odnosno obrezivanje muškog djeteta osam dana nakon rođenja. U tom periodu oko roditelje se uvijek nalazi mnogo žene, a neke među njima su profesionalne pjevačice.

Pojava i tretman profesionalnih pjevačica u jevrejskoj zajednici bitno se razlikuje od prihvaćanja i vrednovanja tog sloja u drugim sredinama. Pjevačica koja se pridružuje, odnosno biva pozivana bogatijim ali i siromašnijim porodicama u njihovoj sreći ili tuzi, i ovdje je najčešće iz siromašnih slojeva: to je žena koja je u različitim socijalnim situacijama pokazala poznavanje repertoara i svoje pjevačko umijeće, i time stekla status pjevačice koja taj posao obavlja profesionalno i za to dobiva određenu novčanu nadoknadu. Kako kod Jevreja ne postoji zabrana javnog pjevanja, te žene nisu imale niži status ili bile moralno degradirane, kao u muslimanskoj sredini npr., već su tetke — taje, što ukazuje da su se time bavile kao starije, bile značajni učesnici u životu svoje zajednice:

»Svugdje u većoj varoši bijahu stare žene, koje su se po svojoj profesiji nazivale 'Sviračima' (tanjederas), a ove idjahu svukud po zabavama, svadbama i slično, da pjevaju i udaraju uz def i bez njih ne bijaše ni veselja, ni plesa, a što naročito treba da se istakne, ni plakanja. One su bile i vješte naricaljke, te su obično išle prve u kuću žalosti, da oplakuju mrtvaca.

Za svaku pjesmu one su znale i posebnu melodiju, razumije se sve napamet, jer su žene obično bile nepismene. — Škole za ženski svijet ne bijaše, i rijetko da je koja žena znala čitati i pisati.« (9: str. 18)

Sloj sefardske svjetovne tradicije, čijom ćemo nešto detaljnijom analizom ukazati i na osnovne odlike prikupljenog materijala, sloj je sefardskih romansi. U ukupnom sefardskom repertoaru, ove su pjesme bile najisključivije ženske, i na najneposredniji način vezane i za špansku i za ovdašnju sredinu.

Romansama se smatra onaj dio španjolskog Romansera (Romancero espanol), ciklusa epskih, junačkih i viteških pjesama iz XIV, XV i XVI stoljeća koje su opisivale historijske događaje i život kraljeva, granda Španije srednjeg vijeka. No romansama bi trebalo smatrati i one pjesničke tvorevine sefardskih Jevreja koje su oni stvarali na španjolskom jeziku u novoj postojbini. Sami Sefardi nisu pravili razlike između jedne i druge vrste romansi, nego su ih sve smatrali integralnim dijelom narodne poezije, zovći ih *romansos*.

Sefardi nisu svugdje u podjednakoj mjeri čuvali i očuvali romanse, naročito one porijeklom iz Španije. Što su se više prostom i vremenom udaljavali od »zavičaja«, više se gubila i kulturna veza s njim, i manje je bilo mogućnosti da se romanse pamte prema potpuno autentičnom tekstu. Romanse koje su porijeklom iz Španije najbolje su se sačuvala u Alžiru i Maroku. Što se tiče Bosne i Hercegovine, tih je romansi mnogo manje, po tematici koju obrađuju oskudnije su, a i tekst im se mnogo više udaljava od originala nego što je to slučaj kod Sefarda Prednjeg istoka.

Ako prihvatimo podjelu romansi koju daje Samuel Kamhi (š. str. 114) na one koje su porijeklom iz Španije — historijske, i one koje su nastale u novoj domovini, onda će u našem fokusu, svakako, biti ova druga grupa. Kako su događaji, lica i geografska imena koja se pominju u historijskim romansama odavno nestala

z sjećanja sefardskih Jevreja koji već stoljećima žive bez ikakvih odnosa sa Španijom — poprištem sveg događanja koje se opisuje u Romanseru, to je razumljivo da su one uglavnom zaboravljene. No upravo »preživjeli« repertoar, dakle pjesme vezane uz svakodnevni život — naglašava još jednom ulogu žene; u svim situacijama društvenog okupljanja čiji karakter nije bio sasvim određen, na sijelima i kao sastavni dio najintimnijih događaja u ljudskom životu, ove su pjesme izražavale duh jevrejske zajednice. Stoga im je, kao i poslovičama — *proverbios*, i u studijama o kulturi Sefarda, koje su predstavljale značajan angažman jevrejskih intelektualaca u Bosni na početku vijeka, posvećivana velika pažnja. Evo šta o romansama piše S. Maestro u »Spomenici o proslavi tridesetogodišnjice sarajevskoga kulturnopotoornoga društva La Benevolencija« iz 1924. godine:

»Nastaje pitanje: u kakvim se tonovima i melodijama kreću ove raznovrsne pjesme u kojima je možda prikazan čitav život Sefarda? Odgovor je jasan. Kao što je sadržaju tih pjesama, tako je i u njihovoj melodiji okolica dala svoj vlastiti pečat... Sve se kreće u skromnim oblicima vokalnog pjevanja praćenog ponekad sa bandurinom, koji se je instrument kod Sefarada sve do najnovijeg vremena mnogo njegovao... Ove melodije koje se pjevaju unisono imaju u sebi elemenata turskih i istočnjačkih motiva, te kad ih čovjek čuje ne može, a da se duhom ne prenese u krajeve orijentalne romantike... Ima ih više koje su različitog a i pomiješanog ritma. Ljepota melodije i orijentalni kolorit dolazi više do izražaja, ako se ona bude pjevala u usporenom tempu. Dobar interpretator tih melodija mora u prvome redu da ima vrlo elastično grlo puno istočnjačkog mekama, jer inače ove pjesme ostaju čovjeku evropskog muzičkog ukusa monotone i tugaljive.« (9: str. 53)

U ovom kratkom odlomku sažete su osnovne osobine romansi, ali i neke od osobina tipičnih za cijelu sefardsku svjetovnu tradiciju. Melodija širokog opsega obogaćena melizmima svakako je utjecala na to da se pjesme izvode ne samo unisono već da ih pjeva pojedinac. Doda li se tome slobodan ritam koji se često mijenja, i ekspresivnost čije manifestacije variraju od kazivača do kazivača — čineći jednu od osnovnih estetskih komponenti na osnovu kojih šira zajednica procjenjuje kvalitet pjevanja — dobivamo zvučnu sliku koju bi, u neverbalnoj, muzičkoj komunikaciji, ilustrirale romanse »Arvoles« i »Sekretos«. Povećane sekunde i karakteristično zatezanje u ritmu postignuto brojnim predudarima odlike su koje ovu tradiciju vežu za onu u kojoj se stoljećima nalazila. Makar je to, s jedne strane, i odlika arapsko-španske kulture u čijem je duhu Romansero stvoren, a i upravo zato, ovaj je repertoar čak i u svom »čistijem«, izvornijem obliku, koji ne poznajemo, bio dovoljno sličan muzičkoj tradiciji koja će ga okruživati u Bosni: drugim riječima, ova je tradicija upravo stoga na njemu mogla ostaviti traga. Zanimljivo objašnjenje tog lokalnog folklornog prizvuka dala je jedna od kazivačica, rekavši da je taj prizvuk prisutniji kod pjesama koje je bolje prihvatila orijentalna — domaća sredina. Pjesme sa očuvanim španjolskim utjeca-

jem pripadale su eliti, koja se nije mnogo miješala sa nosiocima «kalnog melosa». Vrlo je interesantna informacija koja govori o društvenoj situaciji u kojoj se izvodio svjetovni repertoar: tu se, naime, vrlo često radilo više o podsjećanju na određeni materijal — pjesme koje su bile omiljene u krugu zajednice, no što se insistiralo na pjevanju, kompletiranju potpunih cjelina: »Vrlo često jedna pjesma ne bi ni dovršila, već bi neko počeo drugu!« Zanimljivo da ovo kazivač vezuje za doba kada je još njegova majka pjevala, dakle drugu polovicu XIX stoljeća, smatrajući da je već tada nepoznavanje cjelovitih pjesama bilo uzrokom ovakvoj praksi. Otuda je često sefardsko muzičko nasljeđe mladih generacija — današnjih kazivača — ostalo na razini odlomaka ili pojedinih strofa.

No bez obzira na to, romanse i dalje predstavljaju jezgro sefardske muzičke tradicije, i njihovu najautentičniju vezu, kako sa španskom domovinom, tako i sa svim Sefardima rasutim u dijaspori.

Treba reći da žene, mada potpuno obespravljene u pogledu javnog liturgijskog života, učestvuju u kućnim obredima. Taj paraliturgijski repertoar nije ni mali ni beznačajan, mada je i u slučaju purimskih, pashalnih, pjesama za Šabat, muškarac (domaćin, najstariji ili najugledniji za stolom — nekada i gost) započinjao, a tek zatim bi njegovo pjevanje prihvaćao porodični krug — dakle i žena. No činjenica da je svaki ženski kazivač otpjevao bar jednu od pjesama te vrste, ne izdvajajući je posebno od ostalog repertoara, govori da je i žena bila aktivni učesnik i prenosilac tog dijela tradicije.

Iz današnje perspektive, zanimljivo bi bilo uočiti da gotovo i ne postoje razlike između muškog i ženskog svjetovnog repertoara: hermetičnost liturgijskog iskustva, koje je u ovom slučaju »namijenjeno« muškarcima, imanentna je svakoj religiji, samo na različite načine. Komentar kazivača da nema razlike između »muške« i »ženske« pjesme — osim u pogledu teksta, prilog je ovoj tvrdnji. Međutim, ovo »ukidanje razlike« — bez obzira to što ga možemo smatrati i kao izraz dekadencije jedne kulture koja nije više dovoljno snažna i živa da bi izdržala momenat, nazovimo ih »funkcionalnih specijalizacija«, ne bi bilo moguće da žena, vijekovni čuvar tradicije, nije obezbijedila sjećanje kao uvjet za to. Značaj te činjenice ne umanjuje niti tvrdnja M. Levija:

»Ja sam bilježio po kazivanju starih žena u Sarajevu sve što se još dalo sakupiti (podvukao autor) i tako spasao od zaborava priličan broj tih pjesama. Ovom su se pjesmom bavile isključivo žene, dočim ozbiljnom muškarcu, odgojenom u strogo religioznom duhu, ne dolikovahu ovakove 'besposlice'.« (9: str. 18)

S druge strane, slabljenje liturgijske prakse čini da pjesme »govornog jezika«, ladina, postaju zajedničkim momentom identifikacije, bez obzira na razliku u polovima. Ono što bi se zvalo *problemom stila*, razdvajanjem, tj. različitošću muškog i ženskog načina pjevanja, gotovo i da ne postoji, barem ne na ovoj razini klasifikacije.

Zadatak u istraživanju teme koju je ovaj prikaz, kako zbog ograničenosti iskustva s materijalom, tako i zbog nužne ograničenosti ovakvih radova, mogao tek ocrtati, bio bi, nakon kompletiranja građe sa područja Bosne i Hercegovine, rad na neophodnoj komparativnoj analizi. Geografski momenti i povijest kretanja Sefarda od XV stoljeća naovamo, obavezuju na to kao na praćenje jednog procesa istovremenog zatvaranja i akulturacije. Sefardska, arapsko-španska muzika zlatnog srednjeg vijeka, muzika zemalja kroz koje je trajalo putovanje i muzika zemlje čije smo kulturne tradicije svjedoci, tri su osnovne uporišne tačke takvog rada. Bez obzira na cilj koji bi mogao prevladati kao dominantan, strukturalna analiza i uporedno traganje za, koliko sefardskim toliko i općim arhetipovima, sasvim će sigurno obezbijediti kompletnost nastojanja da se ova muzička kultura zabilježi, rekonstruira i smjesti u jedan duhovni krug kome je stoljećima pripadala.

L i t e r a t u r a

1. Armistead, Samuel Silverman, Joseph: *Judeo-Spanish Ballads from Bosnia* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1971.
2. Baruh, Kalmi: *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
3. Čelebija, Evlija: *Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
4. Hadžimanov, Vasil: *Pesme sefardskih Jevreja preživjelih u Bosni* (neobjavljen rad, vlasništvo Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu)
5. Kaufman, Nikolaj: *Muzički folklor sefardskih Jevreja u Bugarskoj*, Sofija, 1967.
6. Levi, Moric: *Sefardi u Bosni*, Beograd, 1969.
7. Werber, Eugen: *Književnost na ladino jeziku*, Povijest svjetske književnosti, 1V (str. 419—424), Mladost, Zagreb, 1974.
8. *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu* Sarajevo, 1966.
9. *Spomenica o proslavi »La Benevolencije«*, Beograd, 1924. Beograd, 1924.
10. *Talmud*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982.

GRAFIJA O NATPISIMA NA STAROM ŽIDOVSKOM GROBLJU U SARAJEVU

Alica Knežević

Dolaskom na Balkanski poluotok, u drugoj polovini XVI stoljeća, španjolski Židovi su sa sobom donijeli i dio tadašnje španjolske kulture, jezik i svoje običaje. Tokom četiri stoljeća, koliko žive na tlu Bosne i Hercegovine u simbiozi sa ostalim našim narodima, njihov jezik i običaji neminovno su postali dio kulture i dragocjena baština SRBiH.

Najpoznatiji dio bogate tradicije Sefarda su romanse, kako one koje su donijeli sa sobom iz Španjolske, tako i one koje su nastajale u novoj domovini. Međutim, jezik kojim su se služili gotovo da je nepoznat izvan njihovih krugova, a zbog toga su do danas ostale neshvatljive i nepoznate njihove priče i poslovice.

Među nesumnjivo vrijednim kulturno-historijskim spomenicima koje je ovaj narod ostvario u Sarajevu svakako se nalazi i Jevrejsko groblje u Kovačićima, na kojem su se oni sahranjivali sve do otvaranja novog gradskog groblja Bare. U jednom svom eseju, šetajući između grobova, prisjeća se Andrić starog Sarajeva, dijelova grada u kojima su živjeli Židovi, ujedno žaleći nad njihovim sudbinama u II svjetskom ratu.

Mene na groblju prvenstveno interesiraju natpisi pisani židovsko-španjolskim jezikom. Iako su natpisi na grobovima uglavnom na hebrejskom, a samo ime pokojnika, datumi rođenja i smrti uz uobičajeno »Ovdje počiva...« pisani latinicom, ipak postoji desetak grobova koji sadrže nježne epitafe na židovsko-španjolskom jeziku. Tih je desetak natpisa veoma interesantno. Po dužini natpisi su veoma različiti i uglavnom iznose realije. Tako na grobu Isaka G. Saloma (umro 1932) stoji:

//En/esta/chica/fosa//

//Un/hombre/reposa//

//Hombre/cumplido//

//Padre/querido//

//Benigno/sin/cuentos//

//Con/bivos/moertos//

(U ovom malom grobu

Jedan čovjek leži

častan čovjek

voljeni otac

dobar, bez računa

ni sa živima ni sa mrtvima)

Ili na grobu Rahele I. Baruh (umrla 1933):

//Consuerte/amada//
//y/madre/amorosa//
//yace/en/paz/repusa!//

(Voljena supruga/ i draga majka/u miru počiva)

Na grobu Jakoba A. Parde (umro 1938) i Moise A. Parde (umro 1954) stoji duži epitaf:

//Una/djoja/emponente//
//Ombre/presjado/i/entelegente//
//Jendose/al/mundo/de/la/verdad//
//Todos/apresjan/sus/očas/de/bondad//
//Viciprés:dente/de/la/Komunndad//
//Presidente/de/sosjedades//
//Lavurador/publiko/dias/i/tardes//
//La/taksa/de'su/vida/fue/kortada//
//Antes/del/tjempo/fue/arankada//
//A/su/enkontro/salgan/ánđeles/del/sjelo//
//En/Gan-Eden/den/a/su/alma/konsuelo//

(Krasan dragulj/ čovjek cijenjjen i inteligentan. Otišao je na istinski svijet/ Svi cijene njegova dobra djela/

/potpredsjednik Općine/Predsjednik društava/

/Javni radnik danju i noću/Sudbina njegova života je prekinuta/

Prije vremena je otrgnut/
/Anđeli s neba će ga dočekati/
I u raju naći utjehu njegovoj duši.)

Iz nekih natpisa može se doznati i uzrok smrti. Tako, na primjer, na grobu Lenke Mordehaj Altarac (umrla 1941) piše:

/mučaća/valida/aki/repoza//
//para/su/kazamuj/valutoza//
//su/muerte/fue/dezgrasjada//
//ke/de/labomba/fue/jagada//

(Vrijedna djevojka ovdje počiva,
veoma cijenjjena u svojoj kući,
nesretnim slučajem je umrla
od bombe je poginula.)

U svim natpisima očito je nastojanje i želja rodbine da u stihu iskaže vrline pokojnika. Čini mi se da iza svakog od ovih epitafa krije po jedan narodni pjevač. Istovremeno natpisi rječito govore o težnji tog pjevača — naroda ka originalnosti i želji za stvaranjem i ostavljanjem svog individualnog pečata.

Pored sadržaja, veoma je zanimljiva i sama grafija natpisa. Iako su svi natpisi pisani židovsko-španjolskim jezikom, prema grafiji mogli bismo ih podijeliti u tri skupine. Prvu grupu, kako mi se čini, sačinjavali bi natpisi u kojima se poštivala grafija modernog španjolskog jezika. Javlja se na grobovima Rahele Baruh, Ríce Salamon Altarás i Clare Altarás. Očituje se u grafiji ll[lj], c=[k], zatim u riječi *hija iha* što u potpunosti odgovara modernoj španjolskoj grafiji, mada se u židovsko-španjolskom kaže *fiža* ili *iža*. Upotreba grafije *y* za vokal [i] i za suglasnik [j], upotreba znaka *qu* ispred samoglasnika *e* i *i* da bi se označio izgovor

[k] grafija *ch* za [č] te pisanje znaka *h* u riječima *hombre*, *holgó*, *hasta* isto je kao i u modernoj španjolskoj grafiji.

Drugu skupinu sačinjavali bi natpisi na grobovima Isaka G. Saloma, Zlate Israel i natpis na grobu na kojem je ime pokojnice napisan hebrejski, a u kojima se miješa grafija modernog španjolskog jezika i fonetskog izgovora židovsko-španjolskog. To se naročito očituje kada u modernom španjolskom ne postoji glas koji je uobičajen za židovsko-španjolski. Tako, na primjer, u riječi *mužer* (mod. šp. *mujer* [*muher*]), zatim *carinozo* (mod. šp. *carinoso* [karinjoso]) *moertos* (mod. šp. *muertos*), *bivos* (mod. šp. *vivos*).

U treću skupinu pi spadali natpisi sa grafijom fonetskog izgovora židovsko-španjolskog prilagođenog srpskohrvatskoj grafiji. To je slučaj sa grobovima Jakoba A. Parde, Laure David Katan, Oru David Katan i Lenke Mordehaj Alatarac. Na tim natpisima upotrijebljavana je grafija *č, đ, j, i, z, k* itd.

Sa jezičkog stamovišta interesantno je ovo prilagodavanje grafije izgovoru, a i upotreba grafije modernog španjolskog jezika. Židovsko-španjolski je prvenstveno govorni jezik, malo je književnih i pisanih tekstova na tom jeziku. Kada su protjerani iz Španjolske, Sefardi su izgubili i kontakt sa svojim maternjim jezikom koji se dalje razvijao, a njihov je ostao na nivou španjolskog s kraja 15. stoljeća. Natpisi su očit primjer kako se taj govorni jezik zapisivao. Vidimo da nisu postojala neka pravila nego da ga je svatko pisao onako kako je najbolje znao i osjećao. Vjerovatno su učeniji ljudi koji su dolazili u kontakt sa modernim španjolskim jezikom nastojali primijeniti grafiju modernog španjolskog i na židovsko-španjolski a oni manje učeni pisali su onako kako su i izgovarali. Neminovno je dolazilo i do miješanja ova dva načina pisanja, naročito tamo gdje u modernom španjolskom nije postojala grafija za glas koji se i dalje u židovsko-španjolskom upotrebljavao, a u modernom španjolskom se već odavno razvio u neki drugi glas.

Mislim da ne bismo mogli odrediti vremenski period za svaku od ove tri skupine, jer svi ti natpisi su nastali u veoma kratkom razmaku od dvadesetak godina.

MUZEJ JEVIJEJA U SARAJEVU

Vedrana Gotovac

Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine postoji od 1966. god. Smješten je u najstarijoj sarajevskoj sefardskoj sinagogi (takozvani Il Kal grande), u Titovoj ulici, sagrađenoj krajem XVI vijeka, koja svojim dostojanstvenim izgledom, graditeljskom vrijednošću i atmosferom — uveliko doprinosi ocjeni mnogih stručnjaka da je ovo jedan od najljepših muzejskih prostora u Jugoslaviji.

Muzejska postavka smještena je u prizemlju i na dvjema galerijama hrama. U prizemlju je djelomično rekonstruirana unutrašnjost starog hrama sa zavjetnim ormarom, propovjedaonicom i klupama. Tu su izloženi i obredni predmeti.

Fotografijama, dokumentima, maketama, umjetničkim slikama i skulpturama, knjigama, dijapozitivima, staklenim mapama, originalnim predmetima ili rekonstrukcijama i dvojezičnim legendama — autori postavke su dosta uspješno (i sa muzeološkog i sa estetskog stanovišta) obuhvatili i predočili život jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini u vremenskom periodu od oko 400 godina, dakle od dolaska sefardskih Jevreja u ove krajeve iz Španije i Portugalije pa do kraja II svjetskog rata. Naravno, na ovom nevelikom prostoru nije bilo moguće ostvariti muzejsku postavku bez izvjesnih praznina, nepovezanosti pa i površnosti. Zamjerke se odnose posebno na austrougarski period. Mnogi vidovi jevrejskog mnogostrukog i bogatog življenja na ovim prostorima samo su dotaknuti ili su sasvim mimoideni, a mnoge značajne ličnosti samo spomenute. Veliki problem predstavljala je oskudica odgovarajućih kulturno-istorijskih i umjetničkih predmeta i dokumenata, koji su uništeni ili opljačkani za vrijeme posljednjeg svjetskog rata.

Ekspozicije su postavljene u horizontalnim i vertikalnim vitrinama, zatim na staklenim panoima i u slobodnom prostoru. Pošto su restauratori hrama nastojali sačuvati njegov izvorni stari izgled, morali su biti sačuvani i stari, mali prozori. U unutrašnjost, znači, dolazi vrlo malo dnevnog svjetla, pa se mora koristiti vještačko osvjetljenje. Taj dio posla nije valjano obavijen i trebalo bi što prije izvršiti korekciju, kako bi posjetilac dobro vidio i pravilno shvatio poruku izloženih predmeta.

Muzej Jevreja BiH, koji se nalazi u sastavu Muzeja grada Sarajeva, tek poslije dvadeset godina svog postojanja dobio je stručno muzejsko lice, kustosa (ja sam počela raditi ovaj posao 15. marta ove godine). Moglo bi se reći da sam zatekla (polumrtav) muzej. Zbirka jevrejskih muzejskih predmeta za sve te godine nije uopšte

uvećavana, a mi sa postojećim eksponatima nije se postupalo kako se moglo i moralo. To su nepovratno izgubljene godine i ničim se ne mogu nadoknaditi, jer su između nas nestali mnogi svjedoci i mnoga svjedočanstva.

Ovaj muzej je jedina institucija u Republici koja se neposredno bavi (ili bi trebalo da se bavi) proučavanjem jevrejske istorije i kulture, što dovoljno govori o ozbiljnosti i težini posla koji je pred nama. Postoji, doduše, i Jevrejski istorijski muzej u Beogradu pri Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, ali ta činjenica ne umanjuje naše obaveze.

Kustos Muzeja Jevreja BiH morao bi, dakle, »pokriti« veliki vremenski raspon od četiri stoljeća i veliki geografski prostor (cijelu Republiku); morao bi da bude upućen u više naučnih oblasti (istorija, književnost, istorija umjetnosti, etnologija, arheologija); neophodno je znanje najmanje tri svjetska jezika (engleski, njemački i španski), kao i hebrejskog, barem u najnužnijem obimu. Jedna ličnost — bez obzira na to kolike su njene sposobnosti — ne može preuzeti ovoliko breme na sebe i nositi ga, a da ne pribjegne improvizacijama i površnostima, protiv čega se moramo boriti svim silama. Zato naglašavam da se bez odgovarajuće kadrovske i materijalne pomoći i čvrste povezanosti i saradnje sa drugim srodnim institucijama u zemlji i svijetu — ne može ostvariti potreban kvalitet.

Ali ovdje treba da kažem nešto o svojim neposrednim obavezama, onda moram reći da me čeka inventarizacija postojećih izloženih i neizloženih predmeta, zatim stvaranje stručne kartoteke, fototeke i biblioteke, bez čega muzej i nije — muzej. Postoji i problem nabavke knjiga, koje su, usput rečeno, dosta skupe. To su uglavnom knjige enciklopedijskog karaktera, kao i opšta djela, uglavnom na stranim jezicima, bez kojih se ne može ni zamisliti ozbiljan rad.

Uporedo se mora vršiti otkup novih predmeta i dokumenata za Muzej. Pojedini su Jevreji već izrazili spremnost da nam poklone vrijedne stvari. Moram ovdje reći da u krugu jevrejske zajednice u Sarajevu, pa i šire, nailazim na veliku podršku, spremnost da mi se u svemu pomogne i na divnu susretljivost.

Muzej bi, takođe, morao da u svoju redovnu djelatnost uključi i izložbe, na kojima bi se iscrpnije i šire obradile pojedine oblasti, kao: arheološki ostaci sa jevrejskim simbolima, jevrejski umjetnici, običaji, učešće Jevreja u privrednom životu, u zdravstvu, prosvjeti, posebno Jevreji BiH u II svjetskom ratu itd. Moja prva izložba, recimo, biće posvećena poznatom hispanologu, književnom kritičaru i prevodocu Kalmiju Baruhu, našem zemljaku, koji je stradao u jednom od Hitlerovih logora. U Muzeju književnosti su predložili da za koju godinu spremimo zajednički izložbu o jevrejskim književnicima. Paralelno s izložbama bilo bi moguće objavljivati radove o pojedinim temama.

Bilo bi vrlo korisno da se povremeno organizuju dobro pripremljena predavanja omladini, kojoj školski programi, čini mi se, ne omogućavaju da bolje upozna jevrejsku prošlost i kulturu.

Među važnije i vrlo hitne zadatke trebalo bi uvrstiti i evidentiranje jevrejskih kulturno-istorijskih spomenika na cijelom području Bosne i Hercegovine, kao i pokretanje akcije za njihovu zaštitu i restauraciju. Jevrejskih spomenika nestaje, svaki dan ih je manje. Da spomenemo samo tužnu istoriju malog jevrejskog groblja u Livnu, koje je do 1952. godine bilo i jedini svjedok da je u ovom gradu postojala mala kolonija Jevreja. Na groblju sa desetak kamenih spomenika prije 32 godine podignuta je jednospratna stambena zgrada Poljoprivrednog dobra, a da posmrtni ostaci nisu preneseni na drugo mjesto. Spomenici su, vjerovatno, ugrađeni u temelje zgrade ili su na drugi način uništeni. U janku kraj puta ostao je samo jedan, na kojem piše: **HIER RUHET LEOPOLD BREINER, GEB. 1918, GEST, AM 7 11 1903. FRIDE SEINER ASCHE.**

Ovoj činjenici ne treba davati nikakvu političku dimenziju, već je valja svrstati u onu grupu nekulturnih činova u koju spada svakodnevno uništavanje praistorijskih, antičkih i srednjovjekovnih spomenika.

Staro sarajevsko jevrejsko groblje na Kovačićima najljepše je i najvrednije sefardsko groblje uopšte. Zato se mora obraditi kao izuzetna kulturno-istorijska, epigrafska vrijednost, a to znači da se hitno moraju preduzeti temeljiti konzervatorsko-restauratorski radovi. Takav sistematski rad trajeće godinama i u njemu treba da učestvuje veći broj različitih stručnjaka. Jedan nadgrobnni spomenik sa ovog groblja iz XVIII vijeka prenesen je u Muzej.

Na kraju bih još rekla da preporod Muzeja vidim u novim sadržajima. Prvenstveno mislim na likovne i druge izložbe i večeri španske i druge muzike, za koje muzejsko zdanje pruža izuzetne uslove. Samo tako će stari hram poprimiti nešto od mladosti i snage, pokretljivosti i životnosti, koji zrače iz muzike i boje, kao i iz publike koja će dolaziti da ih gleda i sluša. Muzejski rad — više nego ijedan drugi — zahtijeva mnogo zalaganja i znanja, ali i mnogo pažnje i ljubavi.

*
* *

Isak Levi

U ime Jevrejske opštine u Sarajevu, i u svoje lično ime, najtoplije zahvaljujem organizatoru ovog naučnog skupa.

Uvjeren sam da će podnesenim referatima i kasnije objavljenim radovima doprinosa Jevreja kulturi ove zemlje, i posebno kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine, biti dostojno obilježeni.

HAGGADA — SAN O SLOBODI

(Riječ u povodu reprinted »Sarajevske haggade«, 17. maja 1984. godine)

Hrvoje Ištok

Drugarice i drugovi,

Ovim izdavačkim poduhvatom unikatna »Sarajevska haggada« ponovo će izaći iz svog muzejskog skloništa i posredstvom tehničke reprodukcije, ovaj put popraćeno izuzetnom studijom Eugena Verbera — učiniti široko dostupnim dio kulturne historije Jevreja, za koju ovo djelo ima ne samo obredno, nego i historijsko-političko i kulturno-umjetničko značenje.

U augustu 1857. godine zapisao je Karl Marks svoje čuveno pitanje: »... je li Ahil moguć sa prahom i olovom?« (Ni Ahil, ni Ilijada, ni Mikelandelo, ni Šekspir, pa ni »Sarajevska haggada« nisu danas, pogotovo sutra, više mogući u paraleli sa mikroprocesorima i hidrogenskim bombama, kosmičkim brodovima, peršing raketama i drugim letjelicama. I to u odnosu i na Marksovu misao i na našu ukupnu savremenost uopće nije sporno.

Sporno je — bolje reći trajno je interesantno — nešto drugo. Promišljajući, naime, značenje progressa u umjetnosti i materijalnoj proizvodnji života, a povodom grčke umjetnosti i antičkog epa, Marks će te iste godine zapisati: »Teškoća je u tome da se razumije zašto oni još pružaju umjetničko uživanje i što u izvjesnom pogledu važe kao norma i nedostižni uzor.« I to je ono što najviše zbunjuje, intrigira misao i budi na razmišljanja.

No o tome će naučnici, filozofi i estetičari. Marksovo pitanje spomenuo sam samo kao povod za osobnu zapitanost — zasnovanu doista samo na impresiji: zar se u svima onima koji su čitali ili bar temeljitije pogledali »Sarajevsku haggadu« ne javlja slično čuđenje nad tajanstvenom mogućnošću da se iz srca našeg historijskog tla ona razumije, tumači i istražuje, da se u njoj uživa i, na kraju, da se doživi kao vrijednost, ne samo minulog, nego i aktuelnog vremena?

Da je taj hermeneutički doživljaj moguć i stvaran, svjedoče brojni savremenici za koje je »Sarajevska haggada« dragocjeni umjetnički spomenik, slavna knjiga, neprocjenjivi spomen kulture jednog naroda. I ne samo to. Za one što prepoznaju i intenzivno doživljavaju istinski umjetnički domet, »Sarajevska haggada« — nastala, prema pretpostavkama, u drugoj polovici četrnaestog stoljeća u Španiji — nosi u sebi pobuđujuću ljepotu, izaziva divljenje i čuđenje, govori jezikom umjetničke neprolaznosti. U tzv. »hladnom« naučniku ona, pak, provocira stvaralački interes, intelektualnu pažnju, pa i teorijsku radoznalost.

Kao i ostale dragocjenosti iz riznice kulturnih dobara svih naroda svijeta, »Sarajevska haggada« je bila izazov halapljivosti kulturnog imperijalizma. Ona je zapravo knjiga što u isto vrijeme svojom težinom i značenjem s razlogom ulazi u njedra institucionalne brige i traži društvo kao svog čuvara. U Bosni i Hercegovini, a u Sarajevu posebno, odavno se to shvatilo.

Kolektivna memorija — ne samo jevrejskog naroda, nego i svih naroda kulturnog svijeta — otvorena je i za misterije i duševnosti davne minulosti kakve su sačuvane i u »Sarajevskoj haggadi«. Kao egzemplarni primjerak jevrejske kulture sefardske provenijencije, ona uz literarno-obredne karakteristike sadrži blistavi likovni izraz koji je — zbog svoje izuzetne ljepote — i čini jedinstvenom u svijetu. U likovnoj obradi scena iz Starog zavjeta pokazano je zavidno majstorstvo srednjevjekovnog jevrejskog umjetnika. I po tome »Sarajevska haggada« se otvara za ljude najrazličitijih rukopisa, osebusnih čitanja i raznovrsne kulturne pismenosti. Svi je doživljavaju kao vrijednost, kao nešto što je minulo ali nije prošlo, što je historijski nastalo u svom vremenu i prostoru, a ima još unutrašnje snage da egzistira s onu stranu historijske relativizacije i nemilosrdne vremenitosti.

I zar sve to skupa ne produbljuje onu tajnovitost što ju je Marks uočio u citiranoj rečenici? I kako razumjeti to da se naša, često gruba savremenost, može obogatiti i oljuditi za jedno divljenje i estetsko uživanje u času kad se čovjek zagleda u stranice »Sarajevske haggade« stare nekoliko stoljeća?

Duboki su, ponekad do neprozirnosti, svi slojevi mita i legende, religijske fantazije i obredne magije, svih čarolija predanja i misterija prošlosti što se dostojanstveno otimaju od zaborava i uništavajuće sudbine vremena tekstem i, posebno, likovnom imaginacijom i u »Sarajevskoj haggadi«. Ali, kad snagom razumijevanja i tumačenja zaronimo ispod tih dubokih slojeva mističnog do same svjetovne zbilje — u slučaju »Sarajevske haggade« odslikane na fantastičan način — onda, kao iskra, sijevne misao i dopre saznanje da je ta mogućnost pohranjena u njoj samoj, da je u sekulariziranim dijelovima njenog sadržaja i likovnoj poruci iskazanoj sjajnim koloritom i raskošnom slikarskom materijom ustvari ukorijenjena i njena transhistoričnost. A ona je, prije svega, zasadena u vječnoj ideji slobode kao iskonske vrijednosti čovjeka, naroda i civilizacije.

Da podsjetimo: »Sarajevska haggada« je tekstualna i likovna priča koja se čita za praznik kojim se, pored ostalog, slavi oslobođenje Jevreja iz ropstva. U njoj je sačuvana stoljetna težnja i bezgranična ljubav prema slobodi. A šta je univerzalnije i transcendentnije od te ljudske čežnje? U čemu se ljudi, sa svih meridijana, mogu lakše razumjeti nego u svojoj istovetnoj potrebi i želji za slobodom. Ne mora, naime, naš savremenik shvatiti ovaj ili onaj obred, značenje ove ili one stvari u ritualu. On, međutim, može razumjeti duboko ljudsko značenje narodnog praznika kojim se slavi i čuva sjećanje na oslobođenje i prenosi magija slobode kao neprocjenjive vrijednosti na buduća pokoljenja.

Možda je, dakle, mogućnost da se i danas divimo »Sarajevskoj haggadi« sadržana upravo u njenoj centralnoj ideji — ideji slobode. Međutim, oslobođenje Jevreja iz ropstva i njegovanje slobode kao vrijednosti nisu nešto što je prisutno tek kao pukli predmet njenog pripovijedanja i prikazivanja. U »Haggadi« je, ustvari, data slojevita višeznačna »filozofija« slobode putem polifonije kulturnih glasova Istoka i Zapada, antičkog i rimskog, španskog, istočnjačkog; ona je sinteza uticaja raznih civilizacija i, kao takva, plemeniti podsticaj i inspiracija i našoj socijalističkoj savremenosti u njenim najprogresivnijim naporima da afirmira univerzalnu slobodu, općesvjetsku toleranciju i stvaralačku koegzistenciju svih nacionalnih i kulturnih individualiteta.

San o slobodi, kazivan u »Sarajevskoj haggadi«, uključuje u sebe ne samo univerzalnu otvorenost, komunikaciju i toleranciju između različitih kultura, nego ispostavlja slobodu kao univerzalnost, kao pravo i neotuđivu svojinu svih naroda i pojedinačnih njihovih pripadnika. Mnogi interpretatori u »Sarajevskoj haggadi« nalaze simbolično-obredne manifestacije jevrejskog odbijanja ropstva i onda kad se radi ne samo o sopstvenom narodu, nego kad je riječ i o sužanjstvu drugih naroda. Sveopći otpor prema ropstvu i sloboda za sve ljude i narode — to je, znači, jedna od bitnih odrednica čežnje o slobodi. O tome, slažu se interpretatori naše »Haggade«, produhovljeno govori slikarski tretman jedne ropkinje — crnkinje za vrijeme obredne večere. Likovni umjetnik je u svojoj kompoziciji smješta tako da ona, premda crne puti i sluškinja, jasno očituje da živi dostojanstvo ravnopravne individue, što je, s obzirom na historijske okolnosti toga doba, gotovo nevjerovatan presedan. U takvoj čistoj, ljudskoj »filozofiji« slobode nema mjesta za one kasnije, građansko-imperijalističke doktrine i filozofije, po kojima je sloboda svojstvo tzv. »historijskih« naroda, po kojima baklju slobode kroz povijest nose samo navodno »izabrani« narodi,

»Sarajevska haggada« nije samo fantazija o slobodi, nego je i sloboda fantazije. Nije samo pripovijedanje i nadanje o slobodi, već je i sloboda pripovijedanja, izražavanja i umjetničke imaginacije. U njoj se očituje izborena snaga umjetničkog govorenja koje ne priznaje izvanjske zabrane, dogmatske kanone, metafizička ograničenja. Ako te zabrane shvatimo kao paradigmu svih mogućih religijskih i svjetovnih vanumjetničkih ograničavanja, onda »Sarajevsku haggadu« možemo protumačiti i kao ljudsku čežnju za lijepim, za neobuzdanim estetskim izrazom, za slobodom umjetnosti što autentično određuje ljudskost općih društvenih uvjeta u kojima žive čovjek i narod.

U »Sarajevskoj haggadi« nalazimo još jedno značenje slobode koje bismo mogli, uslovno kazano, označiti kao svojevrsnu pedagogiju slobode. Ona, naime, sadrži i jedan cijeli pedagoški koncept koji govori o tome kako kod mladih razvijati osjećanja slobode i njegovati smisao za slobodu kao najdragocijenu vrijednost i naroda i čovjekovog individualnog života. U tom konceptu čini se najvrijednija ona misao koja kulturu slobode kod mladih ne razvija samo izvanjskim unošenjem historijske građe u njihovu svi-

jest, odnosno tako što traži da se svijest o slobodi stiče mehanički, iz »dužnosti« ili snagom mita i autoriteta. Naprotiv, mnogobrojni momenti obredne večere imaju za cilj da probude radoznalost i unutrašnju potrebu za slušanjem pripovijedanja o povijesti oslobođenja. Po toj pedagoškoj dramaturgiji molitvenog rituala sve je podređeno jednom: da mladi pitaju o oslobođenju, a ne da pasivno slušaju kazivanje o njemu; da zapažaju i propitkuju, a ne da budu školski podučavani; da se kod njih njeguje unutarnji osjećaj za vrijednost slobode, a ne da im se tema slobode predčava kao jedan od mnogobrojnih predmeta obavezne kulturno-povijesne pouke.

Neće biti vještačka konstrukcija kada tu temeljnu ideju »Sarajevske haggade« — ideju slobode, vjekovnih nadanja i borbe za oslobođenje i slobodan život, ne samo jevrejskog naroda, nego svih naroda svijeta i čovjeka kao takvog, povežemo sa njenom realizacijom u našem samoupravnom socijalističkom društvu. U socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji Jevreji su, zajedno sa svim drugim našim narodima i narodnostima, učinili korak dalje prema prostorima ljudske emancipacije. Kao za sve naše narode i narodnosti, period poslijeratnog razvoja i za Jevreje predstavlja proces pretvaranja fantazije o slobodi u stvarnu slobodu, vrijeme prenošenja stoljetne žudnje za slobodom iz carstva snova u stvarni svijet borbe za svestranu nacionalnu emancipaciju otjelotvorenu u Titovoj paroli »Bratstvo-Jedinstvo«.

Danas je »Sarajevska haggada«, kao izraz kulture jevrejskog naroda — neovisno od njenog porijekla, nastanka i geneze koju je imala — postala zapravo sastavni dio i kulture svih naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Ona je to postajala tokom borbenog vremena u kojem je — uprkos brojnim pretenzijama da se otuđi iz ove sredine ili, pak, uništi, što je posebno bila ambicija fašizma — uspjela da izbjegne opasnostima, zahvaljujući prije svega činjenici da su se za njenu sudbinu brinuli ne samo Jevreji, nego napredni ljudi Bosne i Hercegovine i Sarajeva, i Srbi, i Muslimani, i Hrvati, tretirajući je kao dio i svoje, zajedničke kulture.

Ovakav odnos prema »Sarajevskoj haggadi« mogao bi se uzeti kao paradigmatičan i za odnos prema kulturama svih naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini i to ne samo u aktuelnoj situaciji, nego i u njihovoj historijskoj perspektivi i daljenjem ukupnom razvoju. Otuda, pored ostalog, stoji potreba da još dublje i svestranije istražujemo i njegujemo kulturna dobra naše cjelokupne baštine, s uvjerenjem da će to, pružajući nove historijske dokaze o sudbonosnoj povezanosti svih naših naroda i narodnosti, još više učvrstiti njihove međusobne odnose i veze utemeljene na ravnopravnosti, bratstvu i slozi. U odnosu na našu povjest, koju su često ispunjavali i periodi stradanja, ropstva i zavada, imamo zato kvalitativno nove pretpostavke — socijalističko samoupravno društvo, koje je — po prvi put u historiji ovih prostora — omogućilo svim našim narodima i narodnostima da osvajaju nove, široke i slobodarske horizonte svog sveopćeg prosperiteta.

